

στοματολογία

Σοφράγες και Σπείριδωνες της Ελλάδας
της στοματολογικής εταιρείας της

ΤΟΜΟΣ 81

ΤΕΥΧΟΣ 1-2
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 2024

ΒΡΑΒΕΙΟ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

στοματολογία

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ 81 • ΤΕΥΧΟΣ 1-2 • ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 2024

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΜΕ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ

Φ.Ε.Κ. 1590 / Β / 16.11.05

ΒΡΑΒΕΙΟ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟ
ΥΠΟ ΤΗΣ «ΣΤΟΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ»**ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ**

ΠΡΟΕΔΡΟΣ: Ι. ΜΕΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ: Π. ΛΟΜΒΑΡΔΑΣ
Κ. ΤΟΣΙΟΣ
ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ: Σ. ΜΕΡΚΟΥΡΕΑ
ΑΝΑΠΛ. ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜ.: Ε. ΒΟΛΤΙΔΗ
ΤΑΜΙΑΣ: Κ. ΧΟΥΠΗΣ
ΜΕΛΗ: Σ. ΖΗΣΟΠΟΥΛΟΣ
Ε.Μ. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ
Π. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ
Γ. ΝΤΑΓΙΑΝΤΗΣ
Χ. ΧΑΤΖΗΧΑΛΕΠΛΗ

Καταχωρίζεται στις βάσεις ιατρικών δεδομένων:
Mednet.gr/iatrotek και EBSCO

ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ Ν.Δ. 346/69

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ:**ΣΤΟΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ**

Καλλιρρόης 17 – 117 43 ΑΘΗΝΑ

Τηλ. 210. 92.14.325

www.stomatologia.gr • e-mail: info@stomatologia.gr

ΘΕΜΕΛΙΩΤΗΣ

Β. Στεφανόπουλος-Βρεττός

ΕΚΔΟΤΗΣ

Ι. Μελακόπουλος

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗΕ. Βασταρδή, Γ. Ηλιάδης, Ν. Καθαβρέζος, Ν.Κερεζούδης,
Α. Πουθόπουλος, Χ. Ραχιώτης Κ. Τορίδης**ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ**

Κ. Τόσιος

ΒΟΗΘΟΣ ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Ε-Μ. Καθιογύρου

ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥΚ. Χούπης, Πλ. Εσπερίδων 2Α – 166 74 ΓΛΥΦΑΔΑ
Τηλ. 210.89.46.317

ΛΙΟΥΜΗ Ε. <i>Η Οδοντιατρική στη Μεσοποταμία.</i>	7
ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑ Ε- Κ, ΛΙΟΥΜΗ Ε. <i>Η Οδοντιατρική στην Αρχαία Αίγυπτο.</i>	19
ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ, ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ Μ. <i>Στοματολογικές παθήσεις και η αντιμετώπισή τους στον αρχαίο κόσμο.</i>	32
ΜΥΛΩΝΑΣ Α.Ι. <i>Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική από την αρχαία Ελλάδα στο Βυζάντιο.</i>	42
ΚΟΚΚΑΣ Α. <i>Η Οδοντιατρική κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο μέσα από το συγγραφικό έργο του Ορειβάσιου του Περγαμηνού.</i>	59
ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ, ΒΟΥΓΙΟΥΚΛΑΚΗΣ Γ. <i>Το πρώτο πρόγραμμα σπουδών του Οδοντιατρικού Σχολείου του Εθνικού Πανεπιστημίου</i>	64
ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ <i>Η προσφορά του χειρουργού Αγίου Λουκά Βόινο-Γασσενέτσκι στη στοματική χειρουργική.</i>	74

THE ACADEMY OF ATHENS AWARD
«STOMATOLOGIA» IS PUBLISHED EVERY QUARTERLY
BY THE «STOMATOLOGICAL SOCIETY OF GREECE»

The articles of the Journal STOMATOLOGIA are available in
the mednet.gr/iatrotek and EBSCO medical databases

COUNCIL

PRESIDENT:	I. MELAKOPOULOS
VICE PRESIDENTS:	P. LOMVARDAS K. TOSIOS
SECRETARY GENERAL:	S. MERKOURA
DEPUTY SECR.GENER:	E. VOLTIDI
TREASURER:	K. CHOUPIS
MEMBERS:	S. ZISOPOULOS E-M. KALOGIROU P. LAMPROPOULOS G. NTAGIANTIS CH. CHATZICHALEPLI

LIOUMI E. <i>Dentistry in Mesopotamia.</i>	7
--	----------

KOUTROUMPAS H - K, LIOUMI E. <i>Dentistry in Ancient Egypt.</i>	19
---	-----------

KOUTROUMPAS D, KARAMANOY M. <i>Oral mucosal diseases and their treatment in antiquity.</i>	32
--	-----------

MYLONAS A.I. <i>Oral and Maxillofacial Surgery from ancient Greece to Byzantium.</i>	42
--	-----------

KOKKAS A. <i>Dentistry during the early byzantine period through the writing work of Orivasios of Pergamon.</i>	59
---	-----------

KOUTROUMPAS D, VOUGIOUKLAKIS G. <i>Athens school of dentistry: the establishment in terms of education reformation of the first government of Eleftherios Venizelos.</i>	64
--	-----------

ARCHIMANDRITE CHRYSOSTOMOS <i>The contribution of the surgeon Saint Loukas Voïno-Gasenetski to oral surgery.</i>	74
--	-----------

STOMATOLOGICAL SOCIETY OF GREECE
17 KALLIROIS Str. – GR 117 43 ATHENS – GREECE
Tel. +30.210.92.14.325
www.stomatologia.gr • e-mail: info@stomatologia.gr

EDITOR

I. Melakopoulos

ADVISORY COMMITTEE

H. Vastardis, G.Hliadis, N. Kalavrezos, N. Kerezoudis,
A. Pouloupoulos, C. Rachiotis, K. Tolidis

EDITOR IN CHIEF

K. Tosios

ASSISTANT EDITOR IN CHIEF

E-M. Kalogirou

ACCOUNT EXECUTIVE

K. Choupis, Sq. Hesperides 2A.
166 74 GLYFADA, ATHENS – GREECE
Tel. +30.210.89.46.317

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ

Το 2024 ξεκινά για το περιοδικό ΣΤΟΜΑΤΟΛΟΓΙΑ με... επιστροφή στο παρελθόν, καθώς τα δύο πρώτα τεύχη του τόμου 81 είναι αφιερωμένα σε «στιγμές» της ιστορίας της Οδοντιατρικής. Η επιστήμη μας έχει το βλέμμα στραμμένο στο μέλλον και ο επιστημονικός Τύπος ασχολείται με τις νέες εξελίξεις. Η αναδρομή στο παρελθόν ωστόσο μπορεί να μας προσφέρει συναρπαστικές γνώσεις.

Στη Μεσοποταμία, το λίκνο του πολιτισμού, γεννήθηκε ο μύθος «του σκουληκιού που τρώει το δόντι», για να περιγράψει την τερηδόνα, αλλά και συσχετίστηκαν τα οδοντικά ευρήματα με συστηματικά νοσήματα. Η Αιγυπτιολογία μας συστήνει τον Hesi Re, τον πρώτο άνθρωπο που φέρει επισήμως τον τίτλο του οδοντιάτρου, και μας δίνει την περιγραφή ανάταξης εξαρθρήματος της κάτω γνάθου με τρόπο που δεν διαφέρει σε τίποτα από τον σημερινό! Στην αρχαία Ελλάδα, στη Ρωμαϊκή και τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία πολύ ιατροί ασχολήθηκαν με τις παθήσεις των δοντιών, των ούλων, του βλεννογόνου του στόματος και των γνάθων, επηρεάζοντας τη σύγχρονη οδοντιατρική μέσω των συγγραμμάτων τους, που διδάσκονταν σε Ιατρικές Σχολές της Ευρώπης μέχρι τον 17ο αιώνα μ.Χ. Ξεχωριστός μεταξύ αυτών των ιατρών ήταν ο Ορειβάσιος ο Περγαμνός, που περιέγραψε με ακρίβεια τον αριθμό και τη μορφολογία των δοντιών, αλλά και την αναγκαιότητα εκτομής του γλωσσικού χαλινού. Τέλος, είναι πάντα επίκαιρες οι «περιπέτειες» της Οδοντιατρικής Εκπαίδευσης στη σύγχρονη Ελλάδα, όπως φαίνεται από την προσπάθεια πλήρους ιατροκοποίησης του πρώτου Προγράμματος Σπουδών του Οδοντιατρικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Την επιμέλεια των τόμων είχαν ο ομότιμος Καθηγητής της Οδοντιατρικής του ΕΚΠΑ κ. Γεώργιος Βουγιουκλάκης και ο κ. Δημήτριος Κουτρούμπας, Χειρουργός Οδοντίατρος, Ιστορικός των Επιστημών, και Διδάκτωρ Ιατρικής Σχολής του ΕΚΠΑ, οι οποίοι υλοποίησαν το σημαντικό έργο του Μουσείου της Οδοντιατρικής (<http://www.museum.dent.uoa.gr>). Ο κ. Βουγιουκλάκης μάλιστα εντόπισε στο αρχείο της Οδοντιατρικής Σχολής του ΕΚΠΑ και παρουσιάζει στο προλογικό σημείωμα έγγραφο της Στοματολογικής Εταιρείας της Ελλάδας από το 1942, επιβεβαιώνοντας πως η ΣΕΕ, με τα 81 χρόνια παρουσίας, είναι μέρος της ιστορίας της Οδοντιατρικής!

Εκ μέρους της Συντακτικής Ομάδας της ΣΤΟΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ ευχαριστώ θερμά τους κ. κ. Βουγιουκλάκη και Κουτρούμπα, καθώς και τους συναδέλφους που συνέβαλαν με τα άρθρα τους σε αυτή την έκδοση. Ευχόμαστε να απολαύσετε το περιεχόμενο των τόμων όπως το απολαύσαμε εμείς όταν τους προετοιμάζαμε!

Κων/νος Τόσιος
Διευθυντής Σύνταξης

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η Στοματολογική Εταιρεία της Ελλάδος αποτελεί σήμερα την αρχαιότερη εν λειτουργία επιστημονική οδοντιατρική εταιρεία, όπου στη διοίκησή της συμμετέχουν διαχρονικά καταξιωμένοι κλινικοί συνάδελφοι αλλιά και εγνωσμένου κύρους πανεπιστημιακοί δάσκαλοι.

Σε όλη τη μέχρι σήμερα πορεία της, πάντα έδειχνε ιδιαίτερο ζήλο για την επιμόρφωση και την ανύψωση του οδοντιατρικού επαγγέλματος, ενώ είναι έντονο το ενδιαφέρον της τόσο για την προπτυχιακή όσο και για τη μεταπτυχιακή εκπαίδευση των φοιτητών. Ειδικά η Οδοντιατρική Εκπαίδευση στο Αθήναιο Πανεπιστήμιο βρίσκεται στο επίκεντρο της προσοχής της Στοματολογικής Εταιρείας της Ελλάδος από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιστολή του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας προς τον Σύλλογο των καθηγητών του Οδοντιατρικού Σχολείου, η οποία παρουσιάζεται σήμερα για πρώτη φορά και φυλάσσεται στη συλλογή του Ιστορικού Αρχείου του Μουσείου Τμήματος Οδοντιατρικής ΕΚΠΑ.

Η επιστολή εντάσσεται στα πλαίσια του αγώνα για την ανωτατοποίηση των οδοντιατρικών σπουδών. Η προσπάθεια αναβάθμισης της παρεχόμενης εκπαίδευσης και του Οδοντιατρικού Σχολείου εντοπίζεται στα πέτρινα χρόνια της Κατοχής (Σεπτέμβριος 1941) και κορυφώθηκε αρχικά το 1952, με την πρόσκαιρη αναβάθμιση του Οδοντιατρικού Σχολείου σε Οδοντιατρική Σχολή, πλήρως ισότιμη με την Ιατρική Σχολή, και εντέλει σε Οδοντιατρικό Τμήμα της Ιατρικής Σχολής το 1953, κατόπιν σφοδρότατης αντίδρασης των καθηγητών της Ιατρικής Σχολής.

Η Στοματολογική Εταιρεία της Ελλάδος, αντιλαμβανόμενη πλήρως τον σημαντικό ρόλο τον οποίο διαδραμάτιζε στο οδοντιατρικό γίγνεσθαι, συμμετείχε ενεργά σε αυτή τη συζήτηση ανωτατοποίησης του Οδοντιατρικού Σχολείου καταθέτοντας τις δικές της θέσεις, οι οποίες μάλιστα υπήρξαν προϊόν συζητήσεων και απόφασης της Γενικής Συνέλευσης των μελών της Εταιρείας. Η πρότασή της συνοψίζεται στον συγκεκριισμό των ιατρικών και των οδοντιατρικών σπουδών: να δημιουργηθεί Οδοντιατρική Σχολή τριετούς φοίτησης, όπου θα εγγράφονται φοιτητές της Ιατρικής οι οποίοι έχουν περατώσει το 4ο έτος σπουδών.

Μέσα από την επιστολή του ΔΣ της Στοματολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, γινόμαστε μάρτυρες του αγωνιώδους αιτήματος αναβάθμισης της οδοντιατρικής εκπαίδευσης, η οποία ήταν πλέον επιβεβλημένη χάρης στις προόδους της Οδοντιατρικής Επιστήμης ανά την υφήλιο, αλλιά και της ανωτατοποίησης του Οδοντιατρικού Σχολείου σε Οδοντιατρική Σχολή.

Η γνώση των αγώνων του παρελθόντος, αλλιά και η γνώση της Ιστορίας της Οδοντιατρικής είναι επιβεβλημένη για όλους τους οδοντιάτρους, διότι οφείλουν να είναι πληροφορημένοι για την αγαστή εξέλιξη της διά μέσου των αιώνων, ώστε να αντλήσουν από αυτή πνευματικά ερεθίσματα και ηθικά ερείσματα στην αντίληψη ότι η εξέλιξη της Οδοντιατρικής μπορεί με μια πρώτη ματιά να φαίνεται έντονα δυσχερής, ωστόσο καθίσταται απολύτως εφικτή μέσω της ακαταπόνητης και θερμής επιμονής σε υψηλές επιδόσεις επιστημονικής έρευνας.

Χαιρετίζω την πρωτοβουλία της Στοματολογικής Εταιρείας της Ελλάδος να αφιερώσει τον παρόντα τόμο του επιστημονικού περιοδικού *Στοματολογία* στην Ιστορία της Οδοντιατρικής. Ειδικά για εμάς τους Έλληνες η Ιστορία της Οδοντιατρικής μάς περιποιεί ύψιστη τιμή, καθόσον μέσα από τη μελέτη της προκύπτει ότι ολόκληρο το οικοδόμημα της σύγχρονης δυτικής οδοντιατρικής, αλλιά και της ιατρικής επιστήμης, στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό επί του έργου τόσο του Ιπποκράτη όσο και του Γαληνού, καθώς και των διαδόχων τους.

Είναι ευνόητο ότι η γνώση της Ιστορίας της Οδοντιατρικής τυγχάνει υπό την ευρεία έννοια απαραίτητη, αφού μέσα από τη μελέτη της κάθε συνάδελφος καθίσταται ευτυχής, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο μεγάλος τραγικός ποιητής Ευριπίδης: *Ὅληβιος ὅστις τῆς ἱστορίας ἔσχε μάθησιν*.

Γεώργιος Βουγιουκλάκης,
Ομ. Καθηγητής Οδοντιατρικής Σχολής ΕΚΠΑ.
Επιστημονικός Υπεύθυνος Μουσείου Τμήματος Οδοντιατρικής ΕΚΠΑ.

ΓΡΑΦΕΙΑ: ΛΕΙΣΧΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ
ΠΛΑΤΕΙΑ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΡΥΤΩΝ
— ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΗΛΕΦΩΝΟΥ: 22-834 —

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΤΗ 8η 'Ιανουαρίου 1946.

Πρὸς τὸν

ἀντιπρόεδρον τῶν Καθηγητῶν τοῦ Ὄδοντο-
γιατρικοῦ Σχολείου Πανεπιστημίου Ἀ-
θηνῶν,

Ἐνταῦθα.

Ἡ "Στοματολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος" ἐν γενικῇ
συνελεύσει, με θέμα ἀφορῶν εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ Ὄδοντογιατρι-
κοῦ Σχολείου, καὶ συνεπῶς εἰς τὴν ἀρτιωτέραν καὶ πληρεστέραν μόρφω-
σιν καὶ κατάρτισιν τῶν μελλόντων ὀδοντιατρῶν, συζητήσασα ἐν ἐκτάσει,
καὶ λαβοῦσα ὑπ' ὄψιν τὰς ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ὀδοντιατρικὰς σπουδὰς, κατέλη-
ξεν εἰς τὰ ἑξῆς συμπεράσματα, τὰ ὅποια καὶ λαμβάνει τὴν τιμὴν νὰ ὑ-
ποβάλῃ εἰς τὸ Συμβούλιον τῶν Καθηγητῶν τοῦ Ὄδοντογιατρικοῦ Σχολείου:

α) Θεωροῦντες ὡς ἰδεώδη λύσιν τὴν ἀποκλήρωσιν τῶν ὀδοντιατρικῶν σπου-
δῶν καὶ τὴν μετέπειτα τριετὴ φοίτησιν ἐν τῇ Ὄδοντογιατρικῇ Σχολῇ λα-
βοῦσα ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅτι ὑπὸ τὰς παρούσας συνθήκας ἐννεαστῆς φοίτησις
πρὸς εἰδίκευσιν εἰς τὴν ὀδοντιατρικὴν, θὰ ᾔτο μακρὰ καὶ ὡς ἐκ τούτου
ὁ ἀριθμὸς τῶν μελλόντων νὰ ἐξέλθουν εἰδικῶν θὰ ᾔτο κατώτερος τῶν ἀ-
ναγκῶν τῆς χώρας, ἡνάγκασθη νὰ ἐγκαταλείψῃ ἐπὶ τοῦ παρόντος τὴν ἰδε-
ώδη ταύτην λύσιν.

β) Ὑπεστηρίχθη ἐπίσης καὶ συνεζητήθη λεπτομερῶς ἡ ἰδρυσις
ἀνεξαρτήτου ἐνδοπανεπιστημιακῆς Σχολῆς με ἐξάετη φοίτησιν, ὡς τοῦτο
συμβαίνει ἐν Ἀμερικῇ καὶ ἀλλαχοῦ καὶ

γ) Τέλος ἡ πεισιφροσύνη τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας, ἀπεφάνθη, ὅ-
πως ἰδρυθῇ Ὄδοντογιατρικὴ Σχολή, με πύξημέναις τὰς εἴρας, εἰς τὴν ὁποί-

πρὸς τὸν Σύλλογον τῶν καθηγητῶν τοῦ Ὀδοντο-
ιατρικοῦ Σχολείου Πανεπ. Ἀθηνῶν κλπ, σελ. 2

ΓΡΑΦΕΙΑ ΔΕΣΧΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ
ΠΛΑΤΕΙΑ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΡΥΣΣΗΣ
= ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΗΛΕΦΩΝΟΥ: 22-854 =

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΤΗ: 8η Ἰανουαρίου 1946

./.

αν θὰ ἐγγράφονται φοιτηταὶ τῆς Ἱατρικῆς περατίσαντες τὸ τέταρτον ἔ-
τος καὶ εἰς τὴν ὁποίαν Σχολὴν ἢ φοίτησις θὰ ᾖ τριετής.

Τὴν τελευταίαν ταύτην πρότασιν θεωρεῖ ἡ Στοματολογικὴ Ἑται-
ρεία τῆς Ἑλλάδος ὡς τὴν καλλιτέραν λύσιν, διότι συγχρόνως δίδεται ἡ
εὐκαιρία εἰς ὅσονδήποτε ἔχοντα ἔφεσιν ἀλοκληρώσεως τῶν ἱατρικῶν σπου-
δῶν νὰ συνεχίσῃ ταύτας εἰς τὰ 5ον καὶ 6ον ἔτη, οὕτω δὲ κατ' οὐσίαν ἐ-
πανερχόμεθα εἰς τὴν πρώτην προταθεῖσαν ἰδεώδη λύσιν.

Ἡ Στοματολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος ἐκφράζει εὐλαβῶς
τὴν εὐχὴν ὅπως ἡ πρότασις αὕτη ὑποστηριχθῇ ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου τῶν Κα-
θηγητῶν τοῦ Ὀδοντοιατρικοῦ Σχολείου, ἐλπίζει δὲ ὅτι καὶ ἐν Ἑλλάδι
ὁ κλάδος οὗτος τῇ εὐγενεῖ προτεβουλίᾳ τοῦ Συμβουλίου τῶν καθηγητῶν
τοῦ Ὀδοντοιατρικοῦ Σχολείου, θὰ καταλάβῃ τὴν πρέπουσαν εἰς αὐτὸν θέ-
σιν.

Ὁ Πρόεδρος

Οἱ Σύμβουλοι

Ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς

Κ. Κ. Α. Γ. Γ. Γ.

Κ. Κ. Α. Γ. Γ. Γ.
Κ. Κ. Α. Γ. Γ. Γ.

Κ. Κ. Α. Γ. Γ. Γ.

Η ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΗ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ

Ε.ΛΙΟΥΜΗ¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι πρώτες γραπτές γνώσεις για την ιατρική στην ιστορία της ανθρωπότητας προέρχονται από την περιοχή της Μεσοποταμίας. Ανάμεσα στις χιλιάδες πήλινες πινακίδες με κείμενα σφηνοειδούς γραφής, αντλούμε πληροφορίες για την οδοντιατρική της εποχής. Οι άνθρωποι τότε έπασχαν από παρόμοιες νόσους με αυτές που επικρατούν και σήμερα. Η μελέτη σκελετικών ευρημάτων έδειξε εκτεταμένες αποτριβές των δοντιών σε ποσοστό 95%, περιοδοντικές βλάβες σε ποσοστό 42% και τερηδόνα σε ποσοστό 2%, ενώ εντοπίστηκαν πολλαπλές αλλοιώσεις των γνάθων, οφειλόμενες σε συγγενείς ανωμαλίες και νεοπλασματικές βλάβες. Η οδοντοφυΐα είχε σύγχρονα μορφολογικά χαρακτηριστικά, αλλά σχετικά κακή οδοντική υγεία. Ευρήματα από τα οστά και τα δόντια δείχνουν ότι ο πληθυσμός υπέφερε από προβλήματα υγείας και διατροφική ανεπάρκεια. Οι λαοί της Μεσοποταμίας ήταν βαθιά θρησκευόμενοι, έτσι το θεουργικό και το μαγικό στοιχείο ήταν έντονο στις θεραπείες που αναζητούσαν. Είναι διάσημος πλέον ο μύθος του σκουληκιού που κατατρώει το δόντι, η περιγραφή της τερηδόνας. Γνώριζαν τον αφόρητο πόνο που προκαλείται από φλεγμαίνοντα πολφό ή από οδοντικό απόστημα. Η προσπάθεια να ελεγχθεί ο πόνος και η κακουχία από τον πονόδοντο και τις άλλες παθήσεις του στόματος αφορούσε την εφαρμογή διάφορων θεραπειών που περιελάμβαναν φάρμακα, συγκροτώντας τελικά μια μορφή Materia Medica. Με την πάροδο των χρόνων, η έμφαση μετατοπίζεται από τη μαγική στην εμπειρική θεραπεία.

Όροι ευρετηρίσεως Ιστορία Οδοντιατρικής, αρχαία Μεσοποταμία, Μύθος σκουληκιού, τερηδόνα, Αρχαία Οδοντιατρική

¹ Χειρουργός Οδοντίατρος, Διδάκτωρ Οδοντικής Χειρουργικής Οδοντιατρικής Σχολής Ε.Κ.Π.Α.

Υπεύθυνος Επικοινωνίας

Ευαγγελία Λιούμη,

Δημ. Λιούμη 8

Κερατέα, 19001

E-mail: evalioumi@gmail.com

DENTISTRY IN MESOPOTAMIA

E. LIOUMI¹

ABSTRACT

The oldest written sources on medicine in human history of mankind come from the region of Mesopotamia. Information about dentistry of the era is available in many of the thousands of clay tablets with cuneiform texts. Mesopotamians suffered from similar diseases to those that prevail today. The study of skeletal remains revealed extensive tooth abrasion in 95%, periodontal lesions in 42% and caries in 2%, while many cases of congenital abnormalities and neoplastic lesions were observed. The dentition had modern morphological characteristics but dental health was relatively poor. Findings from the bones and teeth indicate that the population suffered from health problems and nutritional deficiency. The peoples of Mesopotamia were deeply religious, so the theurgic and magical elements had a predominant role in the healings they sought. The myth of the tooth worm, that is associated with caries, was first described in cuneiform tablets. They were aware of the unbearable pain caused by an inflamed pulp or a dental abscess. In the attempt to control pain, toothache and other oral diseases they applied of various medication therapies, establishing eventually a form of Materia Medica. Over the years the emphasis shifts from magical to empirical healing.

Key words History of Dentistry, ancient Mesopotamia, tooth Worm myth, caries, Ancient Dentistry

¹ DDS, Dr.Dent

Correspondence

Evangelia Lioumi

8 Dim. Lioumi str. Keratea, 19001

E-mail: evalioumi@gmail.com

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην περιοχή της Μεσοποταμίας, ανάμεσα στους ποταμούς Τίγρη και Ευφράτη (εξ ου και η ονομασία της), άνθισαν οι πρώτοι μεγάλοι πολιτισμοί κατά την αρχαιότητα (Εικ. 1). Οι λαοί που συναντάμε στο πέρασμα του χρόνου στη Μεσοποταμία δεν διέθεταν την πολιτική ενότητα την οποία παρατηρούμε λίγο αργότερα στην Αίγυπτο. Ακκάδες, Σουμέριοι, Βαβυλώνιοι, Ασσύριοι και Πέρσες κατοίκησαν την περιοχή από την 5η χιλιετία

π.Χ. έως και το πρώτο ήμισυ της 1ης χιλιετίας π.Χ. Η ζωή τους οριζόταν από μια θεοκρατική κοσμοθεωρία. Είχαν πολυθεϊστικές θρησκείες με δεκάδες θεότητες και υπερβατικές οντότητες, όπως δαίμονες που παρενέβαιναν στην έκβαση της ζωής των ανθρώπων.

Όπως σε όλες τις αρχαίες κοινωνίες, έτσι και στη Μεσοποταμία οι ίδιοι θεραπευτές οι οποίοι διαχειρίζονταν τα ιατρικά προβλήματα επιλαμβάνονταν και των οδοντιατρικών θεμάτων.

Εικόνα 1. Η περιοχή της Μεσοποταμίας.

ΟΙ ΠΗΓΕΣ

Οι πρώτες γραπτές γνώσεις για την ιατρική στην ιστορία της ανθρωπότητας προέρχονται από την περιοχή της Μεσοποταμίας. Ιστορικά τεκμηριωμένα ιατρικά κείμενα χρονολογούνται στη Βαβυλωνιακή περίοδο (περίπου 2000-1600 π.Χ.). Ωστόσο, μέσα από αναφορές της Μεσοποταμίας γραμματείας, εκτιμάται ότι ασκούσαν την ιατρική ήδη από την εποχή που ονομάζεται Uruk¹ (4100-2900 π.Χ.).

Ανάμεσα στις χιλιάδες μικρές πήλινες πινακίδες έχει διασωθεί ένας εντυπωσιακός αριθμός κειμένων σφηνοειδούς γραφής, από τις οποίες περισσότερες από εξακόσιες πινακίδες (ή θραύσματά τους) περιέχουν ιατρικά κείμενα και έχουν δημοσιευθεί κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους στη σφηνοειδή γραφή. Τα σωζόμενα κείμενα (θεραπευτικά και διαγνωστικά) έχουν ανακαλυφθεί σε διάφορες περιοχές, όπως στις Hattusa, Assur, Babylon, Nippur, Ur, Kuyunjik και Sultantepe, εντυπωσιακότερη όλων όμως είναι η βιβλιοθήκη του βασιλιά Σαρδανάπαθου, που ανακαλύφθηκε στη Νινεβί. Δυστυχώς, μόνο λίγα από αυτά έχουν μεταφραστεί σε σύγχρονες γλώσσες και έχουν δημοσιευτεί, κυρίως σε άρθρα Ασσυριολογίας. Πρόκειται για ένα δύσκολο εγχείρημα, καθώς η ερμηνεία των ιατρικών κειμένων πρέπει να γίνεται όχι μόνο από φιλολογική αλήθεια και από ιατρική σκοπιά.² Για παράδειγμα, υπάρχουν πολλά εμπόδια στην ανάγνωση αυτών των ιατρικών πινακίδων: το σφηνοειδές σύστημα γραφής, οι γλώσσες και οι διάλεκτοι που χρησιμοποιούνται (κυρίως σουμερικά και ακκαδικά) είναι δύσκολο να κατανοηθούν. Τα κείμενα είναι συχνά κατεστραμμένα σε διάφορα σημεία, ώστε να είναι εφικτή η ανάγνωση μιας πλήρους γραμμής. Μερικές από τις λέξεις που χρησιμοποιούνται είναι είτε εντελώς άγνωστες είτε η ιατρική ή η φαρμακευτική σημασία τους είναι ασαφής.

Στην πλειονότητά τους οι ιατρικές πινακίδες περιέχουν ξόρκια, οιωμούς, τελετουργίες, καταλόγους materia magica, συνταγές, μια μορφή materia medica, αλήθαι και δευτερογενείς πηγές, όπως επιστολές, διοικητικά αρχεία κτλ.^{3,4}

Η κειμενική ανάλυση φανερώνει ότι τα κείμενα αυτά, αν και ποικίλα, αντιπροσωπεύουν το έργο των λόγιων επαγγελματιών υγείας των μεγάλων πόλεων,

αποκλείοντας τους λιγότερο μορφωμένους θεραπευτές.^{3,4} Ωστόσο, δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα κάποιο έργο στο οποίο να αναφέρεται η θεωρητική βάση που οδήγησε σε αυτούς του τύπους θεραπευτικής αντιμετώπισης.

ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΗ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ

Η αντίληψη των Μεσοποταμίων για την ασθένεια ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με μια θεοκεντρική κοσμοθεωρία, σύμφωνα με την οποία οι Βαβυλώνιοι λόγιοι «στήριζαν μεγάλο μέρος της επιστημονικής τους γνώσης σε ένα αρχαίο σύστημα πεποιθήσεων που ενσωμάτωνε τη μαγεία, στο οποίο οι ασθένειες προκαλούνταν τελικά από δαίμονες ή θυμωμένους θεούς...».⁵ Πράγματι, από τη δεύτερη χιλιετία και μετά είναι ιδιαίτερα εμφανής η αιτιολογία των νόσων, καθώς θεωρούσαν ότι οι αρρώστιες έρχονται από ψηλά: είτε αποδίδεται στο «χέρι ενός θεού», είτε ο παράγοντας της ασθένειας είναι συνήθως, μάγισσα, δαίμονας. Το να αρρωστήσει κανείς ήταν σημάδι ότι είχε χάσει την εύνοια των θεών, έχοντας παραβεί κάποιον από τους αναριθμητούς ηθικούς κανόνες, και είτε κάποια θεότητα θα στρεφόταν τότε εναντίον του είτε «ο προσωπικός προστατευτικός θεός έχει αφήσει το άτομο ανοιχτό σε επιθέσεις από δαίμονες ή κακοπροαίρετα ανθρώπινα όντα».⁶

Σε μια τέτοια αρχαία κοινωνία είναι λογικό να υπάρχουν πολυάριθμοι θεοί και θεές οι οποίοι έλεγχαν την υγεία και την ασθένεια.⁷

Η παλαιότερη ιατρική θεότητα ονομαζόταν Sin (Εικ. 2). Ήταν η σεληνιακή θεότητα που κυβερνούσε την ανάπτυξη των ιατρικών βοτάνων, μερικά από τα οποία δεν έπρεπε να εκτεθούν στις ηλιακές ακτίνες. Η αντίληψη σχετικά με τα φυτά, τα οποία συλλέγονται υπό το σεληνόφως και χρησιμοποιούνται για την παρασκευή ιατρικών και μαγικών φίλτρων, απαντάται τόσο σε αρχαίες φυλές όσο και στη νεότερη λαϊκή ιατρική.

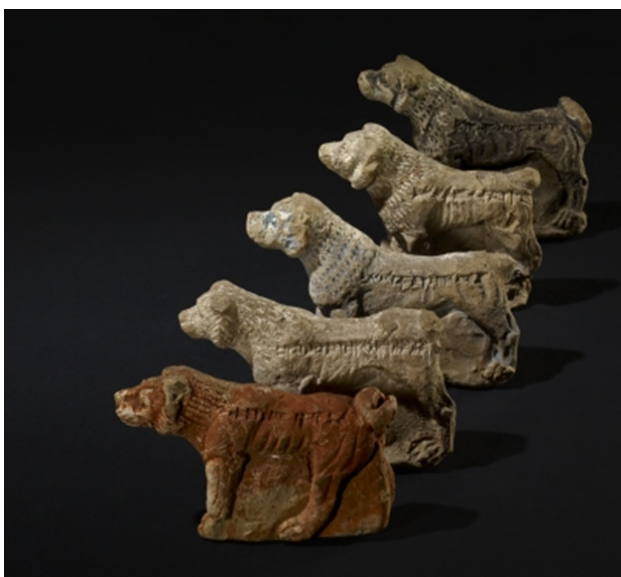
Θεά της υγείας ήταν η Gula, γνωστή και ως Ninkarrak, Ninisina, Nintinugga και Nimdindu, με τις πρώτες αναφορές σε αυτή να χρονολογούνται την περίοδο Ur III (2047-1750 π.Χ.).⁸ Είχε ως σύμβολό της τον σκύλο, ο οποίος συχνά αναπαρίσταται μαζί της, ενώ έχουν βρεθεί τόσο φυλλακτά (Εικ. 3) όσο και αναθήματα (Εικ. 4) με τη μορφή σκύλου (κεραμικά της Nimrud, χρυσό Βρετανικό Μουσείο). Ο γιος της Damu ήταν ο πρωτεύων θεός της θεραπείας των Σουμερίων, που συνδύαζε τις μαγικές και «επιστημονικές» προσεγγίσεις της ασθένειας, αλήθαι και αναφέρεται συχνά μαζί με την Gula σε θεραπευτικά ξόρκια. Αν και η Gula θεωρούνταν η υπέρτατη θεότητα, ο Damu ήταν ο μεσάζων, μέσω του οποίου η δύναμή της έφτανε στους γιατρούς. Ο άγιος της γιος, ο Ninazu, συνδέθηκε με τα φίδια (σύμβολο της μεταμόρφωσης), τη μετάβαση στον Κάτω Κόσμο, αλήθαι και τη θεραπεία, έφερε δε ένα ραβδί περιτυλιγμένο με φίδια. Αυτό το σύμβολο υιοθετήθηκε από τους Αιγύπτιους για τον Heka, τον θεό της μαγείας και της ιατρικής, και στη συνέχεια από τους Έλληνες ως κηρύκειο, το ραβδί που έφερε ο

Εικόνα 2. Αποτύπωμα της κυλινδρικής σφραγίδας του *Hašhamer, ensi*, ανώτατου ιερέα του Sin (περίπου 2100 π.Χ.). Η καθιστή φιγούρα είναι ο βασιλιάς *Ur-Nammu* που παραχωρεί τη διοίκηση στον *Hašhamer*, ο οποίος οδηγείται μπροστά του από μια Λάμμα (προστάτιδα θεά). Ο Sin/*Nanna* αναπαρίσταται με ημισέληνο.

Εικόνα 3. Χρυσό φυλαχτό με μορφή σκύλου (3300-3100 BC), Μουσείο Λούβρου, Παρίσι.

Εικόνα 4. Κεραμικά αναθήματα με μορφή σκύλου προς τη θεά της υγείας *Gula* (645 π.Χ.). Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο.

Ερμής, ο θεός της μαγείας, της θεραπείας και της γραφής. Σήμερα βέβαια το κηρύκειο θεωρείται ως σύμβολο του Ιπποκράτη και συναντάται ως σύμβολο των ιατρών σε όλο τον κόσμο.⁹

Με βάση τα κείμενα που έχουν μεταφραστεί σε σύγχρονες γλώσσες και έχουν δημοσιευτεί, φαίνεται ότι υπήρχαν διαφορετικοί τύποι θεραπευτών για διαφορετικές ομάδες ασθενών, ανάλογα με την κοινωνική και οικονομική τους θέση, το φύλο και ίσως ανάλογα με ιδιαίτερα προβλήματα.⁵

Συναντάμε τρεις κυρίως ομάδες θεραπευτών: τους *barû*,¹⁰ οι οποίοι ήταν μάντεις, τους *āšīru*,¹¹ οι οποίοι ήταν εξορκιστές, και τους *asû*,¹² οι οποίοι ήταν ιερείς θεραπευτές.

Οι *Asīru* προέρχονταν από την τάξη του ιερατείου, χρησιμοποιούσαν την αστρολογία και την αριθμολογία, πίστευαν στους οιωνούς και τους δαίμονες. Αναζητούσαν τη θεραπεία των ασθενών μέσα από εξορκισμούς, προσευχές και άλλες τελετουργικού χαρακτήρα πράξεις.¹³

Οι *Asu* μπορούν να θεωρηθούν ως πρακτικοί ιατροί, προσφέροντες συμπτωματική θεραπεία με τη χρήση βοτάνων, τα οποία είχαν αποδειχθεί χρήσιμα στην πράξη, και ήταν ικανότατοι χειρουργοί. Θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι οι ιατρικές μέθοδοί τους ήταν περισσότερο ορθολογικές. Με την πάροδο του χρόνου, παρατηρείται μια σταδιακή μεταβολή των θεραπευτικών μεθόδων των *Asīru*, κυρίως με την προσθήκη αποτελεσματικών φαρμακοθεραπειών των *Asu*, ιδίως μετά το 1200 π.Χ.¹³

Ως κέντρο ιατρικής εκπαίδευσης θεωρείται η πόλη *Isin*, κέντρο Ιατρικής της *Gula*, και οι εκπαιδευόμενοι στη συνέχεια στέλνονταν σε ναούς σε διάφορες πόλεις ανάλογα με τις ανάγκες. Δεν υπάρχουν στοιχεία ιδιωτικής πράξης αυτής καθαυτής, αν και οι βασιλιάδες και οι πιο εύποροι είχαν τους δικούς τους γιατρούς. Ο κάθε γιατρός ήταν πάντα συνδεδεμένος με κάποιο συγκρότημα ναών.⁹

Θεραπευτές μπορούσαν να είναι είτε γυναίκες είτε άνδρες, αλλιώς όπως σημειώνει ο μελετητής *Jean Bottero*, «Γυναίκες γραφείς ή αντιγραφείς, εξορκιστές ή ειδικοί στη μαντεία [*Asīru* και *Asu*] θα μπορούσαν να μετρηθούν στα δάχτυλα του ενός χεριού».¹⁴ Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι υπήρχαν περισσότερες γυναίκες γιατροί στη Σουμερία από οπουδήποτε αλλού, και αυτό συνάδει με το γεγονός ότι η κύρια θεότητα της υγείας ήταν γυναίκα.

Η ασθένεια στην ακαδική γλώσσα αναφέρεται με τρεις διακριτούς, όμως το ίδιο σημαντικούς όρους: *miqtu* υποδηλώνει αυτό που έχει πέσει από ψηλά και χτύπησε τον ασθενή, όπως η επίθεση ενός δαίμονα ή η έναρξη του πυρετού, αυτές οι ασθένειες τείνουν να εμφανίζονται ξαφνικά. Ως φαινόμενο είναι επίσης γνωστό στον αιτιολογικό μύθο των «ασθενειών που κατεβαίνουν από τον ουρανό», από τα παλαιά βιβλικά ξόρκια. Το *simtu* είναι μια πηληγή ή ασθένεια με άμεσα ορατά συμπτώματα, κάτι ορατό στις αισθήσεις. Και τέλος, το *Muršu* είναι ένας πολύ γενικός όρος, ο οποίος μπορεί να υποδηλώνει κάθε είδους ασθένεια ή πόνο.¹⁵

Οι ιατρικές πινακίδες είτε ασχολούνται είτε με τη διάγνωση είτε με την αιτία της νόσου, η οποία συνήθως αποδίδεται στη μαγεία ή στις αμαρτίες, είτε με θεραπευτικές συνταγές οι οποίες παρουσιάζονται ανάλογα με τη φύση των συμπτωμάτων ή με το πάσχον μέρος του σώματος. Σπάνια εντοπίζονται αναφορές σε ιατρικά εργαλεία, ενώ δεν βρίσκουμε ενδείξεις για χειρουργικές πράξεις.

Τα διαγνωστικά κείμενα ήταν γνωστά ως *enūma ana bīt marši āšipu illaku*, δηλαδή «Όταν ο θεραπευτής (āšipu) πηγαίνει στο σπίτι του ασθενούς». Ήταν επίσης γνωστά με τον συμερικό όρο SA. GIG (lit. "sick cord"), στην Ακκαδική *sakikkū*, το οποίο σε ελεύθερη μετάφραση μπορεί να μεταφραστεί ως «συμπτώματα».¹⁶ Στη βιβλιογραφία αναφέρεται μερικές φορές ως το «Διαγνωστικό Εγχειρίδιο», ενώ οι μεμονωμένες καταχωρίσεις αναφέρονται ως «ιατρικοί Οίωνοι» ή απλώς «Καταχωρίσεις».¹⁷ Χρονολογικά τοποθετούνται στην Παλαιά Βαβυλωνιακή περίοδο (περίπου 1894-1595 π.Χ.) και μεταγενέστερα, αλλήλ περιλαμβάνουν και μια σειρά προγενέστερων κειμένων, τα οποία παρουσιάζονται σε μεταγραφές (βλ. 2.0.0). Το Διαγνωστικό Corpus φέρεται ότι εκδόθηκε και ανασκευάστηκε κατά την περίοδο Isin II από τον Esagilkīn-apli από την πόλη Borsippa κοντά στη Βαβυλώνα.³ Στην επιστημονική κοινότητα των Ασσυριολόγων είναι ως canonical SA.GIG χρονολογείται στην πρώτη χιλιετία και περιλαμβάνει συνολικά 40 πινακίδες. Στα κείμενα αυτά αναφέρονται αρχικά τα συμπτώματα και στη συνέχεια η πρόγνωση για την έκβαση της νόσου, χωρίς να προτείνεται κάποια θεραπευτική αγωγή.

Τα θεραπευτικά κείμενα είναι έντονα επηρεασμένα από τις επικρατούσες θρησκευτικές αντιλήψεις. Αναφέρονται στην επιδίωξη της θεραπείας με εξομολόγηση και θυσίες με τη συνοδεία προσευχών για να εξευμενιστούν οι θεοί, ενώ προτεινόνταν η χρήση φυλακτών ως μέτρα προφύλαξης. Οι *Asipu* (ιερείς-εξορκιστές) χρησιμοποιούσαν μαγικά ξόρκια, μερικές φορές πολύ ποιητικά, τα οποία μπορούσαν να εκδιώχνουν τους δαίμονες, όπως το ακόλουθο:¹⁸

*Είναι επτά, είναι επτά,
στον βαθύ ωκεανό είναι επτά,
απομυζούν τον Ουρανό και είναι επτά,
έχουν κατοικία τους τον βαθύ ωκεανό,
ούτε αρσενικά είναι ούτε θηλυκά,
είναι σαν το φύσημα του ανέμου,
γυναίκα δεν έχουν, δεν αφήνουν γιους·
οίκτο ή λύπη δεν ξέρουν,
δεν ακούν ούτε προσευχή ούτε παράκληση.
Είναι σαν τ' άλογα που μεγάλωσαν στους λόφους·
οι δαίμονες της Εά,
βαστάζουν τον θρόνο των θεών,
στέκονται στον δρόμο για να μολύνουν το πέρασμα,
είναι πνεύματα του κακού,
είναι επτά, είναι επτά,
είναι δύο φορές επτά!
Από τον Ουρανό να είστε ξορκισμένοι!
Από τη Γη να είστε ξορκισμένοι!*

Ο επαναλαμβανόμενος αριθμός επτά σχετίζεται στενά με τις φάσεις της Σελήνης και αποτέλεσαν πηγή μεταφυσικών θεωριών και συμβολικών πράξεων, διατηρώντας τον χαρακτήρα και την ίδια σπουδαιότητα σε όλες τις ανατολικές θρησκείες.

Ενώ η θεραπεία της νόσου επαφίετο στους θεούς και η προσέγγιση ήταν μέσω εξορκιστών, η αντιμετώπιση των συμπτωμάτων ήταν μέλημα των *Asu* με τη χρήση διαφόρων φαρμάκων.

Η φαρμακευτική παρακαταθήκη οργανώθηκε την εποχή των Βαβυλωνίων, ενώ το δεύτερο μισό της 1ης χιλιετίας π.Χ. βρίσκονται πινακίδες με **φαρμακευτικά κείμενα**, ένα είδος *Materia Medica* των Βαβυλωνίων, τα οποία περιλαμβάνουν πρώτες ύλες κυρίως φυτικής προέλευσης,¹⁹ αλλιά και ζωικής, καθώς και ορυκτά, τα οποία επεξεργάζονταν προκειμένου να παρασκευάσουν τα φάρμακα. Τα περισσότερα από αυτά τα κείμενα διατάσσονται σε τρεις στήλες: στην πρώτη παρατίθεται το σύμπτωμα, στη δεύτερη τα φάρμακα και στην τρίτη η αγωγή για την αντιμετώπιση του συμπτώματος, όχι όμως αναγκαστικά και για την ίαση της νόσου αυτής καθ' αυτής.

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ

Ο κώδικας του Hammurabi αποτελεί το αρχαιότερο κωδικοποιημένο νομοθέτημα (1755-1750 π.Χ.), αντίγραφο του οποίου είναι χαραγμένο σε στήλη, η οποία σήμερα φυλάσσεται στο μουσείο του Λούβρου.²⁰ (Εικ. 5). Μεταξύ των άλλων ζητημάτων, ο κώδικας του Hammurabi υπήρξε ο πρώτος στην ιστορία της ιατρικής που αναφέρεται στο ζήτημα των αστικών και ποινικών ευθυνών των επαγγελματιών υγείας.²¹ Οι πρακτικοί ιατροί ελέγχονταν από την πολιτεία για τις χειρουργικές επεμβάσεις τις οποίες πραγματοποιούσαν. Μερικά νομοθετήματα καθορίζουν το ύψος των αμοιβών, τις ποινές για τις περιπτώσεις ανικανότητας ή αμέλειας, δεν υπάρχουν όμως αναφορές για οδοντιατρικές πράξεις.²²

Εικόνα 5. Ο κώδικας νόμων του Hammurabi σε στήλη από μελανό βασάλτη που φυλάσσεται στο Μουσείο του Λούβρου, στο Παρίσι.

CHS 215: Εάν ο ιατρός πραγματοποιήσει μείζονα χειρουργική επέμβαση ή θεραπεύσει πάσχοντα οφθαλμό, θα λαμβάνει δέκα αργυρά shekel.

Εάν ο ασθενής είναι ελεύθερος πολίτης, θα πληρώνει πέντε shekel.

Εάν είναι δούλος, τότε ο κύριος του θα πληρώνει γι' αυτόν.

Εάν όμως ο ασθενής χάσει τη ζωή του ή τον οφθαλμό του σε εγχείρηση, τότε θα ακρωτηριάζεται το χέρι του ιατρού.

Στη νομοθεσία Hammurabi υπάρχουν και ορισμένες ακόμη ενδιαφέρουσες αναφορές, οι οποίες φανερώνουν την αξία ενός δοντιού στις μεσοποτάμιες κοινωνικές αντιλήψεις.

CHS 196: Εάν κάποιος τραυματίσει το μάτι ενός ομοίου του, το δικό του μάτι πρέπει να καταστραφεί.

CHS 198: Εάν κάποιος τραυματίσει το μάτι ενός κατωτέρου (φτωχού), έχει πρόστιμο ένα Maneh ασήμι (505 γραμ.).

CHS 200: Εάν κάποιος βγάλει το δόντι ενός ομοίου του, το δικό του δόντι θα πρέπει να βγει.

CHS 201: Εάν κάποιος βγάλει το δόντι ενός κατωτέρου, έχει πρόστιμο το 1/3 Maneh ασήμι.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι ο άνθρωπος έχει μόνο δύο οφθαλμούς και οι οποίοι ήταν, όπως και σήμερα, απολύτως αναγκαίοι για την επιβίωση του ατόμου, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι τα δόντια, αν και 32, είχαν μια σχετικά υψηλή αξία. Οι Μεσοποτάμιοι φαίνεται ότι έδιναν ιδιαίτερη σημασία στα δόντια, καθώς οι ατέλειές τους, όπως π.χ. μικροσπασίματα, ήταν λόγος αποκλεισμού υποψηφίου από τη διεκδίκηση θέσεων, όπως του Bārū, ο οποίος ήταν ιερέας με υψηλή θέση στην ιεραρχία με αντικείμενο τη μαντική και την ερμηνεία των χρησμών.²³

Ωστόσο, ο κώδικας του Hammurabi παραμένει σιωπηλός για ποινές οι οποίες σχετίζονται αμιγώς με οδοντικές χειρουργικές επεμβάσεις.

ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΩΣ ΠΡΟΓΝΩΣΤΙΚΑ ΕΚΒΑΣΗΣ ΝΟΣΗΜΑΤΩΝ

Ιατρικά κείμενα πινακίδων σφηνοειδούς γραφής συνδέουν τα δόντια με τη διάγνωση και την πρόγνωση της πορείας μιας ασθένειας. Για παράδειγμα, μια συλλογή 40 ιατρικών πινακίδων, χρονοηγουμένων από το 1600 π.Χ., με τον τίτλο «Όταν οι θεραπευτές πηγαίνουν στο σπίτι του ασθενούς» εμφανίζουν οδοντιατρικό ενδιαφέρον.²⁴ Σύμφωνα με το έργο, η διάγνωση της ασθένειας, αλλά και η έκβασή της βασίζεται στα συμπτώματα. Έτσι εντοπίζεται ένα χωρίο αποτελούμενο από 16 διαφορετικές περιπτώσεις, όπου καταγράφονται συμπτώματα μεταξύ χειλιών και γλώσσας και αυτά ερμηνεύονται μέσα από την αξιολόγηση της κατάστασης των δοντιών. Ενδεικτικά αναφέρουμε:

- Εάν τα δόντια του είναι λευκά, θα γίνει καλή.
- Εάν τα δόντια του είναι [...], η νόσος τότε θα είναι [...] μακρά διάρκεια.
- Εάν τα δόντια του έχουν σκούρο χρώμα, η ασθένεια θα κρατήσει μεγάλο χρονικό διάστημα.
- Εάν τα δόντια είναι συνωστισμένα, τότε θα πεθάνει.
- Εάν τρίζει τα δόντια του, η ασθένεια θα κρατήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα.
- Εάν τρίζει τα δόντια και είναι χαλαρά τα βλέφαρά του στα μάτια, τα βλέφαρα και [...] θα πεθάνει.
- Εάν τρίζει τα δόντια και τα χέρια και τα πόδια του έχουν μαύρες κηλίδες, έχει το άγγιγμα του πνεύματος του θανάτου, θα πεθάνει.
- Εάν τρίζει τα δόντια και το σάβιο τρέχει από το στόμα, θα πεθάνει, το χέρι της θεάς Ištar. *Ιδιική διάγνωση: επαφή.*
- Εάν τρίζει τα δόντια του συνέχεια και το πρόσωπό του είναι κρύο, έχει αποκτήσει νόσο μέσα από το χέρι της θεάς Ištar.

Η έκφραση «με το χέρι...» υποδηλώνει τη δράση είτε μιας θεικής είτε μιας δαιμονικής υπερβατικής δύναμης ως αιτίας της ασθένειας, αλλά και της έκβασης της νόσου.²⁵

Αν και τα παραπάνω συμπτώματα περιορίζονταν αποκλειστικά στη διάγνωση και την πρόγνωση ασθενειών, παρατηρούμε ότι τα δόντια αποτελούσαν ένα σημαντικό μέσο εκτίμησης της αιτίας και της πορείας μιας νόσου. Ιδιαίτερα δε το τρίξιμο των δοντιών αποτελούσε ένα σοβαρό και επικίνδυνο παθολογικό στοιχείο.

Η ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΗ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ

Οι πρώτες πληροφορίες αναφορικά με την Οδοντιατρική στη Μεσοποταμία αποκρυσταλώνονται ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα και δημοσιεύονται από τις αρχές του 1900. Έχουν αναγνωριστεί πάνω από 100 οδοντιατρικές συνταγές, ορισμένες σε συνδυασμό με ξόρκια, για τη φροντίδα του στόματος και των δοντιών.

Όσον αφορά τα αρχαιολογικά τεκμήρια, οι κλημιακές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή δεν συνέβαλαν στη διάσωση μεγάλου αριθμού σκελετικών ευρημάτων. Επιπροσθέτως, οι αντιλήψεις των Μεσοποταμίων για τον θάνατο, καθώς και οι ταφικές συνήθειες διέφεραν από τις αντίστοιχες άλλων αρχαίων πολιτισμών της Δεκάτης της Ανατολικής Μεσογείου, και έτσι τέτοιου είδους αρχαιολογικά ευρήματα είναι ελάχιστα.

Μία και μοναδική ανθρωπολογική μελέτη σκελετικών ευρημάτων από τις πόλεις Ur και Kish, χρονοηγουμένων περίπου το 2000 π.Χ., αναφέρεται σε οδοντιατρικά ζητήματα.²⁶ Καταγράφηκαν εκτεταμένες αποτριβές των δοντιών σε ποσοστό 95%, περιοδοντικές βλάβες σε ποσοστό 42% και τερηδόνα σε ποσοστό 2%. Αναφέρεται επίσης μια πιθανή περίπτωση ενδοδοντικής θεραπείας. Επίσης, εντοπίστηκαν πολλήs αλλοιώσεις των γνάθων οφειλόμενες σε συγγενείς

ανωμαλίες και νεοπλασματικές βλάβες. Ο πληθυσμός αυτός είχε μορφολογικά σύγχρονη οδοντοφυΐα, αλλά σχετικά κακή οδοντική υγεία. Ευρήματα από τα οστά και τα δόντια δείχνουν ότι ο πληθυσμός υπέφερε από προβλήματα υγείας και διατροφική ανεπάρκεια. Είναι πιθανόν ότι ο Αβραάμ, αν στην πραγματικότητα υπήρχε, να έφυγε από τη Μεσοποταμία λόγω της απειλής της πείνας, όπως υποδεικνύεται από βιβλικά κείμενα, γεωλογικές μελέτες και οδοντιατρική ανάλυση.²⁷

Το **δόντι** στην Ακκαδική γλώσσα είναι šinnu, με την ίδια ετυμολογική ρίζα σε όλες τις Σημιτικές γλώσσες, ο πληθυντικός είναι šinnātu²³ και απαντάται σε κείμενα της Μεσοποταμίας χρονολογούμενα από 1950 π.Χ. έως και το 153 π.Χ.²⁸ Ωστόσο, στα έως σήμερα αποκωδικοποιημένα κείμενα σφηνοειδούς γραφής, αν και συναντάμε συχνά τη λέξη δόντι, δεν υπάρχουν αναφορές που να περιγράφουν τη μορφολογία, τις ομάδες ή τη διάταξη των δοντιών.

ΟΔΟΝΤΟΣΤΟΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Κατ' αρχάς οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι αν και η ιατρική κινείται στο πλαίσιο της θρησκευτικής θεραπευτικής, η οδοντιατρική πράξη φαίνεται να πραγματοποιεί μια μορφή υπέρβασης της ακραίας υπερφυσικής προσέγγισης. Γεγονός το οποίο πιστοποιείται από την ύπαρξη ενός σημαντικού αριθμού ιατρικών κειμένων με θέματα σχετικά με τη φροντίδα και τις παθήσεις του στόματος και των δοντιών. Κύριο χαρακτηριστικό τους είναι οι συγκριτικά περιορισμένες αναφορές σε υπερβατικές οντότητες ή άλλα στοιχεία τα οποία να παραπέμπουν στη θεουργική ιατρική.

Η ΑΝΑΤΟΛΗ ΤΩΝ ΔΟΝΤΙΩΝ

Η Βαβυλωνιακή γραμματολογία αναφέρεται όμως τόσο στην ανατολή των δοντιών όσο και σε ανωμαλίες των δοντιών κυρίως από την προγνωστική ή διαγνωστική σκοπιά.

Στην τερατολογική μαντική πραγματεία Summa izbu... (*Εάν μια ανωμαλία...*) περιγράφονται εκατοντάδες διαφορετικές γενετικές παθολογίες, οι οποίες ερμηνεύονταν από τους μάντεις είτε για το μέλλον της χώρας είτε για την προσωπική κατάσταση του βασιλιά και άλλων ατόμων.¹⁷ Ορισμένα από τα κείμενα αυτά σχετίζονται με την παρουσία δοντιών στο νεογέννητο τη στιγμή του τοκετού. Μεταξύ των προφητειών είναι οι εξής:

- *Εάν μια γυναίκα γεννήσει και κατά τη γέννηση [το παιδί] έχει ήδη ένα δόντι, η γη θα διαταραχθεί από την εντολή ενός θεού.* (S.I. 4.27)
- *Εάν μια γυναίκα γεννήσει και κατά τη γέννηση [το παιδί] έχει ήδη δύο δόντια, ο σιτοβολώνας του βασιλιά θα εξαντληθεί.* (S.I. 4.28)
- *Εάν μια γυναίκα γεννήσει και κατά τη γέννηση [το παιδί] έχει ήδη τα δόντια του, οι ημέρες του πρίγκιπα τελειώνουν. Η γη θα περάσει δύσκολες στιγμές. Προβλήματα για τη γη. Αυτός ο οίκος θα διασκορπιστεί.* (S.I. 4.30)

- *Εάν μια γυναίκα του παλατιού γεννήσει και κατά τη γέννηση [το παιδί] έχει ήδη δόντια, η ημέρα του πρίγκιπα έχει τελειώσει.* (S.I. 4.50)

Στον αντίποδα στους διαγνωστικούς προγνωστικούς οίονους αναφέρονται στην ανατολή των δοντιών και στα συμπτώματά της:

- *Εάν το μωρό, το κεφάλι του είναι ζεστό, αν ο πυρετός του δεν είναι πολύ υψηλός, αν δεν αναπνέει, αν τα χέρια και τα πόδια του είναι αδρανή, αν το σάβιο του ρέει κάτω, αν είναι καταθλιπτικό [;], αν κάνει εμετό ό,τι τρώει και [αυτό] δεν παραμένει στο στομάχι του: σε αυτό το μωρό τα δόντια του ανατέλλουν. Για δεκαπέντε ή είκοσι ημέρες θα βρίσκεται σε δυστυχία και θα είναι αποκαρδιωμένο.* (TDP 218.10–12)
- *Εάν το μωρό, το σώμα του δεν είναι πολύ ζεστό, αν το κεφάλι του είναι ζεστό, αν ενώ θηλάζει είναι πολύ καταθλιπτικό, τα δόντια του ανατέλλουν. Για δεκατέσσερις ή είκοσι ημέρες θα βρίσκεται σε δυσφορία. Θα αναρρώσει.* (TDP 230.115).^{2, 29}

ΟΔΟΝΤΑΛΓΙΑ

Φιλολογικά κείμενα, καθώς και ανθρωπολογικά ευρήματα φανερώνουν ότι ο οδοντικός πόνος αντιπροσωπεύει μία από τις πρώτες εμπειρίες πόνου στην ανθρώπινη ιστορία. Ο πόνος, όπως και ο θάνατος, αδιαφορεί για την ανθρώπινη ταξική ιεραρχία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το μήνυμα μιας επιστολής που απνύθυνε ένας Ασσύριος θεραπευτής, ο Urād Nana (7ος αιώνας π.Χ.) στον βασιλιά του Essarhaddon, ο οποίος υπέφερε φανερά από οδοντικό πόνο: «Όσον αφορά τη θεραπεία των πονεμένων δοντιών για τα οποία μου έγραψε ο βασιλιάς, θα αρχίσω [τόρα] με αυτήν: υπάρχουν πάρα πολλές θεραπείες [πονεμένων] δοντιών».³⁰

Όπως έχει αναφερθεί, η θεραπευτική στη Μεσοποταμία κινούνταν ανάμεσα στη μαγεία και στα φάρμακα. Έτσι για την αντιμετώπιση της οδονταλγίας, συχνά χρησιμοποιούνταν διάφοροι εξορκισμοί, όπως ο ακόλουθος:³¹

Ω Shamash επειδή στο δόντι που με πονάει, κάποιος δαίμονας στον οποίο δεν έχω προσφέρει φαγητό και νερό είναι θυμωμένος. Όπως μια σφραγισμένη πινακίδα σε παρακαλώ να μπορέσω να τον κλείσω μέσα και να τον καλύψω όπως ένα σκουλήκι το οποίο δεν πονάει το δόντι, έτσι και το δικό μου δόντι να μην με πονάει.

Ενώ, ένας άλλος εξορκισμός για το σκουλήκι του δοντιού αναφέρει:

Πάει καιρός ωστόσο να τον πιάσουμε. Η πόρτα είναι το δέρμα, το οστό είναι ο σύρτης. Έχει περάσει το δέρμα και έχει σηκώσει το οστό,

*έχει δαγκώσει το δέρμα, έχει σκάψει μέσα στο
οστό. Έχει φέρει το σάπισμα στο δόντι,
Έχει φέρει φωτιά [πόνο;] στο κόκαλο. Ποιον
Να στείλω στον Μαρδοχαίο, τον μεγαλύτερο γιο
του Εα
Ο οποίος να μπορέσει να φέρει ένα φάρμακο για
την ανάρρωση;*

Επίσης, αρκετά συχνά στα κείμενα της 1ης χιλιετίας π.Χ. αναφέρεται ως θεραπεία η εφαρμογή του paršigu (τύπος υφάσματος), που μπορεί να τυλιχτεί γύρω από το κεφάλι από τους θεραπευτές asû.³² Τα paršigu χρησιμοποιήθηκαν σαν επίδεσμοι για να φέρουν ανακούφιση από τον πόνο, τον πυρετό ή τον πονόδοντο.

Η μαρτυρία βρίσκεται σε επιστολή ασθενούς προς τον ιατρό του. Η πινακίδα αλληλογραφίας ανακαλύφθηκε στο Kish, χρονολογείται στην Παλαιά Βαβυλωνιακή περίοδο (περίπου 1900-1600 π.Χ.) και φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο (BM 103081 (P413153)).

- i 1. ki-ma e-eš-te-ne-mu-u2
- 2. 'a'-na ši-ip-ri-im šu-a-ti
- ii 1. aš-tap-ra-kum
- 2. ni-di a-ḫi-im
- iii 1. la ta-ra-aš-ši
- 2. ši-in-ni ma-di-iš {UŠ}
- iv 1. uš-ta-am-ri-ša-ni
- 2. 1(diš) tug2bar-si šu-bi-lam

*Επειδή ακούω συνεχώς (γι' αυτό το θέμα),
σας έγραψα (αμέσως) σχετικά με αυτό το
εγχείρημα. Μην είστε αμελείς. Το δόντι μου
πονάει τόσο πολύ. Στείλτε έναν επίδεσμο!*³²

Βέβαια, δεν λείπουν και τα λαϊκά ξόρκια, πέρα από αυτό που αναφέρεται στον γνωστό πηλόν μύθο του σκουληκιού. Ένα τέτοιο ξόρκι βρέθηκε σε πινακίδα η οποία ανακαλύφθηκε στην πόλη Mari (πινακίδα Mari 5), είναι γραμμένο στη Χουρριτική γλώσσα και έχει ως εξής:³³

*«Το δόντι θρηνεί! Το δόντι ακούγεται! Αυτά
(τα δόντια) φωνάζουν στη μητέρα Pidenḡi,
στον πατέρα Kumarbi! Διαδοχικά;
Ότι (αυτοί) μπορεί να μη φωνάζουν, (και) με
τη σειρά; ότι (αυτοί) μπορεί να μη μιλήσουν:
τα βουνά απογοντεύτηκαν (και) τα νερά
ανεβαίνουν· οι επτά κόρες του Šimige. Αυτές
(δηλαδή οι κόρες) παίρνουν šigi (-ξύλο(?)), και
(=n) παίρνουν νερό, και (=n) καθαρίζουν την
ασθένεια του δοντιού. Αφήστε τους να
καθαρίσουν το δόντι! Αφήστε τους να
καθαρίσουν (-išt-) το δόντι.
– Ας ακουστεί ο θρήνος! Αφήστε τους να
απομακρύνουν την ασθένεια στη θάλασσα!
Αφήστε τους να το ρυθμίσουν μαζί τους (δηλ.
šigi (-ξύλο) και νερό) στο νερό!»*

Παρ' όλα αυτά, υπήρχαν και φαρμακευτικές αγωγές που είχαν ως βάση συστατικά φυτικής προέλευ-

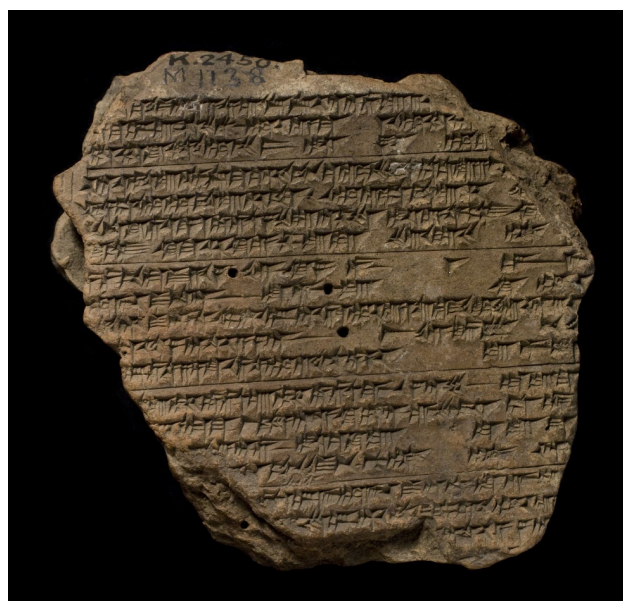
σης. Για παράδειγμα, το φυτό υοσκύαμος χρησιμοποιούνταν σαν αναλγητικό για τον πονόδοντο σε τερηδονισμένα δόντια. Και αυτό όχι τυχαία, καθώς ορισμένα συστατικά του εμφανίζουν θεραπευτικές ιδιότητες. Περιέχει, για παράδειγμα, διάφορα αλκαλοειδή, όπως υοσκουαμίνη, σκοπολαμίνη κ.ά., με ηρεμιστικές και αντισπασμωδικές δράσεις, που βοηθούν τα μέγιστα στην αντιμετώπιση του οδοντικού άλγους.³⁴ Το δε κάρδαμο εμφανίζεται να διαθέτει αντιβιοτικές και αντιπυρετικές ιδιότητες και χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα στη λαϊκή ιατρική κατά της ουλίτιδας.¹⁸

Γενικά, τα φάρμακα αυτά εφαρμόζονταν σε ένα τερηδονισμένο δόντι άμεσα ή εμποτισμένα σε μαλλί. Δυστυχώς, η ταυτότητα αρκετών δεν είναι ακόμα γνωστή. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου εμφανίζονται βότανα ή ουσίες με ασυνήθιστα ονόματα, δυσχεραίνοντας το έργο των μελετητών. Το πρόβλημα εντείνεται καθώς, για παράδειγμα, το λίπος αλόγου, το λίπος μαύρου σκύλου και το όπιο εμφανίζονται να έχουν παρόμοια σύμβολα στη σφηνοειδή γραφή. Άλλα βότανα είναι περισσότερο γνωστά, όπως η «κόρη των αγρών», δηλαδή η κόκκινη παπαρούνα ή το αίμα του λιονταριού, το οποίο είναι το αλμυρίκι. Τα περισσότερα από αυτά τα φάρμακα είναι αντισηπτικά που χρησιμοποιούσαν, όπως και αργότερα την αρχαία ελληνική Οδοντιατρική,³⁴ για τα δόντια, όπως η στυπτηρία, το κόμμι, το ξίδι, το αλεύρι, ο μανδραγόρας, ο υοσκύαμος κ.ά.³⁵

ΟΔΟΝΤΙΚΗ ΤΕΡΗΔΩΝΑ – Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΣΚΟΥΛΗΚΙΟΥ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόδοση του πονόδοντου και της οδοντικής τερηδόνας στο σκουλήκι που ροκανίζει τα δόντια.

Τον μύθο τον συναντάμε σε μια πινακίδα (Εικ. 6) θεραπευτικού περιεχομένου (1000-625 π.Χ.) από τη

Εικόνα 6. Πινακίδα σφηνοειδούς γραφής (K.2450) από τη βιβλιοθήκη του βασιλιά Σαρδανάπαλου στην οποία αναγράφεται ο μύθος του σκουληκιού. Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο.

βιβλιοθήκη του Σαρδανάπαθου στη Νινεβί. Ως συγγραφέας αναφέρεται ο Nabunadinirbu, γιος του Kudarnu. Δίνονται οδηγίες για να ανακουφιστεί κάποιος από το Marduknadinachu (τον πονόδοντο), επικαλούμενος τον Ea, θεό της Αβύσσου, τον Anu, θεό του ουρανού, και τον Samas (Shamash), θεό του ήλιου.

Ο περίφημος μύθος του σκουληκιού έχει ως εξής:²

Ο Θεός Anu λυπήρχε και

[.....]

Κατόπιν ο Anu ιδημιούργησε τον ουρανό

ο Ουρανός ιδημιούργησε [τη Γη]

η Γη ιδημιούργησε τα ποτάμια

τα ποτάμια ιδημιούργησαν τα ρυάκια

τα ρυάκια ιδημιούργησαν τα έλη

τα έλη ιδημιούργησαν το σκουλήκι

το σκουλήκι πήγε κηαίγοντας μπροστά από τον

Shamash,

τα δάκρυά του έπесαν μπροστά από τον Ea:

Τι θα μου δώσεις για φαγητό;

Τι θα μου δώσεις για να πιπιλήσω;

Θα σου δώσω τρία ώριμα σύκα

Ikai! ένα βερίκοκο.

Μα τι θα μου κάνουν εμένα τα ώριμα σύκα

και το βερίκοκο;

Σήκωσέ με επάνω και τοποθέτησε με ανάμεσα

στα δόντια

και στα ούλα κάνε με να εισχωρήσω

το αίμα του δοντιού θα ρουφήξω

και από τα ούλα εγώ θα ροκανίσω τις ρίζες του

φτιάξε την καρφίτσα και πιάσε το πόδι του.

Επειδή εσύ έχεις Ιδίκιο;] στο τέλος ήέει αυτό: Ω

σκουλήκι

ας επιτρέψει ο Ea να γίνει αυτό.

Θεραπεία της βλάβης: Θα αναμείξετε billatu, μια πρέζα buqlu και ήάδι, θα απαγγείλετε το ξόρκι σε αυτό το μείγμα τρεις φορές και θα το τοποθετήσετε επάνω στο δόντι.

Το *billatu* και το *buqlu* είναι φαρμακευτικές ουσίες οι οποίες δεν έχουν ταυτοποιηθεί.

Αν και η εκδοχή αυτή του μύθου χρονολογείται περίπου στον 7ο αιώνα π.Χ., υπάρχει και παλαιότερη αναφορά στο σκουλήκι του δοντιού, χρονολογούμενη στο 1800 π.Χ.³¹ Στον διάσημο μύθο του σκουληκιού δεν είναι σαφές εάν η πίστη ότι το σκουλήκι προκαλεί οδοντική τερηδόνα έχει τις ρίζες της στην παρατήρηση ότι ένα τερηδονισμένο δόντι μοιάζει με κατεστραμμένο ξύλο ή προήλθε από την παρατήρηση της καταστροφής των φρούτων από σκουλήκια.

Ωστόσο, διαδόθηκε σε πολλούς άηλους πολιτισμούς, όπως των Αιγυπτίων, των Ινδών και των Κινέζων.³⁶ Εμφανίζεται στην αιγυπτιακή λογοτεχνία στον πάπυρο Anastasi, χρονολογούμενο περίπου μεταξύ του 1200 με 1100 π.Χ., ενώ στην κινεζική ιατρική λογοτεχνία αναφέρεται ως ένα μικρό ήευκό σκουλήκι με μαύρα σημάδια στην κεφαλή.

Ο Πάπυρος Anastasi IV³⁷ αναφέρει ότι ο πονόδοντος προκαλείται από ένα σκουλήκι. Γίνεται σχόλιο

για τον θρήνο ενός Αιγύπτιου αξιωματούχου, που θρηνεί ότι υποφέρει από πονόδοντο: «Κάθε μυς του προσώπου του συσπάται, η ασθένεια έχει αναπτυχθεί στο μάτι του και το σκουλήκι μεγαλώνει στο δόντι του...»

Η απόδοση του αιτίου του πονόδοντου στο σκουλήκι των δοντιών περνά και στη δυτική ιατρική παράδοση μέσω της λατινικής ιατρικής λογοτεχνίας. Αναφέρεται, για παράδειγμα, από τον *Scribonius Largus*, ο οποίος στο έργο του *De Compositis Medicamentorum* προτείνει τη χρήση αχνισμών (υποκαπνισμών) και την πλύση του στόματος με ζεστό νερό, καθώς έτσι «*ἀποπτύονται ένίστε έκ του στόματος και μικροί σκώληκες*».³⁸ Θεωρούνταν επισημονικό γεγονός από έναν μεγάλο αριθμό διάσημων λατινόφωνων ιατρικών συγγραφέων των ρωμαϊκών χρόνων, όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, μέχρι και τον 18ο αιώνα στη δυτική Ευρώπη.³⁹

Είναι αξιοσημείωτο πως στην αγγλική γλώσσα ο πονόδοντος περιγραφόταν ως «a gnawing pain» (gnaw = ροκανίζω), δηλαδή πόνος από το σκουλήκι που ροκανίζει, ενώ στα γερμανικά περιγράφεται ως «es wurmt mich» (Το σκουλήκι με έχει πιάσει).

Επίσης, η ίδια αντίληψη είχε επηρεάσει και τη μη ιατρική λογοτεχνία, καθώς στοιχεία για το σκουλήκι των δοντιών μπορούν να εντοπισθούν μέχρι τον Σαίξπηρ και το έργο του *Πολύ κακό για το τίποτα*.⁴⁰ Ακόμη περισσότερο σύγχρονες αναφορές εντοπίζονται στο βορειοανατολικό Ιράκ, σε περιοχές όπου ομιλούν τη σύγχρονη περσική γλώσσα Farsi και στην οποία η τερηδόνα των δοντιών αναφέρεται ως «το σκουλήκι έχει φάει το δόντι» ή «δόντι φαγωμένο από το σκουλήκι».¹⁸

ΒΡΟΥΞΙΣΜΟΣ

Εκτός από τις αναφορές στο τρίξιμο των δοντιών ως παθολογικοποιητικό στοιχείο για την έκβαση διαφόρων νόσων, υπάρχουν αναφορές για το τρίξιμο των δοντιών το οποίο προσομοιάζουν με αυτό που στη σύγχρονη οδοντιατρική χαρακτηρίζουμε βρουξισμό. Βέβαια, οι προτεινόμενες θεραπείες είναι μαγικές, με ιδιαίτερη τελετουργία, όπως η ακόλουθη:³¹

[Αυτό είναι ένα] κείμενο [για τις περιπτώσεις] που ένα άτομο τρίζει τα δόντια του.

Τελετουργική κατεύθυνση: Κόκκινο αλάτι και άρκευθος συνδυάζονται και κονιορτοποιούνται. Εφαρμόζονται πάνω στα δόντια με σκοπό τον καθαρισμό.

Εάν το ίδιο Ισούμπτωμα (δηλαδή το τρίξιμο των δοντιών) υπάρχει, πάρτε ένα ανθρώπινο κρανίο και απλώστε ένα ύφασμα χρώματος μήλου γύρω από μια καρέκλα. Αυτό το κρανίο το βάζετε πάνω εκεί. Για τρεις μέρες τόσο το πρωί όσο και το βράδυ φέρτε μια θυσία και απαγγείλετε 7 φορές τον εξορκισμό που αναφέρατε προηγουμένως στο κρανίο. Το κρανίο θα πρέπει να φιληθεί 7 και 7 φορές από τον ασθενή πριν αναπαυθεί. Μετά θα γίνει καλή.

Ή και φαρμακευτικές θεραπείες όπως:

- Αν του συμβεί το ίδιο (δηλαδή αν τρίζει τα δόντια του), θα πάρει αλάτι *amanu* (και) άρκευθο. Θα τα κονιορτοποιήσετε μαζί (και) θα καθαρίσεις (με αυτό) την επιφάνεια των δοντιών του (BAM 30.8).2

ΣΤΟΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Στοματολογικές παθολογικές καταστάσεις συνήθως περιγράφονται ως εξής: «εάν το στόμα ενός ανθρώπου έχει πρόβλημα» ή «εάν ενοχλεί το στόμα έναν άνθρωπο» χωρίς ιδιαίτερη περιγραφή του προβλήματος ή των χαρακτηριστικών του. Μερικά παραδείγματα φαρμακευτικών συνταγών για την αντιμετώπιση στοματικών προβλημάτων είναι τα ακόλουθα:¹⁹

- Εάν το στόμα ενός ανθρώπου έχει πρόβλημα, τότε με μήλα, άμμι το μέγα και μουστάρδα θα πρέπει να καθαρίσει το στόμα του και να τα πιει σε μπίρα *Kurrunu*, και θα αναρρώσει.
- Εάν το στόμα ενός ανθρώπου έχει πρόβλημα, με ανεμώνη καλέντουλα θα καθαρίσει το στόμα του και σε μπίρα *Kurrunu* θα το πιει και θα αναρρώσει.

ΚΑΚΟΣΜΙΑ ΤΟΥ ΣΤΟΜΑΤΟΣ

Η κακοσμία αποτελούσε ένα πρόβλημα το οποίο απασχολούσε έντονα τους Μεσοποταμίους και διάφορες συνταγές προτεινόνταν για την αντιμετώπισή της. Θεωρούσαν ότι δεν είχε την έδρα της μονό στο στόμα, αλλά επίσης στη μύτη, στα ούλα και στο στομάχι. Έτσι ως θεραπεία συστηνόταν ο καθαρισμός του στόματος και των ρουθουνιών, ενώ σε άλλες φαρμακοθεραπίες προτείνεται τρίψιμο της ρίζας των δοντιών με φάρμακα:¹⁹

- Εάν η μύτη και το στόμα ενός ανθρώπου έχουν κακοσμία [...], θα πρέπει να τυλίξετε ένα λινό ύφασμα να πάρει σκόνη του φυτού *Αρμυρήθρα* [...], σκόνη στυπτηρίας, Άμμι. Βρέξετε το λινό ύφασμα με ράδι, μάνα πράσινο, πέντε *shekel* από [...]. Θα τον βάλετε να το πιει και σε ράδι και μπίρα. Αυτός θα πιει [...], θα μειώσετε, θα ανακατέψετε σε ράδι, θα τον βάλετε να πιει και θα αναρρώσει.
- Εάν το στόμα ενός αρρώστου έχει κακοσμία [...] και το στομάχι του [...] και τα ούλα από χορτάρι [...]. Θα πρέπει να ανακατέψετε ράδι και μπίρα για να πιει και να αναρρώσει.
- Εάν ενός ανθρώπου [...] η καρδιά του φλέγεται, το σάβιο του βγαίνει, κακοσμία παρουσιάζεται [...] ίσες ποσότητες *Nigella arvensis*, Άμμι, Ρόκα (*Eruca*), τρισουλφίδιο του αρσενικού, σκόνη αθουνίτη και να τα ανακατέψουνε. Αυτό θα πρέπει να το τρίψετε σαν πάστα πάνω στη ρίζα του δοντιού, μέχρι να βγει αίμα. Μετά αυτά τα φάρμακα θα πρέπει να εφαρμοστούν στο δόντι και αυτός θα αναρρώσει.
- Εάν η καρδιά ενός ανθρώπου καίγεται και έχει κακοσμία $\frac{1}{2}$ *shekel* κόμμι, *Adropogon* (:) σε ράδι και μπίρα *alappani* θα πρέπει να ανακατευσθούν, να σταλαχτούν στα ρουθούνια του. Θα πρέπει να τον

κάνουμε να κάνει εμετό και έπειτα από αυτά να πιει μπίρα *mulutina* και θα αναρρώσει.

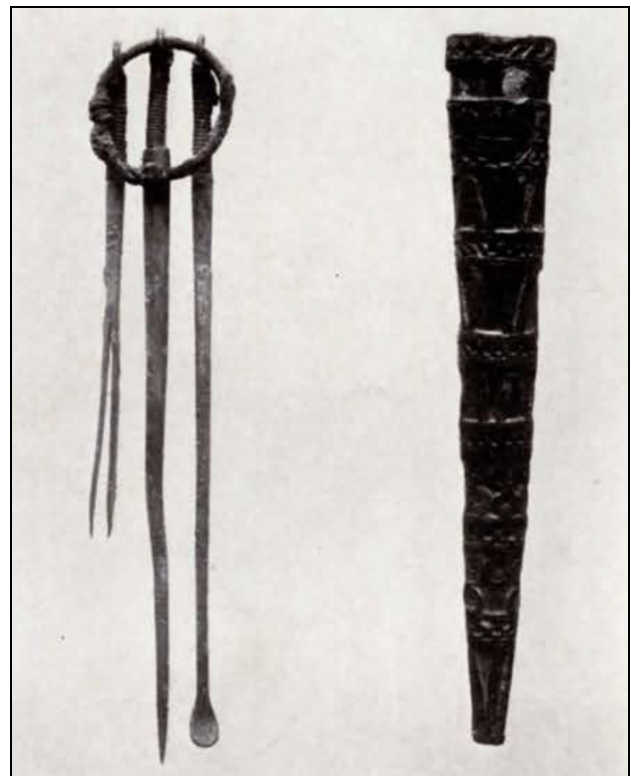
ΣΤΟΜΑΤΙΚΗ ΥΓΙΕΙΝΗ

Οι αρχαιολογικές ανασκαφές έφεραν στο φως οδοντογλυφίδες από χρυσό, ασήμι και χαλκό. Η πρώτη από αυτές ανακαλύφθηκε στο βασιλικό νεκροταφείο της Ur, ως μέρος μιας συλλογής αντικειμένων υγιεινής, χρονολογούμενη περί το 3500 π.Χ., κατασκευασμένη από χρυσό, και περιελάμβαναν λαβίδα, κοχλιάριο για τα αυτιά και οδοντογλυφίδα σε θήκη.^{41, 42} (Εικ. 7)

Η επόμενη φαρμακευτική συνταγή είναι σημαντική, καθώς αποτελεί την πρώτη ιστορική καταγραφή καθαρισμού του στόματος και των δοντιών.

Εάν το στόμα ενός ανθρώπου έχει πρόβλημα, θα ανακατέψεις ήρα (*Lolium rigidum*) με νερό από την πηγή του ναού του Μαρδοχαίου, θα βάλλεις αλάτι, στυπτηρία και ξίδι εκεί μέσα. Θα το αφήσεις έξω, κάτω από τα άστρα, και το πρωί θα τυλίξεις μια λινή θωρίδα γύρω από τον δείκτη και χωρίς φαγητό θα καθαρίσεις το στόμα του και αυτός θα αναρρώσει.¹⁹

Αποτελούσε δε την κοινότερη μέθοδο καθαρισμού μέχρι την εισαγωγή της σύγχρονης οδοντοβουρτσας από τους Κινέζους στα τέλη του 15ου αιώνα. Ως πρακτική παραμένει μέχρι και σήμερα ανάμεσα σε πρωτόγονες φυλές.

Εικόνα 7. Χρυσή θήκη και τα αντικείμενα υγιεινής που περιέχονται σε αυτή, ανάμεσά τους και μια οδοντογλυφίδα (3500 π.Χ.). Βρέθηκαν σε ανασκαφή στην Ur το 1927, από τον Woolley. Penn Museum, Φιλαδέλφεια.

ΦΑΡΜΑΚΑ ΓΙΑ ΣΤΟΜΑΤΟΠΛΥΜΑΤΑ

- *L...I Margūzu* (αρωματικό φυτό) το οποίο είναι ένα φάρμακο για τον καθαρισμό των δοντιών θα πρέπει να καθαρίζει με αυτό τα δόντια πριν να φάει κανείς.
- *L...I šam šarbatu* (ένας τύπος φυτού) με άμμι χρησημοποιείται για τον καθαρισμό των δοντιών.³⁵

ΑΦΑΙΡΕΣΗ ΟΔΟΝΤΙΚΩΝ ΕΝΑΠΟΘΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΧΡΩΣΤΙΚΩΝ

Κομβικό σημείο στην ιστορία της οδοντιατρικής αποτελούν οι θεραπευτικές αγωγές για την αφαίρεση των εναποθέσεων από τα δόντια, τη λεύκανση των δυσχρωμικών δοντιών και την πρόληψη της άσχημης αναπνοής.

- *Εάν τα δόντια ενός ανθρώπου έχουν γίνει κίτρινα, το στόμα του... θα πρέπει να ανακατευθούν μαζί ακκαδικό αλάτι, ήρα (Lolium) και ρητίνη πεύκου. Με αυτά θα πρέπει με το χέρι να τρίβονται τα δόντια L...I. Να καθαρίζεται το στόμα και τα ρουθούνια L...I. Να πλένεται το στόμα με μέλι, λιάδι και μπίρα Kurunnu L...I. Με ένα φτερό θα πρέπει να τον κάνουμε να κάνει εμετό και μετά να ανακατέψουμε τη ρητίνη και κουκιά μαζί, να τον αφήσουμε να τα πιει σε λιάδι και μπίρα Kurunnu, και μετά θα αναρρώσει.*¹⁹

Η χρήση των γυμνών δακτύλων για το καθάρισμα των δοντιών του στόματος και η αφαίρεση των χρωστικών από τα δόντια αποτελούν την αρχαιότερη γνωστή θεραπεία στην παγκόσμια ιατρική γραμματεία.

ΜΑΛΑΞΕΙΣ ΤΩΝ ΟΥΛΩΝ

- *Εάν τα δόντια ενός ανθρώπου είναι ευκίνητα και σαπισμένα L...I θα πρέπει να τρίψουμε L...I πάνω στα δόντια μέχρι να βγει αίμα και αυτός θα αναρρώσει.*
- *Εάν τα δόντια ενός ανθρώπου είναι χαλαρά και L...I και άμμι με τα οποία θα πρέπει να τριφτούν L...I και θα αναρρώσει.*¹⁹

Από τις δύο ανωτέρω φαρμακευτικές οδηγίες προκύπτει η χρήση μιας μεγάλης ποικιλίας φαρμάκων σε διάφορα οδοντιατρικά ζητήματα και η προσπάθεια αντιμετώπισης των οδοντικών προβλημάτων σε φυσιοκρατικά πλίσια. Φαίνεται ότι αν και οι Ασσύριοι και οι Βαβυλώνιοι βάσιζαν τις ιατρικές θεωρίες τους σε μαγικούς συμβολισμούς, δεν έπαυαν να είναι οξείς παρατηρητές της φύσης και με αυτό τον τρόπο συνέβαλαν στην πρόοδο της εμπειρικής οδοντιατρικής.

ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΩΝ ΧΕΙΛΙΩΝ

- *Εάν τα χείλη του ανθρώπου είναι σκασμένα, θα πρέπει να ανακατευθεί Άρτηκας σε λιάδι και με αυτό να επιχριστούν τα χείλη και εφαρμόζοντάς το θα πρέπει να αναρρώσει.*
- *Εάν τα χείλη του ανθρώπου είναι σκασμένα, αρσενικό και μύρινθα σε λιάδι θα πρέπει να ανακατευθούν, να επιχρισθούν και αυτός θα αναρρώσει.*
- *Εάν τα χείλη έχουν ρωγμές, θα πρέπει να τα γεμίσουμε με άλιωτο κερί και θα αναρρώσει.*¹⁹

ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΟΥΡΓΙΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΟΝ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟ

Με την πάροδο των χρόνων, η μεσοποτάμια θεραπευτική των οδοντοστοματολογικών παθήσεων αποστασιοποιείται από τη δαιμονική ή θεουργική ιατρική και στηρίζεται περισσότερο στην παρατήρηση και τη λογική. Η εν λόγω θεώρηση γίνεται ακόμη πιο ορατή από τη μελέτη μιας πινακίδας σφηνοειδούς γραφής, η οποία φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο και μεταφράστηκε στα αγγλικά από τον Thompson.¹⁹ Το συγκεκριμένο ιατρικό κείμενο αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς περιλαμβάνει 16 συνταγές, με κυριότερο στοιχείο ότι είναι εντελώς απαλλαγμένη από μαγικά ή θεουργικά στοιχεία.⁴³ Οι συνταγές είναι διατεταγμένες σε τρεις στήλες, με την πρώτη στήλη να περιέχει το φάρμακο, η δεύτερη την ένδειξη και η τρίτη την εφαρμογή.^{31, 43} Μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει και τα εξής: (Πίνακας 1):

Πίνακας 1: Μετάφραση συνταγών από πινακίδα σφηνοειδούς γραφής διατεταγμένης σε τρεις στήλες.

Φάρμακο	Ένδειξη	Εφαρμογή
Αρσενικός Μανδραγόρας	Φάρμακο για τον πονόδοντο	Τοποθέτηση στο δόντι
Ρίζα φευδο-χαρουπιός η οποία να μην εκτεθεί στο ηλιακό φως όταν βγει από το έδαφος	Φάρμακο για το σκουλήκι του δοντιού	Τοποθέτηση στο δόντι
Ρίζα από καμηλάγκαθο η οποία να μην εκτεθεί στο ηλιακό φως όταν βγει από το έδαφος	Φάρμακο για ένα δόντι που νοσεί	Τοποθέτηση στο δόντι
Ρητίνη Χαθβάνης	Φάρμακο για χαλαρωμένα δόντια	Τοποθέτηση στο δόντι
στυπτηρία, μέντα, αρωματικό turu	Φάρμακο για καθαρισμό των δοντιών	Καθάρισμα των δοντιών πριν από το γεύμα

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΗΣ

Στη βιβλιοθήκη της Νινευή έχει ανευρεθεί επιστολή, η 1102, η οποία προέρχεται από τη νεοασσυριακή περίοδο, δηλαδή χρονολογείται περίπου στο 700 π.Χ. Η συγκεκριμένη πινακίδα έχει οδοντιατρικό περιεχόμενο, αλλά εμφανίζει σημαντικά ερμηνευτικά προβλήματα, καθώς, εκτός των άλλων, έχουν απορριφθεί οι εισαγωγικές γραμμές. Ανάλογα με την ερμηνευτική προσέγγιση, αλλάζει το νόημα και η τεκμηρίωση της πραγματοποίησης εξαγωγής δοντιών στην αρχαία Μεσοποταμία. Το σίγουρο είναι ότι πρόκειται για την απάντηση ενός μάλιλον φημισμένου ιατρού στον βασιλιά, αν και τα ονόματα και των δύο παραμένουν άγνωστα. Η απόκλιση ανάμεσα στην αρχική μετάφραση του Α.Τ. Olmstead το 1923:⁴⁴

Θα πει την αλήθεια στον βασιλιά όπως αυτός διατάζει. Ο πόνος στο κεφάλι, στα πηευρά και στα πόδια του έχει προέλθει από τα δόντια τα οποία πρέπει να εξαχθούν.

Αλλά και στην αναφορά του Townend:⁴⁵ «*Η ασθένεια στο κεφάλι, στα χέρια και τα πόδια του οφείλεται στα δόντια του. Τα δόντια του πρέπει να εξαχθούν. Αυτός είναι ο λόγος που φλεγμαίνει...*», ο οποίος, έχοντας και ο ίδιος αμφιβολίες για τη μετάφραση, ζήτησε τη γνώμη του ασσυριολόγου Thompson, που συμφώνησε μαζί του.

Από την πλέον σύγχρονη μετάφραση, η οποία διατυπώθηκε το 1970 από τον Simo Parpola,³⁰ εμφανίζει μεγάλη διαφορά: «*Το κάψιμο μέσα στο κεφάλι τα χέρια και τα πόδια καίγονται εξαιτίας των δοντιών του. Πρόκειται να βγουν τα δόντια, εξαιτίας αυτού νιώθει το κάψιμο να μεταφέρεται μέσα στο εσωτερικό του. Τώρα είναι πάρα πολύ καλή. Οι θεοί να τον ευλογούν*».

Όπως προκύπτει από την τελευταία μετάφραση, το κείμενο αναφέρεται με αρκετή σαφήνεια σε έναν στοργικό πατέρα-βασιλιά, ο οποίος αναζητά μια απάντηση από τον γιατρό της Αυλής για την ασθένεια του παιδιού του. Ο ιατρός θεωρεί ότι ο πυρετός προκαλείται από την ανατολή των δοντιών. Το συγκεκριμένο κείμενο βρίσκεται στην πινακίδα 40 του διαγνωστικού-προγνωστικού έργου που έχει ήδη αναφερθεί με τίτλο *Όταν ο θεραπευτής πηγαίνει στο σπίτι του ασθενούς*.

Η ανωτέρω επιστολή έχει προκαλέσει μία από τις πιο έντονες διαμάχες στην ιστορία της οδοντιατρικής, γεγονός το οποίο καταδεικνύει και τα ιδιαίτερα προβλήματα μελέτης και ερμηνείας της αρχαίας ασσυριο-βαβυλωνιακής οδοντιατρικής.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η μεσοποταμία οδοντιατρική αποτελεί το αρχαιότερο κεφάλαιο στην ιστορία της οδοντιατρικής και αντιλαμβανόμαστε ότι οι άνθρωποι τότε πλήττονταν από παρόμοιες νόσους με αυτές που επικρατούν και σήμερα. Η προσπάθεια να

ελεγχθεί ο πόνος και η κακουχία από τον πονόδοντο και τις άλλες παθήσεις του στόματος ξεκίνησαν ήδη από τον καιρό τους. Εφαρμόζαν διάφορες θεραπείες και πειραματίζονταν με τα φάρμακα. Γνώριζαν τον αφόρητο πόνο που προκαλείται από φλεγμαίνοντα πολφό ή από οδοντικό απόστημα. Έδιναν έμφαση περισσότερο στην εμπειρική παρά στη μαγική θεραπεία. Ωστόσο, οι Μεσοποτάμιοι ήταν βαθιά θρησκευόμενοι λαός και έτσι ήταν σύνηθες γι' αυτούς να αναζητούν βοήθεια από τους θεούς παράλληλα με την ιατρική-οδοντιατρική αντιμετώπιση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. OPPENHEIM AL. Mesopotamian medicine. 1962, 36: 97-108.
2. PANGAS JC. Dental Pathology in Ancient Mesopotamia. *Bull Hist Med* 1999, 73:197-207.
3. McGRATH W. The Diagnostic Series SA.GIG: Ancient Innovations and Adaptations. *Thesis, University of Toronto, Toronto*, 2016.
4. STOL M. Studies in old Babylonian history. *Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, Leiden*, 1976.
5. GELLER MJ. Ancient Babylonian Medicine: Theory and Practice. 1st edition Wiley-Blackwell, Chichester, 2010
6. HEESSEL NP. Diagnosis, divination and disease: towards an understanding of the rationale behind the Babylonian Diagnostic Handbook. *Stud Anc Med* 2004, 27: 97-116.
7. ROBSON E. Mesopotamian Medicine and Religion: Current Debates, New Perspectives. *Religion Compass* 2008, 2: 455-483.
8. BÖCK B. The Healing Goddess Gula: Towards an Understanding of Ancient Babylonian Medicine. *Culture and History of the Ancient Near East. Brill, Leiden/ Boston*, 2014
9. MARK J. "Gula." *World History Encyclopedia*. Last modified January 18, 2017. <https://www.worldhistory.org/Gula/>. Web. 12 Nov 2023.
10. ROTH MT (ed). Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, *Institute for the Study of Ancient Cultures, Chicago* 1965 Volume 2(B): 117
11. ROTH MT (ed). Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, *Institute for the Study of Ancient Cultures, Chicago* 1992 Volume 1(A), Part 2: 431.
12. ROTH MT (ed). Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, *Institute for the Study of Ancient Cultures, Chicago* 1992 Volume 1(A), Part 2: 344-347.
13. RETIEF FP, CILLIERS L. Mesopotamian medicine. *S Afr Med J* 2007 97: 27-30.

14. STOL M. Women in the Ancient Near East. *Walter de Gruyter, Boston/Berlin* 2016: 339-390.
15. BOTTERO J. Everyday life in ancient Mesopotamia. *Magic and Medicine. Johns Hopkins University Press, Baltimore*, 2001.
16. LEICHTY E. The Omen Series "Summa Izbu" (= S.I.), *Texts from Cuneiform Sources, vol. 4, Locust Valley, N.Y.: J. J. Augustin*, 1970.
17. CASTIGLIONI A. *Histoire de la Médecine. Payot, Paris*, 1931: 37-49.
18. THOMPSON CR. The Assyrian herbal. Monograph on the Assyrian vegetable drugs, paper to the Royal society, March 20, 1924. Ανακτήθηκε από <https://wellcomecollection.org/works/bprusxfh/items?canvas=715/11/2023>.
19. DRIVER GR, MILES JC. The Babylonia laws, Vol II. *The Clarendon Press, Oxford* 1968: 77.
20. FINET A. Le code de Hammurabi. *Éditions du Cerf, Paris*, 1973.
21. BARMASH P. The Laws of Hammurabi: At the Confluence of Royal and Scribal Traditions. *Oxford University Press, Oxford*, 2020: 257-258.
22. ROTH MT (ed). Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, *Institute for the Study of Ancient Cultures, Chicago* 1992 Volume 17(S), Part 3: 48-50.
23. Burton A, Scurlock JA. Diagnoses in Assyrian and Babylonian Medicine: Ancient Sources, Translations, and Modern Medical Analyses. *University of Illinois Press, Illinois*, 2010.
24. RITTER EK. Magical Expert (= asipu) and Physician (= asû): Notes on Two Complementary Professions in Babylonian Medicine. *Assyriol Stud* 1965, 16: 299-321.
25. NEIBURGER EJ. Dentistry in ancient Mesopotamia. *Journal of the Massachusetts Dental Society* 2000, 49:16-9.
26. NEIBURGER EJ, COHEN M, LIEBERMAN J, LIEBERMAN M. The dentition of Abraham's people: Why Abraham left Mesopotamia. *New York State Dental Journal* 1998, 64: 25-9.
27. STOL M. Tooth and Toothache. In PANAYOTOV SV, VACÍN L. Mesopotamian Medicine and Magic. *Studies in Honor of Markham J. Geller. Brill Leiden* 2018: 745-770.
28. LABAT R. Traité akkadien de diagnostics et pronostics médicaux (= TDP), 2 vols. *Academie Internationale d'Histoire des Sciences, Paris*, 1951.
29. PARPOLA S. Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal: Commentary and appendices. *Butzon & Bercker*, 1970.
30. HOFFMANN-AXTHELM W. *History of Dentistry. Quintessence Publishing Co., Chicago, Berlin, Rio de Janeiro and Tokyo* 1981.
31. REID N, WAGENSONNER K. My tooth aches so much, *Cuneiform Digital Library Bulletin* 2014, 3: 1-5.
32. CAMPBELL D, FISCHER S. A Hurrian ritual against toothache: A reanalysis of Mari 5. *Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Oriental* 2018, 112:31-40.
33. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία, ΕΚΠΑ, Αθήνα*, 2016.
34. PAULISSIAN R. Dental Care in Ancient Assyria and Babylonia. *Journal of the Assyrian Academic Society*. 1993, 7: 96-116.
35. ICHORD LF. Toothworms & Spider Juice: An Illustrated History of Dentistry. *Millbrook Press, Brookfield*, 2000.
36. GREEFF C. Dentists and Dentistry in Ancient Egypt. *Journal for Semitics* 2014, 23: 90.
37. JOCKS IT. Scribonius Largus' Compounding of Drugs (Compositiones medicamentorum): Introduction, Translation, and Medico-Historical Comments. *Thesis, University of Glasgow, Glasgow* 2020:157.
38. RING M. Dentistry: An Illustrated History. *Abrams H.N., New York*, 1985: 27.
39. SHAKESPEARE W. Much Ado About Nothing. 1623 act3, scene 2, lines: 26-27.
40. LEGRAIN L, WOOLLEY LC. The Expedition at Ur of the Chaldees." *The Museum Journal XVIII*, 1927 2: 121-157.
41. WOOLLEY LC. Ur Excavations. The royal cemetery. *Published by Trustees of the British Museum and The Museum of the University of Pennsylvania, Oxford and Philadelphia*, 1934.
42. TOWNEND BR. Babylonian and Assyrian medical lore: with special references to dentistry. *London* 1941, reprint from the *Dental Record*.
43. OLMSTEAD ATE. History of Assyria. *Charles Scribner's Sons, New York*, 1923.
44. PARPOLA S. Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal: Commentary and appendices. *Butzon & Bercker, Kevelaer*, 1970.

Η ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΙΓΥΠΤΟ

Ε.-Κ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑ¹, Ε. ΛΙΟΥΜΗ²

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο λαμπρός αρχαίος Αιγυπτιακός πολιτισμός άφησε πίσω του σημαντικά στοιχεία για τη μελέτη του. Ένας μεγάλος αριθμός επιγραφών ιερογλυφικών, κειμένων σε παπύρους και πήληθρα αρχαιολογικών ευρημάτων είναι διαθέσιμα στους μελετητές. Τα αποτελέσματα ερευνών σκελετικών ευρημάτων δείχνουν ότι οι αρχαίοι Αιγύπτιοι υπέφεραν από εκτεταμένες αποτριβές των δοντιών, συνέπεια της διατροφής τους, που οδηγούσαν σε αποστήματα και περιακρορριζικές αλλοιώσεις, απώλεια οστού της φατνιακής ακροδοφίας, υποπλησίες της αδαμαντίνης κτλ., ενώ τα ποσοστά εμφάνισης τερηδόνας ήταν χαμηλά. Παρά την πήληθρα προβλημάτων, δεν υπάρχουν στοιχεία για επεμβατική οδοντιατρική, αλλά και οι αναφορές στις γραπτές πηγές για την αντιμετώπισή τους είναι ελάχιστες και περιορίζονται σε φαρμακευτικές συνταγές μόνο. Από την πήληθρα συνταγών που παρουσιάζονται στον μακροσκελέστατο πάπυρο Ebers, τρεις ενότητες έχουν οδοντιατρικό ενδιαφέρον: για τη θεραπεία των αποστημάτων, τη γλώσσα και τα επώδυνα δόντια. Στον πάπυρο Edwin Smith περιγράφονται εντυπωσιακά τεχνικές ανάταξης κατάγματος της κάτω γνάθου και εξάρθρωσής της. Απουσιάζει όμως οποιαδήποτε αναφορά για εξαγωγή δοντιών. Σύμφωνα με τις επιγραφές, φαίνεται ότι υπήρχαν οδοντίατροι με εξέχουσα κοινωνική θέση, αλλά σε περιορισμένο αριθμό. Απουσιάζουν επίσης ευρήματα λειτουργικών προσθετικών αποκαταστάσεων και όχι μεταθανάτιες κατασκευές. Δεν λείπει ωστόσο και το υπερφυσικό στοιχείο, αφού και οι Αιγύπτιοι πίστευαν στον μύθο του σκουληκιού που κατατρώει το δόντι ως αίτιο του οδοντικού πόνου.

Όροι ευρετηρίσεως Αρχαία Αίγυπτος, Οδοντίατροι, Ιστορία Οδοντιατρικής, Αρχαία Αιγυπτιακή Οδοντιατρική

¹ Φοιτήτρια Οδοντιατρικής, Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου

² Χειρουργός Οδοντίατρος, Διδάκτωρ Οδοντικής Χειρουργικής Οδοντιατρικής Σχολής ΕΚΠΑ

Υπεύθυνος Επικοινωνίας

Ε. Κουτρούμπα
Λεύκωνος 8, Στρόβολος
Λευκωσία, TK 2064
E-mail: erikakoutrouba@gmail.com

DENTISTRY IN ANCIENT EGYPT

H.-K. KOUTROUMPA¹, E. LIOUMI²

ABSTRACT

The brilliant ancient Egyptian civilization left behind important evidence for scholars to study. A lot of hieroglyphic inscriptions, many texts on papyri and a plethora of archaeological findings are available. Observations of skeletal findings show that the ancient Egyptians suffered from extensive tooth abrasion, a consequence of their diet, leading to abscesses and periapical lesions, bone loss of the alveolar crest, enamel hypoplasia, etc., while the incidence rates of caries was low. Despite the serious dental problems, there is no evidence for operative dentistry. References in medical texts, address dental issues by pharmaceutical prescriptions only. Out of the large number of recipes presented in the lengthy Ebers Papyrus, three sections are of dental interest: treatment of abscesses, tongue and painful teeth. The Edwin Smith Papyrus impressively describes the techniques for the treatment of a fractured mandible and another for its dislocation. However, there is no mention of tooth extraction. According to the inscriptions, there appears to be dentists with a prominent social status, but in limited number. Also, no functional prosthetic restorations have been found, but only post-mortem rehabilitative constructions. To all these, one should add, an element of fiction or supernature, since the Egyptians also believed in the myth of the worm that eats the tooth, as the cause of dental pain.

Key words Ancient Egypt, Dentists, History of Dentistry, Ancient Egyptian Dentistry

¹ Student at School of Dentistry, European University of Cyprus

² DDS, Dr.Dent

Correspondence

E. Koutroumpa
8 Lefkonos Street
2064 Strovolos, Lefkosia, CYPRUS
E-mail: erikakoutrouba@gmail.com

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Αίγυπτος στην αρχαιότητα υπήρξε ένα ισχυρό κράτος με λαμπρό πολιτισμό ήδη από τις αρχές της εποχής του Χαλκού. Οι ηγεμόνες του έφεραν τον τίτλο Φαραώ, ενώ διακρίνονται ιστορικά τρεις περίοδοι: Αρχαίο Βασίλειο (3000-2200 π.Χ.), Μέσο Βασίλειο (2050-1800 π.Χ.) και Νέο Βασίλειο (1600-1100 π.Χ.).

Όπως και στους άλλους αρχαίους λαούς, η ιατρική στην Αιγυπτιακή αρχή υπήρξε εμπειρική και ιερατική. Οι ασθένειες αποδίδονταν σε πνεύματα και δαίμονες και επιδιωκόταν να αντιμετωπιστούν με ξόρκια. Με την πάροδο των χρόνων, τα πνεύματα και οι δαίμονες έδωσαν τη θέση τους στους θεούς. Ωστόσο, το υπερφυσικό στοιχείο παρέμενε κυρίαρχο στον χώρο της

ασθένειας και της θεραπείας, σε μια κοινωνία όπου και οι βασιλείς θεωρούνταν θεοί, ενώ το ιερατείο διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο στη λειτουργία του κράτους.¹

Η μελέτη της ιστορίας της οδοντιατρικής στην αρχαία Αίγυπτο αναφέρεται κυρίως στη χρονική περίοδο πριν από την εποχή του Μ. Αλεξάνδρου, διότι από την ελληνιστική εποχή και μετά, με την εγκατάσταση Ελλήνων ιατρών, η αιγυπτιακή ιατρική αποκτά πιο ελληνικό χαρακτήρα.

Οι πηγές για την άντληση πληροφοριών είναι είτε επιγραφές ιερογλυφικών, είτε κείμενα σωζόμενα σε παπύρους, είτε, τέλος, αρχαιολογικά ευρήματα. Λόγω των ταφικών συνθηκών του αιγυπτιακού πολιτισμού, αλλά και των κλιματικών συνθηκών της περιοχής, έχει διασωθεί μεγάλος αριθμός εντυπωσιακών στοιχείων, τα οποία περιλαμβάνουν και σημαντικά σκελετικά ευρήματα.

ΟΙ ΛΕΞΕΙΣ ΔΟΝΤΙ ΚΑΙ ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΟΣ

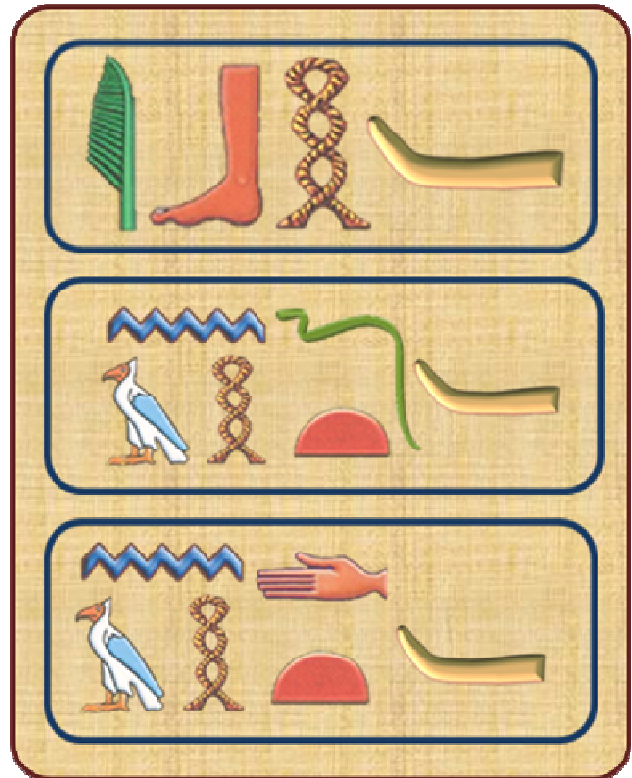
Στα ιερογλυφικά, τη γλώσσα της αρχαίας Αιγύπτου, το δόντι δηλώνεται συνήθως ως *ibh*, το οποίο συχνά γράφεται και ως , αλλά και *nhdt* ή *nhdt* , ενώ σπανιότερη μορφή είναι το *tst* (Εικ. 1). Η μελέτη των κειμένων από τα οποία προέρχονται τα ανωτέρω ιερογλυφικά δεν μπορεί να δώσει επαρκή στοιχεία για την απόδοση διαφορετικής έννοιας σε καθεμιά λέξη, π.χ. τομέων, κυνοδόντων ή γομφίων. Ωστόσο, σε ορισμένα κείμενα εμφανίζονται ταυτόχρονα οι λέξεις *ibhw* και *nhdwt*, γεγονός το οποίο ενδεχομένως να υποδηλώνει ότι η δεύτερη λέξη χρησιμοποιείται για μεγαλύτερα δόντια ή γομφίους.²

Ο αιγυπτιακός όρος για τον ιατρό ήταν *sḥw*, ο οποίος απεικονιζόταν συνήθως ως , αν και η πλήρης γραφή του θεωρείται ότι είναι, η οποία όμως συναντάται σπάνια. Από την άλλη πλευρά, ο όρος οδοντίατρος χαρακτηριζόταν από ένα μάτι και από έναν οριζόντιο καυλιόδοντα ελέφαντα (Εικ. 2), συνοδευόμενο πάντα από το αντίστοιχο σύμβολο της ιεραρχίας.³

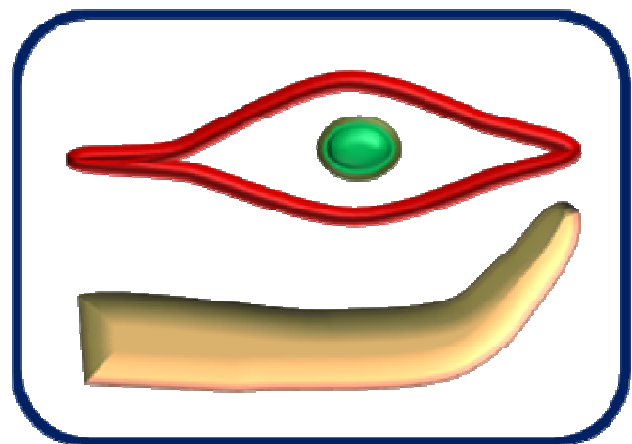
Ο Junker,² σε μια εκτεταμένη ανάλυση για την επιτύμβια στήλη του Iry, σημείωσε την παρουσία ορισμένων ιδιαίτερων οδοντιατρικών τίτλων όταν εμφανίζεται το σύμβολο *ibhy* «αυτός που ενδιαφέρεται για τα δόντια», δηλαδή οδοντίατρος, *irw ibh* «αυτός που ασχολείται με τα δόντια», επίσης οδοντίατρος. Ομοίως, τους υψηλότερους τίτλους *rw ibhy* και *rw irw ibh* τα οποία σημαίνουν «επικεφαλής οδοντίατρος» και επίσης το *wr ibhy pr-c3* μεταφράζεται σε «επικεφαλής οδοντίατρος» του Μεγάλου Οίκου (Εικ. 3). Τέλος, ο τίτλος *rw ibhy* εμφανίζεται μαζί με το *sḥw* ανάμεσα στους τίτλους του Hesy-Rē αξιωματούχου της 3ης δυναστείας.²

ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΟΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΙΓΥΠΤΟ

Η μετάφραση των ιερογλυφικών επιγραφών που βρέθηκαν σε τάφους και μνημεία σε όλη την Αίγυπτο μπόρεσε να αποκαλύψει το επάγγελμα του νεκρού, το οποίο σε ορισμένες περιπτώσεις φανέρωνε έναν

Εικόνα 1. Απεικονίσεις ιερογλυφικών οι οποίες έχουν την έννοια του δοντιού, με βάση τον Leek, 1967 (Κουτρούμπας, 2016).

Εικόνα 2. Απεικόνιση ιερογλυφικών η οποία έχει την έννοια του οδοντίατρου, με βάση τον Leek, 1967 (Κουτρούμπας, 2016).

Εικόνα 3. Ο επικεφαλής των οδοντιάτρων, με βάση τον Leek, 1967 (Κουτρούμπας, 2016).

ιατρικό ή οδοντιατρικό τίτλο. Από το σύνολο των περιπτώσεων που έχουν καταγραφεί μέχρι σήμερα ως ιατρικό προσωπικό στην αρχαία Αίγυπτο, εννέα περιπτώσεις αναφέρονται ως οδοντίατροι.

Ο Hesi Re $\text{ḥs} \text{r} \text{w}$ είναι ο πρώτος που φέρει τον τίτλο του οδοντιάτρου, όχι μόνο στην αρχαία Αίγυπτο, αλλά και σε όλο τον κόσμο. Έζησε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Djoser (3η δυναστεία, π. 2600 π.Χ.) και είχε τον τίτλο «*Αρχηγός των Οδοντιάτρων και Ιατρών*».⁴ Η αναφορά στο πρόσωπό του ως αρχηγός των οδοντιάτρων υποδηλώνει την ύπαρξη και άλλων ατόμων που ασχολούνταν με κάποια μορφή οδοντιατρικής. Ο Hesi Re κατείχε επίσης και μια σειρά άλλων τίτλων, όπως του επιβήποντα των βασιλικών γραφείων,⁵ ο οποίος συνδέεται με τον επικεφαλής των κοινωνικών υπηρεσιών. Τουλάχιστον άλλοι δώδεκα τίτλοι, συνδυασμοί θρησκευτικών και κοινωνικών προνομίων, φανερώνουν την υψηλή του θέση στο παλάτι ως μέλους του στενότερου κύκλου του Φαραώ (Εικ. 4).

Εκτός του Hesi Re, κι άλλοι οδοντίατροι είχαν πολλαπλούς τίτλους, όπως οι: α) Ni Ankh Sekhmet: Αρχηγός των ιατρών, Επικεφαλής των ιατρών των βασιλικών ανακτόρων και Αρχηγός των Οδοντιάτρων του παλατιού (Εικ. 5), β) Khouy: Ιατρός των ανακτόρων, Πρεσβύτερος των ιατρών των ανακτόρων, Αρχηγός των ιατρών της Άνω και Κάτω Αιγύπτου και Αρχηγός των Οδοντιάτρων, γ) Psametis seneb: Αρχηγός των ιατρών, Αρχηγός των Οδοντιάτρων του Παλατιού, Πρεσβύτερος των ιατρών και ειδικός στα γαστρεντερικά προβλήματα.⁶

Μια ιδιαίτερα σημαντική, σχετικά πιο πρόσφατη, ανακάλυψη πραγματοποιήθηκε το 2006 στη νεκρόπολη της Σάκκαρα, 20 χιλιόμετρα νότια του Καΐρου. Πρόκειται για την πρώτη εύρεση νεκροταφείου οδοντιάτρων, στη σκιά της βαθμιδωτής πυραμίδας του Φαραώ Djoser. Συγκεκριμένα, ανακαλύφθηκαν τρεις τάφοι, οι οποίοι χρονολογούνται από την 5η Δυναστεία (περ. 2494 έως το 2345 π.Χ.).⁷

Σε έναν από τους τάφους μια επιγραφή προειδοποιεί ότι οποιοσδήποτε παραβιάσει τον χώρο θα τον κατασπαράξει ένας κροκόδειλος και ένα φίδι. Στον τοίχο απέναντι από αυτή την επιγραφή είναι ζωγραφισμένο το πορτρέτο του αρχιοδοντιάτρου να κοιτά τους διερχόμενους. Οι αρχαιολόγοι εκτιμούν ότι επρόκειτο για σημαντικό οδοντίατρο, επειδή οι τάφοι βρίσκονται πολύ κοντά στη βαθμιδωτή πυραμίδα του Ζοσέρ.

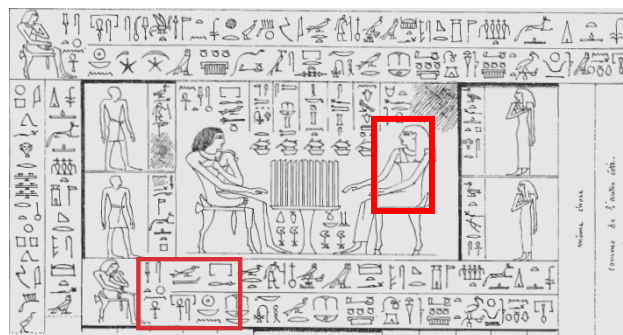
Από τις επιγραφές που ανακαλύφθηκαν αποδεικνύεται ότι οι εν λόγω οδοντίατροι ήταν εξέχοντα μέλη της κοινότητας και μάλιστα περιποιούνταν τα δόντια των Φαραώ και των οικογενειών τους. Η δε θέση κοντά στην πυραμίδα του Ζοζέρ αποτελεί ένδειξη σεβασμού, τον οποίο απολάμβαναν οι οδοντίατροι από τους βασιλείς της Αιγύπτου.

Οι τάφοι δεν περιείχαν μούμιες, αλλά από τις επιγραφές με ιερογλυφικά είναι γνωστά τα ονόματά τους. Πρόκειται για τον Αρχιοδοντίατρο Iy Mry $\text{Iy} \text{mry}$ και δύο ακόμη, τους Kem Msw και Sekhem Ka. Οι τοιχογραφίες στον τάφο του αρχιοδοντιάτρου απεικονί-

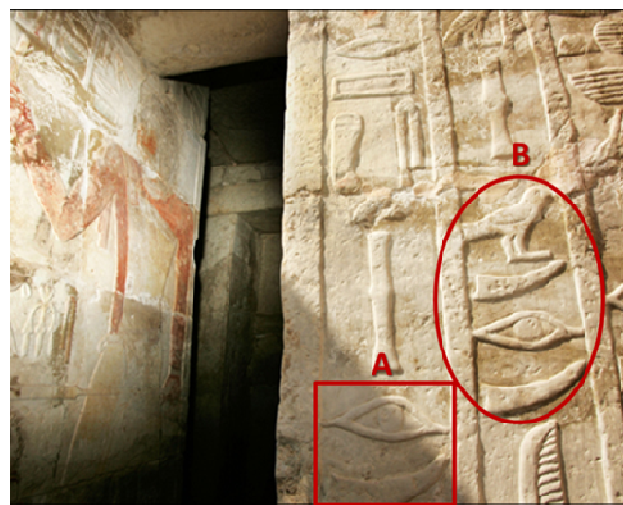
ζουν τον ίδιο και την οικογένειά του σε καθημερινές εργασίες και τελετουργίες: να παίζουν παιχνίδια, να θυσιάζουν ζώα και να προσφέρουν δώρα στους νεκρούς.⁸ (Εικ. 6)

Εικόνα 4. Ξηλόγλυπτα (CG 1426, 1427, 1428) από τον τάφο του πρώτου αρχαίου Αιγύπτιου οδοντιάτρου Hesi-Rē, που καταγράφουν σε ιερογλυφική γραφή τους τίτλους του (Αιγυπτιακό Μουσείο, Κάιρο).

Εικόνα 5. Ταφικό εύρημα με απεικόνιση του οδοντιάτρου μετά της συζύγου του μπροστά σε ένα τραπέζι γεμάτο ψωμιά. Στις επιγραφές αναγράφονται οι τίτλοι του (Hafef, 2022).

Εικόνα 6. Η είσοδος του τάφου του οδοντιάτρου Iy Mry, 5η Δυναστεία. (Α) σύνολο συμβόλων απεικονίζει τον τίτλο του οδοντιάτρου, το (Β) συμβολίζει τον Αρχιοδοντίατρο (Hafef, 2022).

Ωστόσο, παρά την ύπαρξη τίτλων που αναφέρονται ή σχετίζονται με οδοντιάτρους στην αρχαία Αίγυπτο, εμφανίζεται το παράδοξο ότι οι κάτοικοί της υπέφεραν από πόνους και μολύνσεις, αλλά δεν διέθεταν ουσιαστικές θεραπείες για τα δόντια τους. Προφανώς, όπως μαρτυρούν και τα στοιχεία που θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια, η άσκηση της οποίας οδοντιατρικής απείχε πολύ από την Οδοντιατρική του 21ου αι.

Μεταγενέστερα ο Ηρόδοτος (5ος αι. π.Χ.) μας δίνει τις πρώτες πληροφορίες για την άσκηση της οδοντιατρικής στην Αίγυπτο ως ξεχωριστής ειδικότητας. Σύμφωνα με τη διήγησή του, στην Αίγυπτο υπήρχε μεγάλο πλήθος ιατρών, οι περισσότεροι από τους οποίους ειδικεύονταν στη θεραπεία συγκεκριμένων νόσων. Εκτός των άλλων, υπήρχαν και ιατροί των δοντιών, οι οποίοι προφανέστατα καθλούνταν να αντιμετωπίσουν τις οδοντικές παθήσεις.

Ἡ δὲ ἰατρικὴ κατὰ τὰδε σφί δέδασται· μῆς νούσου ἕκαστος ἰητρός ἐστι καὶ οὐ πηρόνων. Πάντα δ' ἰητρῶν ἐστι πηρία· οἱ μὲν γὰρ ὀφθαλμῶν ἰητροὶ κατεστᾶσι, οἱ δὲ κεφαλῆς, οἱ δὲ ὀδόντων, οἱ δὲ τῶν κατὰ νηδύν, οἱ δὲ τῶν ἀφανέων νούσων.⁹

Η δε ιατρική κατ' αυτόν τον τρόπο ήενε ότι είναι διαχωρισμένη· για μία νόσο είναι κάθε γιατρός και όχι για περισσότερες. Για όλα υπάρχει γιατρός· οι μὲν λοιπόν έχουν γίνει γιατροί των ματιών, οι δε της κεφαλής, ἄλλοι των δοντιών, ἄλλοι για την κοιλιά και ἄλλοι για τις μη φανερές νόσους.]

Αργότερα, την εποχή των Αντωνίνων, ο Γαληνός της Περγάμου αναφέρεται επανειλημμένα σε ειδικούς για τα δόντια (ὀδοντικούς ἱατρούς), οι οποίοι μαζί με τους ὀφθαλμικούς ἱατρούς και τους ὠτικούς ἱατρούς (ιατρούς των αυτιών) φαίνεται ότι αποτελοῦσαν τις συχνότερες ειδικότητες.¹⁰

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΣΚΕΛΕΤΙΚΑ ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Οι κλιματικές συνθήκες στην περιοχή της Αιγύπτου συνέβαλαν στη διατήρηση πολλών σκελετικών ευρημάτων, αλλά και οι ταφικές συνθήκες είχαν ως αποτέλεσμα τη διατήρηση αρκετών ταριχευμένων ανθρώπων σωμάτων. Αρκετές από τις μούμιες, όπως είναι ευρύτερα γνωστά τα ταριχευμένα σώματα, έχουν μελετηθεί τα τελευταία χρόνια με σύγχρονες απεικονιστικές τεχνικές για να αποκαλυφθούν τα μυστικά τους.

Τα αποτελέσματα των πολυάριθμων ερευνών σκελετικών ευρημάτων από την αρχαία Αίγυπτο δείχνουν ότι η στοματική υγεία ήταν κακή, ενώ οι φλεγμονές και ο οδοντικός πόνος πρέπει να ήταν ευρέως διαδεδομένα.⁵ Παρατηρήθηκε πληθώρα οδοντογναθικών ανωμαλιών και παθήσεων, όπως αποτριβές, τερηδόνα, περιακρορριζικές αλλοιώσεις, οδοντοφατνιακά αποστήματα, επικοινωνία της στοματικής κοιλότητας με τον γναθιαίο κόλπο, περιοδοντική νόσος, ἔγκλειστοι τρίτοι γομφίοι, συγγενής ἑλλειψη τρίτων γομφίων κτλ.

Αποτριβή: Το συχνότερο εύρημα σε όλες τις μελέτες σκελετικού κρανιακού υλικού είναι οι αποτριβές στη μαστική επιφάνεια των δοντιών, οι οποίες είναι συχνά τόσο εκτεταμένες, ώστε να έχει εκτεθεί ο πολφός.^{3,11,12} Ο Leek,¹⁴ σε μελέτη 4.800 αρχαίων αιγυπτιακών δοντιών, διαπίστωσε ότι σχεδόν το 90% ἔδειξαν στοιχεία αποτριβής. Το φαινόμενο παρατηρείται σε όλες τις ηλικίες και κοινωνικές τάξεις, αλλά και σε όλες της περιόδους των αιγυπτιακών δυναστειών. Νεότερες μελέτες σε μούμιες με σύγχρονες απεικονιστικές τεχνικές επιβεβαιώνουν τις εκτεταμένες αποτριβές.¹⁵ (Εικ. 7). Η αποτριβή γίνονταν πιο έντονη με την πάροδο της ηλικίας και σε ορισμένες περιπτώσεις οδηγούσε σε αποκάλυψη του πολφού, με συνέπεια τη νέκρωση του δοντιού και την ανάπτυξη περιακρορριζικής φλεγμονής.^{5, 16} Τα αίτια των αποτριβών σχετίζονται με τις διατροφικές συνθήκες του λαού αυτού, όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια. Από τις μελέτες πάντως φαίνεται ότι το ποσοστό της αποτριβής μειώνεται με την πάροδο του χρόνου λόγω της βελτίωσης των διατροφικών συνθηκών και των κοινωνικο-οικονομικών μεταβολών.^{17, 18}

Τερηδόνα: Τα ποσοστά οδοντικής τερηδόνας που παρατηρούνται στα αρχαία αιγυπτιακά οδοντικά ευρήματα κυμαίνονται μεταξύ 2,3% και 10% και θεωρούνται πολύ χαμηλά.^{12, 19, 20} Το ποσοστό τερηδόνας αυξάνεται, φτάνοντας το 34% την περίοδο των Πτολεμαίων,²¹ μεταβολή που αποδίδεται στις αλλαγές στη διατροφή λόγω της επίδρασης των Ελλήνων και των Ρωμαίων.

Περιορριζικές αλλοιώσεις: Αρκετά συχνά παρατηρήθηκαν περιακρορριζικές αλλοιώσεις, που είχαν προκαλέσει καταστροφή του φατνιακού οστού ή και στοματοκοιλική επικοινωνία.²² Σε αντίθεση με τη σημερινή εποχή, όπου οι βλάβες αυτές οφείλονται κυρίως στην τερηδόνα, στους αρχαίους αιγυπτιακούς χρόνους προκαλούνταν από την ταχεία φθορά της μαστικής επιφάνειας λόγω των αποτριβών και την εν συνεχεία αποκάλυψη, νέκρωση και μόλυνση του πολφού. Θεωρείται ότι οι οδοντοφατνιακές λοιμώξεις αποτελοῦσαν ενίοτε και την αιτία θανάτου του πάσχοντος.

Εικόνα 7. Ανασύνθεση εικόνας των γνάθων με υπολογιστική τομογραφία στη μούμια RM2718. Παρατηρούνται εκτεταμένες αποτριβές των δοντιών (Wade et al., 2012).

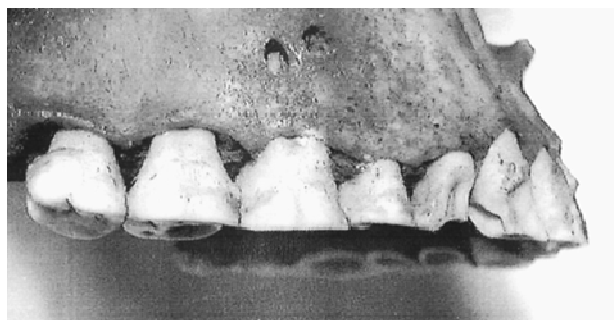
Περιοδοντική νόσος: Οι ανθρωπολογικές μελέτες έχουν δείξει εκτεταμένες απώλειες οστού της φατνιακής ακρολοφίας και αποκάθιση των οδοντικών ριζών, αν και το τελευταίο εύρημα θα μπορούσε να οφείλεται και στη συνεχή ανατολή των δοντιών λόγω της αποτριβής. Ωστόσο, ο Koritzer²³ στη μελέτη του αναφέρει την παρουσία τρυγίας και τον συσχετισμό της με περιοδοντικές βλάβες.

Εξαγωγή δοντιών: Δεν είναι σαφές εάν στην αρχαία Αίγυπτο πραγματοποιούνταν εξαγωγές δοντιών. Από την εξέταση του σκελετικού υλικού φαίνεται ότι υπάρχουν σημαντικές ενδείξεις προθανάτιας απώλειας δοντιών. Ορισμένοι μελετητές οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα ότι υπήρχαν περιπτώσεις όπου είχαν πραγματοποιηθεί εξαγωγές,^{16, 24, 25} βασιζόμενοι στην εξέταση του χώρου, της κλίσης των γειτονικών δοντιών και της μορφής του φατνίου στην περιοχή του απολεσθέντος δοντιού (Εικ. 8). Σε πρόσφατη μελέτη²⁶ σε ευρήματα της περιόδου 1550-1070 π.Χ. από την περιοχή της Μεδίνα κοντά στο Λούξορ, παρότι παρατηρήθηκε σημαντικός αριθμός προθανάτιας απώλειας δοντιών, σε ποσοστό 11%, μόνο μία περίπτωση εμφανίζει σαφή ένδειξη εξαγωγής (Εικ. 9).

Θα πρέπει να επισημάνουμε πως μέχρι σήμερα δεν έχει ανακαλυφθεί κάποιο αρχαίο αιγυπτιακό όργανο που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την εξαγωγή δοντιών, όπως, για παράδειγμα, οι οδοντάγρες, που έχουν ανακαλυφθεί κατά την αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή εποχή. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε όμως τη χρήση κάποιου πρωτόγονου μεταλλικού μοχλού. Ένας τέτοιος μοχλός μπορεί κάλλιστα να έχει ανασκαφεί στο παρελθόν, αλλά να μην αναγνωρίστηκε ως τέτοιος. Επιπλέον, δεν έχουμε κάποια σχετική αναφορά στις γραπτές πηγές. Το μόνο στοιχείο αποτελεί μια συλλογή περίπου 40 χειρουργικών εργαλείων, που απεικονίζεται στον ναό του Kom-Ombo (Εικ. 10) και τα οποία παραπέμπουν σε οδοντάγρες και λοιπά χειρουργικά εργαλεία.^{2, 27} Ωστόσο, το κτίριο σχετίζεται με την ελληνορωμαϊκή εποχή (332 π.Χ.-394 μ.Χ.) και ως εκ τούτου θεωρείται ότι η ιατρική της περιόδου αυτής είχε έντονη την ελληνορωμαϊκή επίδραση.²⁸

Φαίνεται ότι παρά τις εκτεταμένες γνώσεις τους στην ιατρική και τη χειρουργική, οι αρχαίοι Αιγύπτιοι ιατροί απέφευγαν να εμπλακούν σε εξαγωγές δοντιών, ακόμη και εκείνων που ήταν ιδιαίτερα εύκολες, όπως των περιοδοντικών. Ίσως οι αντιλήψεις τους για τον θάνατο και τη μεταθανάτια ζωή να έπαιξαν ρόλο σε αυτό, διότι το σώμα έπρεπε να είναι ακέραιο, χωρίς απώλειες, για να μπορέσει να πραγματοποιηθεί η μετάβαση στον άλλο κόσμο.

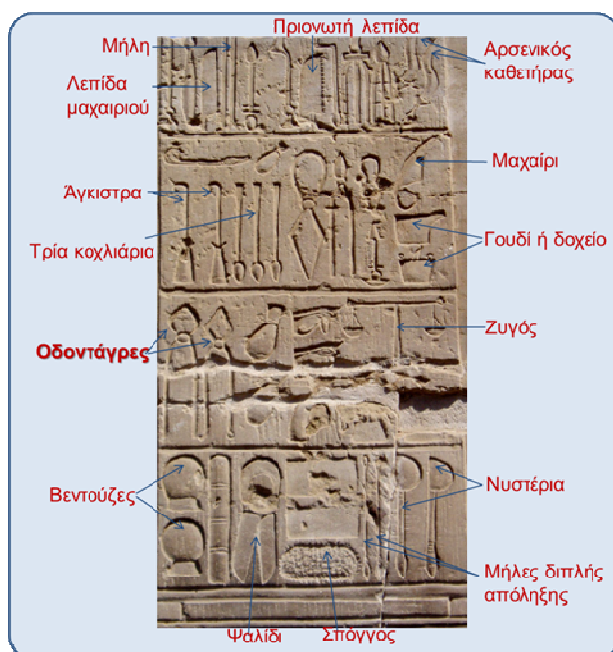
Χειρουργικές οδοντιατρικές επεμβάσεις: Ο πρώτος που αναφέρθηκε στη χειρουργική αντιμετώπιση οδοντικών αποστημάτων ήταν ο Hooton²⁹ το 1917, έπειτα από ακτινογραφική μελέτη μιας αιγυπτιακής γνάθου χρονολογούμενης κατά το 2500 π.Χ. Τα δόντια αυτής της κάτω γνάθου εμφάνιζαν σημαντική αποτριβή, με τον πρώτο γομφίο κάτω δεξιά να έχει εκτεθειμένο πολφό και περιακρορριζική αθηλοποίηση.

Εικόνα 8. Έκτεταμένες αποτριβές στην άνω γνάθο. Παρατηρούνται επίσης και δύο οπές του φατνιακού οστού που σχετίζονται με περιακρορριζικές αθηλώσεις (Miller, 2008).

Εικόνα 9. Ένδειξη εξαγωγής σε εύρημα της περιόδου 1550-1070 π.Χ. από την περιοχή της Μεδίνα (Austin, 2022).

Εικόνα 10. Επιτοίχιο ανάγλυφο της ρωμαϊκής περιόδου στον ναό Kom Ombo. Μεταξύ άλλων ιατρικών εργαλείων, απεικονίζονται και οδοντάγρες (Κουτρούμπας, 2016).

Παρατηρήθηκαν επίσης δύο μικρές οπές που διαπερνούσαν το φλοιώδες πέταλο πάνω από το γενειακό τρήμα και προς την κατεύθυνση της ρίζας αυτού του δοντιού. Ο Hooton²⁹ μάλιστα υποστήριξε ότι οι οπές ήταν το αποτέλεσμα ανθρώπινης παρέμβασης, έτσι ώστε να παροχετευτεί το πύον από το ακρορριζικό απόστημα. Απεναντίας, ο Leek³⁰ δεν αποδέχεται τη θεώρηση του Hooton, καθώς θεωρεί ότι δεν υφίστανται αδιάσειστες αποδείξεις της ανθρώπινης παρέμβασης, αλλιώς, αντιθέτως, οι οπές αυτές ήταν κοιλοότητες οι οποίες προκλήθηκαν από περιακρορριζικές αλλοιώσεις λόγω της νέκρωση του πολφού και την κατά συνέπεια μόλυνσή του. Υποστηρικτές αυτής της άποψης ήταν οι Nickol et al.,³¹ θεωρώντας πως προκειμένου να εφαρμοστεί ένα τέτοιο είδος θεραπείας, οι αρχαίοι Αιγύπτιοι θα έπρεπε να διαθέτουν καλή γνώση τόσο της διαδικασίας της επέμβασης όσο και της παθολογικής ανατομίας της ακρορριζικής περιδοντίτιδας, το οποίο μάλιστα δεν είναι πιθανό. Επιπλέον, έχει την άποψη ότι ο Hooton²⁹ κατά πάσα πιθανότητα είχε καταλήξει σε αυτό το συμπέρασμα βασιζόμενος σε τεχνικές και γνώσεις οδοντιατρικής από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα, που πλέον έχουν εγκαταλειφθεί.⁶

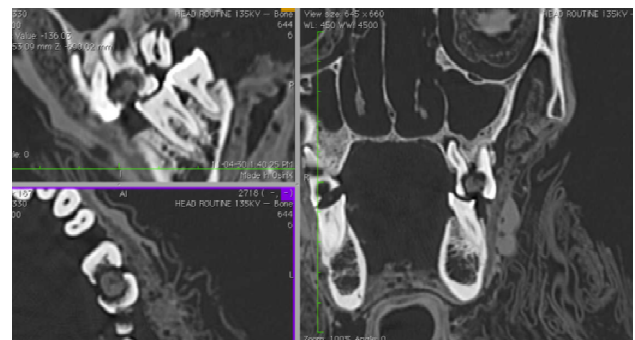
Οδοντοθεραπείες: Στη βιβλιογραφία υπάρχουν μόνο δύο αναφορές για την έμφραξη κοιλοτήτων δοντιών, σε μελέτες που έγιναν σε μούμιες με σύγχρονες απεικονιστικές τεχνικές. Η πρώτη δημοσιεύθηκε το 2012 από τους Wade et al.¹⁵ και η δεύτερη από τους Pantazis et al.³² το 2020. Οι πρώτοι μελέτησαν μια πτοθυμαϊκή ανδρική μούμια (RM 2718· 350-60 π.Χ.), που φυλάσσεται στο Μουσείο του Πανεπιστημίου McGill στο Μόντρεαλ.¹⁵ Παρατήρησαν μια εκτεταμένη όμορη κοιλότητα μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου γομφίου της άνω γνάθου αριστερά, η οποία ήταν γεμάτη με υλικό χαμηλής πυκνότητας (μέσος όρος: -350 HU), πιθανώς λινό (Εικ. 11), και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα είδος προθανάτιας θεραπευτικής προσπάθειας. Στη δεύτερη περίπτωση, η μούμια ανήκει σε Αιγύπτιο άνδρα (AIG-3343), χρονολογείται στη μέση πτοθυμαϊκή προς πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο (150-30 π.Χ.) και φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας.³² Εκτός των άλλων, παρατηρήθηκε εκτεταμένη όμορη κοιλότητα μεταξύ του δευτέρου προγομφίου και του πρώτου γομφίου στη δεξιά στην άνω γνάθο, στην οποία περιέχονταν υλικό χαμηλής πυκνότητας, πιθανώς λινό.

Υπάρχει μια εντυπωσιακή ομοιότητα μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης περίπτωσης, γεγονός το οποίο μπορεί να υποδηλώνει κοινή θεραπευτική διαδικασία. Συγκεκριμένα, το υλικό έμφραξης έχει σχεδόν την ίδια εμφάνιση με το υλικό της πρώτης, την ίδια χαμηλή ομοιογενή πυκνότητα και το σχήμα του είναι παρόμοιο. Επιπλέον, όπως και στις δύο περιπτώσεις, παρότι υπήρχαν και άλλες κοιλότητες, στα δόντια δεν ήταν όλες εμφραγμένες.

Και οι δύο μούμιες χρονολογικά τοποθετούνται σε περιόδους κοντινές μεταξύ τους, αλλιώς μεταγενέστερες των βασιλείων της Αιγύπτου, όταν πλέον ήταν έντονες η ελληνική αλλιώς και η ρωμαϊκή επίδραση.

Σε μελέτη ευρημάτων παλαιότερης περιόδου, 1550-1070 π.Χ., αναφέρεται ως πιθανή η έμφραξη των μαστικών επιφανειών γομφίων σε ένα από τα ευρήματα (Εικ. 12), χρήζει όμως περαιτέρω διερεύνησης για το αν ήταν μια πράξη σκόπιμης παρέμβασης ή τυχαίο γεγονός.²⁶

Άλλα οδοντογναθικά ευρήματα: Ο Hillson^{12, 33} αναφέρει ως συχνό εύρημα την υποπλησία της αδαμαντίνης, σε ποσοστό μάλιστα 40% του δείγματος δοντιών που μελέτησε, το οποίο αφορούσε μια ευρεία χρονική περίοδο της ιστορίας της αρχαίας Αιγύπτου. Σε έναν μεγάλο αριθμό μελετών παρατηρήθηκαν επίσης έγκλειστοι 3οι γομφίοι, νεογιλά δόντια που δεν είχαν αποέσει, συνωστισμός των τομέων, αλλιώς και ανωμαλίες θέσης των δοντιών.⁵ Αναφέρονται επίσης βλάβες της κροταφογναθικής διάρθρωσης,^{16, 34} τις οποίες οι μελετητές συσχετίζουν με την παρουσία εκτεταμένων αποτριβών και την απώλεια της κάθετης διάστασης.

Εικόνα 11. Επίπεδα τομών απεικόνισης υπολογιστικής τομογραφίας, όπου φαίνεται το εμφρακτικό υλικό μεταξύ των όμορων κοιλοτήτων τερηδόνας των γομφίων (Wade et al., 2012).

Εικόνα 12. Αναφορά για πιθανή έμφραξη στον 2ο γομφίο (Austin, 2022).

ΔΙΑΤΡΟΦΗ ΚΑΙ ΟΔΟΝΤΙΚΕΣ ΒΛΑΒΕΣ

Αρχικά, προκειμένου να κατανοήσουμε την εξέλιξη της οδοντιατρικής επιστήμης σε έναν πολιτισμό, είναι σημαντικό να λάβουμε υπ' όψιν μας τις διατροφικές συνήθειες των ανθρώπων.

Στους αρχαίους λαούς η διατροφή βασιζόταν στο κυνήγι και στα προϊόντα της γης, τα οποία είχαν δεχτεί ελάχιστη επεξεργασία. Η διατροφή στην Αίγυπτο ήταν επίσης άρρηκτα συνδεδεμένη με τις περιόδους πλημμύρας και ξηρασίας του Νείλου. Υπήρχαν χρονιές που η ροή του νερού ήταν η βέλτιστη και συνεπώς υπήρχε αφθονία τροφίμων, αλλά από την άλλη υπήρχαν και περίοδοι λιμού, όταν ακολούθουσαν περίοδοι μεγάλης ξηρασίας.

Την περίοδο των βασιλείων η κύρια βάση της καθημερινής διατροφής όλου του λαού ήταν το ψωμί. Οι Αιγύπτιοι για τον λόγο αυτό αναφέρονταν και ως «αρτοφάγοι» από τους γειτονικούς λαούς.³⁴ Το ψωμί φτιαχνόταν από μια ποικιλία δημητριακών, όπως σιτάρι, κριθάρι και πιθανώς σπόρους λωτού και χουρμάδες. Η άλεση των σπόρων γινόταν στο χέρι, τρίβοντας τα δημητριακά ανάμεσα σε πέτρες, ενώ οι μύλοι εισήχθηκαν με την κατάκτηση της χώρας από τους Ρωμαίους. Ατόφια δείγματα ψωμιού έχουν διασωθεί στις νεκροπόλεις, χάριν των ξηρών κλιματικών συνθηκών της ερήμου. Η μικροσκοπική και ακτινολογική εξέταση δειγμάτων, που σήμερα βρίσκονται σε διάφορα μουσεία, έδειξε ότι περιείχαν υψηλά ποσοστά ανόργανων ουσιών. Η πηγή τους θα πρέπει να αναζητηθεί στην άμμο του Νείλου που υπήρχε στα άλυρα κατά τη διαδικασία παρασκευής τους, αλλά και στην τριβή των σπόρων με τις πέτρες.^{17, 35}

Η κατανάλωση αυτού του ψωμιού είχε ως αποτέλεσμα τις εκτεταμένες αποτριβές των δοντιών που έχουν παρατηρηθεί στα αρχαία αιγυπτιακά κρανία. Η δίαίτά τους περιείχε βέβαια και υψηλά ποσοστά φυτικών ινών, που ενέχονται και αυτές στην αποτριβή, ωστόσο σε κανέναν άλλο λαό αρχαίου πρώιμου πολιτισμού δεν έχει παρατηρηθεί τέτοιος βαθμός αποτριβής όπως στους αρχαίους Αιγυπτίους.

Η διατροφή αυτή, πτωχή σε ζυμώσιμους υδατάνθρακες, σχετίζεται με τα χαμηλά ποσοστά τερνδόνας στην αρχαία Αίγυπτο. Η παθολογία όμως δεν διαφέρει από τη σημερινή. Αν και η ζάχαρη δεν είχε ανακαλυφθεί στην περιοχή μέχρι την περίοδο των αραβικών κατακτήσεων το 640 μ.Χ., η εμφάνιση τερνδονικών βλαβών οφείλεται πιθανόν στη χρήση του μελιού ως γλυκαντικής ουσίας και συνεπώς από αυτή την άποψη τα αίτια των οδοντικών ασθενειών τότε δεν διαφέραν πολύ από τα σημερινά.¹⁴ Η εισαγωγή διατροφικών συνθηκών και προϊόντων από την Ελλάδα και τη Ρώμη, τα οποία ήταν επεξεργασμένα και περιείχαν περισσότερους ζυμώσιμους υδατάνθρακες, οδήγησε σε δραματική αύξηση του ποσοστού της τερνδόνας.³⁵

ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΕ ΠΑΠΥΡΟΥΣ

Μεγάλο τμήμα των γνώσεων που υπάρχουν σε σχέση με την ύπαρξη της Οδοντιατρικής στην αρχαία Αίγυ-

πτο έχει αντληθεί από συλλογή ιατρικών παπύρων, οι οποίοι αποτελούν τα γραπτά αρχεία ιατρικών διαδικασιών και θεραπειών που μας έχουν κληροδοτηθεί από εκείνη την εποχή. Από τους 12 παπύρους που περιέχουν ιατρικά θέματα, οι τέσσερις (Ebers, Kahun, Berlin, Hearst) περιλαμβάνουν συνταγές για τη θεραπεία των οδοντικών παθήσεων, ενώ ο πέμπτος (Edwin Smith) περιέχει οδηγίες για την αντιμετώπιση καταγμάτων και εξαρθρώσεων των γνάθων. Είναι αξιοσημείωτο ότι στα κείμενα αυτά δεν υπάρχουν αναφορές σε προσθετικές, χειρουργικές ή και συντηρητικές μορφές θεραπείας, αλλά μόνο θεραπευτικά σκευάσματα.⁶ Οι δυσκολίες στη μετάφραση όχι μόνο δεν επιτρέπουν την αναγνώριση όλων των συστατικών μιας συνταγής, επομένως δεν είναι εφικτό να κριθεί η αποτελεσματικότητα ορισμένων φαρμακευτικών παρασκευασμάτων, αλλά και δημιουργούν αμφιβολίες για τον ακριβή σκοπό της θεραπείας, αφού χρησιμοποιούνται, τουλάχιστον στην αγγλική μετάφραση, λέξεις με πολλή απλή νοήματα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει όμως ένας πάπυρος που δεν ανήκει σε αυτούς με ιατρικό περιεχόμενο, αλλά σχετίζεται με τον ευρύτερα γνωστό μύθο του σκουληκιού που προκαλεί τον πονόδοντο. Ο Πάπυρος Anastasi IV³⁶ αναφέρει ότι: «κάθε μυσ του προσώπου του συσπάται, η ασθένεια έχει αναπτυχθεί στο μάτι του και το σκουλήκι μεγαλώνει στο δόντι του...» Το σχόλιο αφορά τον θρήνο ενός Αιγυπτίου αξιωματούχου που υποφέρει από πονόδοντο, τον οποίο προκαλεί ένα σκουλήκι.³⁷

Ο πάπυρος του Ebers χρονολογείται γύρω στο 1550 π.Χ. και έχει μακράν τις πιο σημαντικές συνταγές που σχετίζονται με το στόμα και τα δόντια. Τρεις ενότητες παρουσιάζουν οδοντιατρικό ενδιαφέρον: Θεραπείες των αποστημάτων, της γλώσσας και των δοντιών. Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τα δόντια υπάρχουν συνταγές για να τα ενισχύσουν, να τα κάνουν να αναπτυχθούν, να θεραπεύσουν έλκη των ούλων, οίδημα των ούλων και αιματηρές συμφορήσεις των δοντιών,³⁸ με άλλα λόγια περιέχονται συνταγές που αναφέρονται στα δόντια και στους περιοδοντικούς ιστούς.³⁹

Από την πληθώρα θεραπευτικών αγωγών του μακροσκελέστατου αυτού παπύρου, ο οποίος σήμερα φυλάσσεται στη Λειψία, τρεις ενότητες έχουν οδοντιατρικό ενδιαφέρον: i) η ενότητα με συνταγές για τη θεραπεία των αποστημάτων (Eb551-555), ii) η ενότητα με συνταγές για τη γλώσσα (Eb 697-704) και iii) η ενότητα με συνταγές για επώδυνα δόντια (Eb739-749).⁴⁰

Στην πρώτη περιλαμβάνονται τρεις συνταγές οι οποίες αφορούν οδοντιατρικά αποστήματα: Eb553, Eb554, Eb 555. Ενδεικτικά, αναφέρουμε:

Eb 553

Άληη (θεραπεία) για την εξάλειψη του οιδήματος / των κακώσεων από αποστήματα στα δόντια:

- φυτά šps/Καμπορά (: 1 (δόση), ρητίνη: 1 (δόση), μέλι: 1 (δόση), λάδι/λίπος: 1 (δόση).
- (Η πάσχουσα περιοχή) πρέπει να δεθεί με αυτό.

Eb 554

(Θεραπεία για) την εξάλειψη των αποστημάτων [72, 15] στα δόντια (και) για τη διέγερση της ανάπτυξης της σάρκας (των ούλων):

- *bsbs plants*: 1 (δόση), *χαραγμένοι / ώριμοι καρποί πηλάνου*: 1 (δόση), *φυτά jns.t*: 1 (δόση), *μέλι*: 1 (δόση), *λιβάνι*: 1 (δόση), *νερό*: 1 (δόση).
- Να παραμείνει όλη τη νύχτα για να σχηματιστεί συμπύκνωση. (Στη συνέχεια) να ξεπλύνει.
- Οι συνταγές που αφορούν τη γλώσσα (Eb 697-704) αναφέρονται σχεδόν όλες σε περιπτώσεις γλωσσοδυνίας, όπως για παράδειγμα:

Eb 697

Έναρξη των θεραπειών για την εξάλειψη των ασθενειών της γλώσσας:

- *Γάλα*: ∅. Να ξεπλένεται- (και) να τοποθετείται στο έδαφος (δηλαδή να φτύνεται).

Eb 700

Άλλη (θεραπεία) για την αντιμετώπιση της γλώσσας που είναι επώδυνη:

- *λιβάνι* 1 (δόση), *ώχρα* 1 (δόση), *λίπος χήνας*: 1 (δόση), [85, 20] *μέλι*: 1 (δόση), *νερό*: 1 (δόση).
- Να ξεπλυθεί (και) να φτύσει.

Τέλος, στην ενότητα με συνταγές για επώδυνα δόντια (Eb 739-749) είναι για τη δημιουργία πάστας που τοποθετείται πάνω στα δόντια ή διαλυμάτων για πλύσεις του στόματος.

Eb 739

Έναρξη των θεραπειών για να γίνουν τα δόντια σταθερά (ή σκληρά):

- *αλευρί από σπόρους mjmj* 1 (δόση), *ώχρα*: 1 (δόση), *μέλι*: 1 (δόση).
- Να γίνει μια ομοιογενής μάζα. (Και) το δόντι γεμίζεται με αυτό.

Eb 746

[89, 10] Άλλη (θεραπεία), για την εξάλειψη των οδοντικών αποστημάτων (και για) την τόνωση της σάρκας (του δοντιού), ώστε να αναπτυχθεί:

- *Αγελαδινό γάλα*: 1 (δόση), *φρέσκοι χουρμάδες*: 1 (δόση), *ρίζωμα κίτρινης κυπέρης*: 1 (δόση).
- Να παραμείνει κατά τη διάρκεια της νύχτας, ώστε να σχηματιστεί συμπύκνωμα. (Στη συνέχεια) ξέπλυμα (του στόματος με αυτό), (και) να φτύνεται.

Eb 748

Άλλη (θεραπεία) για τη σταθερή στερέωση των δοντιών (και για) τη θεραπεία των δοντιών:

- *Σέλινο*: 1 (δόση), *φυτά dw.t*: 1 (δόση), *γλυκιά μπύρα*: 1 (δόση).
- Να μασηθεί (και) να τοποθετείται στο έδαφος, (δηλαδή να φτύνεται).

Eb 749

Άλλη (θεραπεία) για την αντιμετώπιση της αιματοφαγίας (;) στα δόντια:

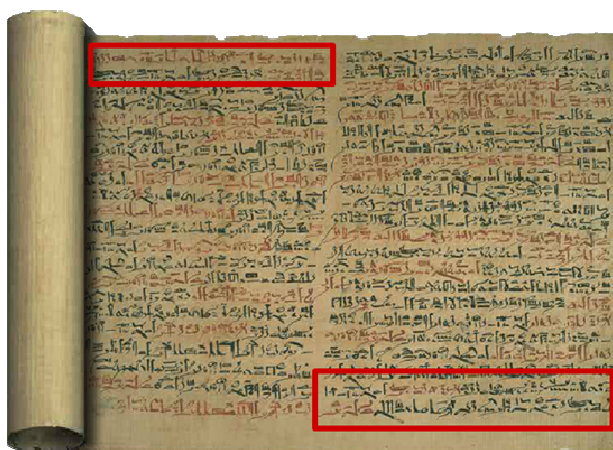
- *φυτά qb.w*: 1/32 (*dja*), *καρπός χαρουπιού*: 1/64 (*dja*), [89, 15] *ρητίνη κόμμεος*: (*dja*), *χαραγμένος/ώριμος καρπός πηλάνου*: 1/8 (*dja*), *φυτά jns.t*: 1/32 (*dja*), *νερό*: 1/32 (*oipe* = 2 *dja*).
- Να παραμείνει όλη τη νύχτα για να σχηματιστεί συμπύκνωμα. (Και) να ξεπλύνει για διάστημα 4 ημερών.

Μελετώντας τα συστατικά των συνταγών, δυστυχώς δεν μπορούμε να τα ταυτοποιήσουμε όλα. Ωστόσο, ότι οι ώχρες αποτελούνται από οξείδια του σιδήρου, τα οποία έχουν αντισηπτικές ιδιότητες και χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα ιατρικά από τις φυλές Adaman, που ζουν έξω από τις ακτές της Βεγγάλης.⁴¹ Το μέλι επίσης χρησιμοποιείται στις αιγυπτιακές συνταγές περισσότερο από κάθε άλλο συστατικό, διότι λόγω της υψηλής συγκέντρωσης σακχάρων δεν επιτρέπει την ανάπτυξη των μικροοργανισμών. Βέβαια, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι με αυτές τις φαρμακευτικές συνταγές αντιμετωπίζονται μόνο τα συμπτώματα της νόσου και όχι το αίτιο.

Ο **πάπυρος του Edwin Smith** χρονολογείται περίπου στο 1600 π.Χ. και σήμερα φυλάσσεται στην New York Historical Society. Είναι η πρώτη ιατρική πραγματεία που ασχολείται με τη χειρουργική. Θεωρείται επίσης από τον Wilson⁴² ως ένα περίεργο μείγμα επιστήμης και δεισιδαιμονίας. Για κάθε περίπτωση υπάρχει μια περίληψη της διάγνωσης με ένδειξη είτε «*μία ασθένεια που θα θεραπεύσω*», είτε «*θα αντιμετωπίσω*», είτε μια «*ασθένεια που δεν πρέπει να θεραπεύσω*». Ανάμεσα στις 48 περιπτώσεις κυρίως κρανιακού τραύματος, υπάρχουν δύο με οδοντιατρικό ενδιαφέρον.⁴³ Στη μία περιγράφεται οδηγία για τον χειρισμό μιας εξαρθρωμένης κάτω γνάθου (*Sm Fall 25*): «*αν εξετάσετε έναν άνθρωπο που έχει εξάρθρωση στην κάτω γνάθο του Ikail βρείτε το στόμα του ανοιχτό Ikail δεν μπορείτε να το κλείσετε γι' αυτόν, θα πρέπει να τοποθετήσετε τους αντίχειρές σας στις άκρες των δύο κλάδων στο εσωτερικό του στόματός του Ikail τα δάκτυλά σας κάτω από το πιγούνι του, και θα πρέπει να την πιέσετε προς τα πίσω, ώστε να ξεκουραστεί στη θέση της*». Αυτή η τεχνική δεν μπορεί να περιγραφεί καλύτερα από έναν σύγχρονο γναθοπροσωπικό χειρουργό.⁴⁴

Στην άλλη αναφέρεται στην περίπτωση κατάγματος της κάτω γνάθου (*Sm Fall 24*) (Εικ. 13), το οποίο «*όταν ψηλαφηθεί με τα δάκτυλα, τα οστά βρίσκονται να κινούνται κάτω από τα δάκτυλα, θα πρέπει να δηλώσετε: "ένα με κατάγμα hsb της κάτω γνάθου που έχει σπάσει (sd) με ανοιχτή πληγή και έχει πυρετό. Είναι αρρώστια, ο άνθρωπος δεν μπορεί να θεραπευτεί"*».^{44,45}

Ο **πάπυρος Kahun** χρονολογείται γύρω στο 1800 π.Χ. είναι το αρχαιότερο γνωστό ιατρικό κείμενο της Αιγύπτου. Ο πάπυρος περιέχει 35 ξεχωριστές παρα-

Εικόνα 13. Η περίπτωση 24 του πάπυρου του Edwin Smith, η οποία αφορά κάταγμα της κάτω γνάθου (U.S. National Library of Medicine).

γράφους σχετικά με την υγεία των γυναικών, όπως οι γυναικολογικές παθήσεις, η γονιμότητα, η εγκυμοσύνη και η αντισύλληψη, χωρίς να περιγράφει κάποια χειρουργική επέμβαση. Ωστόσο, αναφέρεται στην αντιμετώπιση του πονόδοντου σε εγκυμονούσες και σε συμπτώματα στα δόντια σε συσχέτισμό με γυναικολογικά προβλήματα.³⁷

Τέλος, ο **πάπυρος Hearst** (1500 π.Χ.) και ο μεγάλος **πάπυρος του Βερολίνου** (1300 π.Χ.) είναι παρόμοιοι με τον πάπυρο Ebers, όμως το περιεχόμενό τους περιορίζεται σε φαρμακευτικές συνταγές με περισσότερα στοιχεία μαγείας.⁷

ΠΡΟΣΘΕΤΙΚΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ

Στα χιλιάρδες κρανία που έχουν ανακαλυφθεί και έχουν εξετασθεί συστηματικά, δεν εντοπίζεται καμία απολύτως απόδειξη, ούτε καν ένδειξη εφαρμογής οδοντικής πρόσθεσης.³⁵ Ήδη από το 1889 ο Deneffe⁴⁶ επισήμανε πρώτος την απουσία οδοντικών προσθέσεων στην Αίγυπτο των Φαραώ. Από τότε έχει αναπτυχθεί μια ιδιαίτερα εκτεταμένη βιβλιογραφία, όπου το σύνολο των ερευνητών Ruffer,⁴⁷ Brown,⁴⁸ Weinberger,⁴ Leek,⁴⁹ Hoffman-Axthelm,⁵⁰ Emptoz,⁵¹ Davis and Janssen,⁵² Becker,⁵³ Miller,³⁵ Forshaw⁵⁴ αποφαίνονται σαφώς ότι στην αρχαία Αίγυπτο των Φαραώ δεν εμφανίζεται η χρήση οδοντικών προσθέσεων και τα όποια ευρήματα αναφέρονται σε πολύ μεταγενέστερες περιόδους.

ΤΟ ΕΥΡΗΜΑ ΤΗΣ EL QATTA

Το εύρημα της της El Qatta (Εικ. 14) ανακαλύφθηκε από τον Shafik Farid το 1952 σε έναν ταφικό θάλαμο τύπου mastaba στη νεκρόπολη της El Qatta, η οποία βρίσκεται 40 χιλ. βορειοδυτικά του Καΐρου. Τα συνοδά ευρήματα της ανασκαφής δεν έχουν δημοσιευτεί μέχρι σήμερα, καθιστώντας δύσκολη τη χρονολόγηση της κατασκευής αλλά και την εξαγωγή συμπερασμάτων. Οι Haris et al.⁵⁵ και οι Iskander και Harris,⁵⁶ αλλά και αργότερα ο Ring²² επιχειρηματολογούν ότι η οδοντική πρόσθεση χρονολογείται στο Παλαιό Βασίλειο.

Εικόνα 14. Το εύρημα της El Qatta. Αιγυπτιακό Μουσείο, Κάιρο.

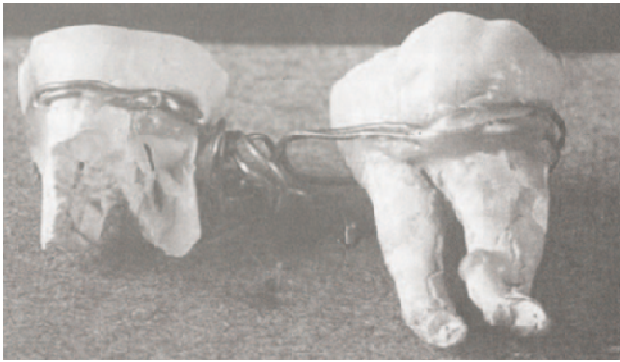
Φαίνεται ότι ο εν λόγω ταφικός θάλαμος χρησιμοποιήθηκε αδιάλειπτα έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, όπως εύστοχα αποδεικνύει ο Bardinet,⁵⁷ και επομένως η χρονολόγηση του ευρήματος δεν μπορεί να τεκμηριωθεί. Ο Leek θεωρεί ότι πρόκειται για πρόσθεση της ελθινιστικής περιόδου.⁵⁸

Η κατασκευή αφορά 3 δόντια της άνω γνάθου, τα οποία δεν βρέθηκαν τοποθετημένα σε γνάθο. Αποτελείται από ένα χρυσό σύρμα, το οποίο έχει περιστραφεί δύο φορές γύρω από τον δεξιό κυνόδοντα και έχει δημιουργήσει έναν κόμπο στην άνω επιφάνειά του. Ένας πλάγιος και ένας κεντρικός τομέας είναι δεμένοι μεταξύ τους με παρόμοιο σύρμα, αλλά θεωρείται ότι ήταν προσδεμένοι στον δεξιό κυνόδοντα με ένα άγκιστρο. Ο κεντρικός τομέας φέρει τη διάνοιξη οπής κατά την εγγύς άνω κατεύθυνση, καθώς επίσης και μια αύλακα στη χειλική επιφάνεια της μύλης του. Οι ρίζες και των δύο δοντιών έχουν λειανθεί στα ακρορρίζα.

Υποθετικά ο δεξιός κυνόδοντας θα μπορούσε να είναι το ακραίο δεξιό στήριγμα μιας γέφυρας τεσσάρων κομματιών με γεφυρώματα τον κεντρικό και τον πλάγιο τομέα, αλλά και τον ελθιέποντα αριστερό κεντρικό τομέα ως ακραίο αριστερό στήριγμα. Λόγω της τρυγίας, η οποία βρέθηκε στον πλάγιο τομέα και στον κυνόδοντα, η γέφυρα θα πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί για σχετικά μεγάλη περίοδο στη ζωή του ατόμου. Η παρουσία τρυγίας στις ρίζες θα μπορούσε να είναι ένδειξη περιοδοντικής νόσου. Επίσης, τίθεται η δυνατότητα αυτού του σύρματος συγκράτησης να σταθεροποιήσει τα δόντια κατά τη λειτουργία της μάσησης. Μια εναλλακτική υπόθεση είναι ότι πρόκειται για μεταθανάτια προσπάθεια αποκατάστασης του σώματος, δηλαδή μια ταφική οδοντική πρόσθεση ως προσπάθεια αισθητικής αποκατάστασης για την επόμενη ζωή,⁵⁴ χωρίς να αποκλείεται και η περίπτωση να αποτεθεί ένα απλό φυλακτό.⁵³

ΤΟ ΕΥΡΗΜΑ ΤΗΣ ΓΚΙΖΑΣ

Το εύρημα αυτό (Εικ. 15) ανακαλύφθηκε σε μια ταφική περιοχή στην Γκίζα χρονολογούμενη περίπου στο 2500 π.Χ. Ανακαλύφθηκε από τον Herman Junker το

Εικόνα 15. Το εύρημα της Giza. Roemer Pelizaeus Museum Hildesheim.

1914 και αποτελείται από δύο δόντια συνδεδεμένα με χρυσό σύρμα. Ο Euler, διευθυντής του Οδοντιατρικού Ινστιτούτου Breslau, διατύπωσε την άποψη ότι πρόκειται για τον δεύτερο και τον τρίτο γομφίο της κάτω γνάθου, στους οποίους αναφέρεται η ύπαρξη εναποθέσεων τρυγίας στις αυχενικές περιοχές, αλλιώς όχι και επάνω στο χρυσό σύρμα. Η μασητική επιφάνεια του δεύτερου γομφίου παρουσίαζε έντονη αποτριβή, με έντονη απορρόφηση της ρίζας.⁵⁰ Ο Leek σε μεταγενέστερη εξέταση του δείγματος σημειώνει ότι είχε δημιουργηθεί φλεγμονή του πολφού και νέκρωσή του λόγω της εκτεταμένης αποτριβής, γεγονός το οποίο δικαιολογεί και την έντονη απορρόφηση της ρίζας. Θα πρέπει επίσης να λάβουμε υπ' όψιν την παρατήρηση ότι η θέση στην οποία ήταν το δέσιμο των συρμάτων δεν είναι πρόσφορη για την εκτέλεση αυτής της εργασίας μέσα στο στόμα.⁵⁹ Το εύρημα αυτό αποτελεί ένα αμφισβητήσιμο αρχαιολογικό στοιχείο και δεν μπορεί να τεκμηριώσει την εφαρμογή οδοντιατρικών προσθέσεων στην αρχαία Αίγυπτο. Καταλήγουμε δε στο συμπέρασμα ότι η κατασκευή αυτή πρέπει να έγινε μεταθανάτια.³ Ο Becker δεν συμπεριλαμβάνει την εν λόγω πρόσθεση στις οδοντικές προσθέσεις της ανατολικής Μεσογείου, θεωρώντας ότι δεν πρόκειται για αυθεντική οδοντική πρόσθεση, αλλά ίσως πρόκειται για φυλαχτό.⁵³ Ο Forshaw θεωρεί πιθανότερη την εκδοχή μιας μεταθανάτιας ταφικής αποκατάστασης, πρακτική η οποία ήταν πολύ συχνή στην αρχαία Αίγυπτο για άλλα μέλη του σώματος του νεκρού.⁵⁴

Το εύρημα της Γκίζας σήμερα φυλάσσεται στο Μουσείο Roemer-Pelizäus στο Hildesheim της Γερμανίας, αλλά έχει υποστεί σημαντικές φθορές από πυρκαγιά που εκδηλώθηκε στο Μουσείο κατά τους βομβαρδισμούς στη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου.

ΟΔΟΝΤΙΚΗ ΠΡΟΣΘΕΣΗ TURA EL ASMAT

Το πλέον σημαντικό εύρημα το οποίο μπορεί να πιστοποιηθεί με ασφάλεια ως οδοντική πρόσθεση (Εικ. 16) ανακαλύφθηκε στην περιοχή Tura el Asmat, η οποία βρίσκεται 11 χιλ. νότια του Καΐρου. Ανακαλύφθηκε κατά το 1952-53 μαζί με άλλες περίπου 100 μούμιες από τον Mohammed abd El-Tawad El-Hetta και χρονολογούνται στην περίοδο των Πτολεμαίων. Από

Εικόνα 16. Οδοντική πρόσθεση Tura el Asmat. A: υπερώια όψη B: προστομιακή όψη (Quenouille, 1975).

τον τρόπο της διαδικασίας ταρίχευσης είναι φανερό ότι πρόκειται για άτομα τα οποία ανήκαν σε κατώτερες κοινωνικές τάξεις.⁶⁰ Αποτελεί μια κατασκευή στην οποία τα δόντια βρίσκονται ακόμα στο κρανίο και αφορά πρόσθια δόντια της άνω γνάθου. Η κατασκευή περιλαμβάνει τον αριστερό κεντρικό τομέα, τον δεξιό κεντρικό τομέα και τον δεξιό πλάγιο τομέα. Ο δεξιός κεντρικός τομέας φέρει δύο οπές κατά την εγγύς άπω διάσταση στο κατώτερο ήμισυ της μήλης του δοντιού. Ένα ασημένιο σύρμα περνά μέσα από τις οπές και δένεται στα διπλανά δόντια, δηλαδή στον δεξιό πλάγιο και στον αριστερό κεντρικό τομέα. Προφανώς ο δεξιός κεντρικός είχε χαθεί από τραύμα και αποκαταστάθηκε με τον ίδιο τρόπο.

Από τις εικόνες του κρανίου ο Becker καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αφορά νεαρό ενήλικα, ο οποίος είχε όλα τα δόντια, εκτός από τον κεντρικό τομέα που αντικαθιστούσε το οδοντικό γεφύρωμα.⁵³ Ο έλεγχος του σύρματος έδειξε ότι ο άργυρος περιείχε προσμείξεις χαλκού και είχε διαβρωθεί σε χλωριούχο άργυρο. Η παρατήρηση αυτή είναι σημαντική, διότι δείχνει πως φθηνές αργυρές κατασκευές πιθανόν να ήταν αρκετά συχνές μεταξύ των λιγότερων ισχυρών μελών της αιγυπτιακής κοινωνίας, αλλά ίσως ο άργυρος σε αυτές τις προσθέσεις έχει διαβρωθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε ενδεχομένως να περνά απαρατήρητος στις περισσότερες περιπτώσεις.

ΕΥΡΗΜΑ ΤΟΥ REBEL GAMIE

Κατά τις αρχές της δεκαετίας του 2000, ένα ομοίωμα δοντιού βρέθηκε στο νεκροταφείο του της Αίγυπτου, με προέλευση εκτιμώμενη κατά το τέλος της Νεολιθικής περιόδου, πριν από 5.000 χρόνια.⁶¹ Αυτό το τεχνητό δόντι έχει κατασκευαστεί από κοχύλι πιθανότατα της Ερυθράς Θάλασσας, έχοντας διαμορφωθεί με ακρίβεια στις διαστάσεις ενός πραγματικού δοντιού. Πιθανολογείται πως το δόντι έχει υποστεί διάβρωση λόγω του ανέμου, όπως το υπόλοιπο σημείο ταφής, ενώ δεν βρέθηκε σε συσχέτιση με κάποιο σκελετό. Υπάρχουν πολλές απορίες σχετικά με τη χρήση του ευρήματος. Κατά τον Irish,⁶¹ το αντικείμενο δεν γίνεται να είναι κομμάτι φυλαχτού ή έργου τέχνης, αφού, πρώτον, δεν έχει βρεθεί κτέρισμα όμοιο του και κατόπιν δεν φέρει τρύπα, όπως τα υπόλοιπα κοσμήματα από κόκαλο ή κοχύλι. Αντιθέτως, ο ερευνητής υποθέ-

τει πως λόγω της μορφολογίας και της κοντινής αισθητικής ομοιότητας με πραγματικό δόντι, του είχε δοθεί μια πιο «πρακτική» χρήση, δηλαδή η αντικατάσταση ελλείποντος τομέα. Μια υπόθεση είναι πως το γλυπτό κοχύλι είχε τοποθετηθεί για την αντικατάσταση ενός τομέα μετά τον θάνατο, όπως, για παράδειγμα, στην κατασκευή που ανακαλύφθηκε από τον Junke, όπου αθηθινά δόντια έχουν επανατοποθετηθεί κατά την ταρίχευση των λειψάνων. Η σημασία αυτής της αντικατάστασης της οδοντοστοιχίας οφείλεται στην πεποίθηση των αρχαίων Αιγυπτίων πως το πτώμα πρέπει να βρίσκεται σε όσο πιο ανέπαφη κατάσταση γίνεται, ώστε να μπορέσει να στεγάσει την ψυχή στη μετά θάνατον ζωή.

Παράλληλα, ο Irish⁶¹ θέτει μία ακόμη εικασία, ότι το ομοίωμα αποτελούσε μια πρωτόγονη μορφή πρόσθεσης. Υποστηρίζει δηλαδή πως η αναπαραγωγή της ανατομίας του δοντιού με τη μεγαλύτερη δυνατή λεπτομέρεια, καθώς και η απόχρωση του υλικού που παρομοιάζει αυτή των φυσικών δοντιών ήταν γιατί επρόκειτο να αντικαταστήσει έναν τομέα σε ζωντανό άνθρωπο. Παρόμοιες κατασκευές έχουν βρεθεί και στην Κοιλάδα Uluu στην Ονδούρα.

Εντέλει, όπως επισημαίνει και ο Becker, δεν υπάρχουν στοιχεία για οδοντιατρικές προσθέσεις στην Αίγυπτο πριν από το 400 π.Χ.⁵³

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στους αρχαίους πολιτισμούς η ιατρική και η οδοντιατρική συνήθως συμπορεύονται. Υπάρχουν αναφορές για οδοντιάτρους οι οποίοι έδρασαν στην Αίγυπτο των Φαραώ και σύμφωνα με τις επιγραφές φαίνεται ότι είχαν εξέχουσα κοινωνική θέση. Σε αντίθεση όμως με τη λαμπρή αρχαία αιγυπτιακή ιατρική, η οδοντιατρική φαίνεται να ήταν περιορισμένη, παρόλο που ο λαός αυτός αντιμετώπιζε σημαντικά οδοντιατρικά προβλήματα. Το κατ' εξοχήν πρόβλημα ήταν η αποτριβή των δοντιών, συχνά τόσο εκτεταμένη, ώστε να δημιουργούνται αποστήματα και περιεκρορριζικές αλλοιώσεις. Η διατροφή τους με προϊόντα που περιείχαν κόκκους ανόργανων ουσιών ήταν ο κύριος λόγος γι' αυτό. Η αιγυπτιακή Οδοντιατρική είναι ελάχιστα επεμβατική και αφορά την εφαρμογή φαρμακοθεραπειών (πάστες, στοματοπληύματα, έμπλαστρα), αγωγές οι οποίες μας παραδίδονται μέσω παπυρικών ιατρικών κειμένων. Εντυπωσιακή είναι η περιγραφή της τεχνικής για την ανάταξη κατάγματος της κάτω γνάθου, αλλιώς και την αντιμετώπιση της εξάρθρωσής της. Εξίσου εντυπωσιακή όμως είναι και η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς για την εξαγωγή δοντιών, όπως και οι μετρημένες στα δάχτυλα περιπτώσεις σκελετικών ευρημάτων που θα μπορούσαν να τις υπονοήσουν. Απουσιάζουν επίσης ευρήματα προσθετικών αποκαταστάσεων που να ήταν λειτουργικές, ενώ κάποια ευρήματα αφορούν αποκαταστάσεις μετά θάνατον.

Η εξέλιξη της οδοντιατρικής στην αρχαία Αίγυπτο φαίνεται τελικά ότι καθορίζεται ουσιαστικά από τις αντιλήψεις των Αιγυπτίων για την ανάγκη ακεραιότητας του σώματος κατά τη μετάβασή του στη μετά θάνατον ζωή. Ολοκληρώνοντας την εικόνα, θα πρέπει

να συμπληρώσουμε ότι δεν λείπει και το υπερφυσικό στοιχείο, αφού και οι Αιγύπτιοι πίστευαν στον μύθο του σκουληκιού που κατατρώνει το δόντι ως αίτιο του οδοντικού πόνου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ACKERKNECHT EH. A Short History of Medicine. *The John Hopkins University Press, Baltimore, 1982: 20.*
2. LEEK FF. The practice of dentistry in Ancient Egypt. *J Egypt Archaeol 1967, 53: 51-58.*
3. NUNN JF. Ancient Egyptian medicine. *British Museum Press, London, 1997.*
4. WEINBERGER BW. An Introduction to the History of Dentistry: With Medical & Dental Chronology & Bibliographic Data, Vol. 1. *The C.V. Mosby Company, New York, 1948.*
5. FORSHAW R. Dental health and disease in ancient Egypt. *British Dental Journal 2009, 206: 421-424.*
6. FORSHAW R. The practice of dentistry in ancient Egypt. *Br Dent J 2009, 206: 481-486.*
7. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2016.*
8. HAFEZ SM. Titles of Dentists in Egypt. *JTHH 2022, 5: 81-95.*
9. Ἡροδότου Ἱστορίαι (II. 84, 1-5).
10. KOUTROUMPAS D, KOLETSI-KOUNARI H. Galen on dental anatomy and physiology. *J Hist Dent 2012, 60: 37-49.*
11. RUFFER MA. A study of abnormalities and pathology of ancient Egyptian teeth. *Am J Phys Anthropol 1920, 3: 335-382.*
12. HILLSON S. Diet and dental disease. *World Archaeol 1979, 11: 147-162.*
13. HARRIS JE, PONITZ PV, INGALLS BK. Dental health in ancient Egypt. In COCKBURN A, COCKBURN E, REYMAN TA (eds). *Mummies, disease & ancient cultures, 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge, 1998: 59-68.*
14. LEEK FF. Observations of the dental pathology seen in ancient Egyptian skulls. *J Egypt Archaeol 1966, 52: 59-64.*
15. WADE A, HURNANEN J, LAWSON B, TAMPIERI D, NELSON A. Early Dental Intervention in the Redpath Ptolemaic Theban Male. *Int J Paleopathol 2012, 2: 217-222.*
16. MILLER J. An Appraisal of the Skulls and Dentition of Ancient Egyptians, Highlighting the Pathology and Speculating on the Influence of Diet and Environment. *British Archaeological Reports, Oxford, 2008.*
17. IBRAHIM MA. A study of dental attrition and diet in some ancient Egyptian populations. *Doctoral thesis, Durham University, Durham, 1987.*

18. ROSE JC, ARMELAGOS GJ, PERRY LS. Dental Anthropology of the Nile valley. In DAVIES WV, WALKER R (eds). Biological anthropology and the study of ancient Egypt. *British Museum Press, London, 1993: 61-74.*
19. BROTHWELL DR. The macroscopic dental pathology of some earlier human populations. In BROTHWELL D (ed). Dental anthropology. *Oxford University Press, Oxford, 1963: 26.*
20. GRILLETTO R. Caries and dental attrition as seen in the Turin collections. In BROTHWELL D R, CHIARELLI BA (eds). Population biology of the ancient Egyptians. *Academic Press, London and New York, 1973: 325-331.*
21. PAIN S. Why the pharaohs never smiled. *New Sci* 2005, 2506: 36-40.
22. RING ME. Dentistry: An Illustrated History. *Abra-dale Press, New York, 1985* [εναπεκδ. 1993]: 33-36.
23. KORITZER RT. An analysis of the cause of tooth loss in an ancient Egyptian population. *Am Anthropol* 1968, 70: 550-553.
24. LEEK FF. Dental health & disease in ancient Egypt with special reference to the Manchester mummies. In DAVID AR (ed). *Science in Egyptology. Manchester University Press, Manchester, 1986: 35-42.*
25. QUENOUILLE JJ. La bouche et les dents dans l'antiquité Egyptienne. *Doctorat en chirurgie dentaire thesis, Lyon University, Lyon, 1975.*
26. AUSTIN A. Dental health and dentistry in ancient Egypt: Possible evidence for dental filling and extraction at Deir el-Medina. *International Journal of Paleopathology* 2022, 38: 95-106.
27. WORTH EJ. The medical skills of ancient Egypt. *Science History Publications, Canton, Massachusetts, 1993.*
28. GHALIOUNGUI P. The House of Life, Per Ankh: Magic and Medical Science in Ancient Egypt, 2nd ed, rev. *B M Israel Boekhandle, Amsterdam, 1973.*
29. HOOTON EA. Oral surgery in Egypt during the Old Empire. *Harv Afr Stud* 1917, 1: 29-32.
30. LEEK FF. Observations on a Collection of Crania from the Mastabas of the Reign of Cheops at Giza. *J Egypt Archaeol* 1980, 66: 36-45.
31. NICKOL T, GERMER R, LIEBERENZ S, WILKE W. An examination of the dental state of an Egyptian mummy by means of computer tomography: a contribution to dentistry in ancient Egypt. *Bull Hist Dent* 1995, 43: 105-112.
32. PANTAZIS I, TOURNA E, MARAVELIA A, et al. A Ptolemaic mummy reveals evidence of invasive dentistry in ancient Egypt. *Anat Rec (Hoboken)* 2020, 303:3129-3135. doi: 10.1002/ar.24487
33. HILLSON S. Dental anthropology. *Cambridge University Press, Cambridge, 1996.*
34. LEEK FF. Bite, attrition and associated oral conditions as seen in ancient Egyptian skulls. *J Hum Evol* 1972, 1: 289-295.
34. RUFFER MA. Food in Egypt. *l'Institut français d'archéologie orientale, Egypt, 1919.*
35. MILLER J. Dental health and disease in ancient Egypt. In DAVID AR. (ed) Egyptian Mummies and Modern Science. *Cambridge University Press, New York, 2008.*
36. GARDINER A.H. Late-Egyptian Miscellanies. *Édition de la Fondation égyptologique Reine Élisabeth, Bruxelles, 1937.*
37. GREEFF C. Dentists and Dentistry in Ancient Egypt. *Journal for Semitics* 2014, 23: 90
38. VON KLEIN CH. The Medical Features of the Papyrus Ebers. *JAMA* 1905, XLV:1928-1935. doi:10.1001/jama.1905.52510260014001e
39. JOACHIM H. Papyrus Ebers. Das älteste Buch über heilkunde. *Nachdruck, Berlin, 1973.*
40. POPKO L, SINCLAIR A. Papyrus Ebers. In: Science in Ancient Egypt. URL: <https://sae.saw-leipzig.de/en/documents/papyrus-ebers?version=417> (ανάκτηση 22 Νοεμβρίου 2023).
41. TRIBUTSCH H. Ochre Bathing of the Bearded Vulture: A Bio-Mimetic Model for Early Humans towards Smell Prevention and Health. *Animals* 2016, 6:7. <https://doi.org/10.3390/ani6010007>
42. WILSON, JA. A note on the Edwin Smith Surgical Papyrus. *Journal of Near Eastern Studies* 1952, 11: 76-80.
43. LIPTON JS. Oral surgery in ancient Egypt as reflected in the Edwin Smith Papyrus. *Bull Hist Dent* 1982, 30: 108-114.
44. FORSHAW R. Trauma care, surgery and remedies in ancient Egypt: a reassessment. In PRICE C, FORSHAW R, CHAMBERLAIN A, NICHOLSON P (Eds.). Mummies, Magic and Medicine in Ancient Egypt. *Manchester University Press, Manchester, 2016: 124-141.*
45. VON DEINES H, GRAPOW H, WESTENDORF W. Grundriss der Medizin der alten Ägypter 11 vols. *Akademie-Verlag, Berlin, 1954-73.*
46. DENEFFE V. La prothèse dentaire dans l' Antiquité. *Caals H, Anvers, 1899: 54-56.*
47. RUFFER MA. Studies in the Palaeopathology of Egypt. *University of Chicago Press, Chicago, 1921.*
48. BROWN L. The Antiquities of Dental Prosthesis. *Dental Cosmos* 1934, 76: 1156-1160.
49. LEEK FF. The dental history of the Manchester mummies. In DAVID AR. (ed) The Manchester Museum Mummy Project. *Manchester Museum, Manchester, 1979: 65-77.*
50. HOFFMAN-AXTHELM W. History of Dentistry. *Quintessence, Chicago, 1981.*

51. EMPTOZ F. La Prosthèse Dentaire dans la Civilisation Étrusque. Archéologie et Médecine: VII Rencontre Internationale d' Archéologie et d' Histoire (Antibes 1986) actes du colloque. Editions A.P.D.C.A., Juan-les-Pins, 1987: 545-560.
52. DAVIS PR, JANSSEN RM. Dental health in Ancient Egypt, with particular reference to the mummified heads in the Petrie Museum of Egyptian Archaeology, University College London. *Bulletin of the History of Dentistry* 1991, 39: 61-64.
53. BECKER MJ. Early dental appliances in the Eastern Mediterranean. *Berytus*, 1995-96, 42: 71-102.
54. FORSHAW R. The origin of the Dental Profession: Dental Disease and Dentistry in ancient Egypt. *Dental Historian* 2011, 54: 39-54.
55. HARRIS JE, ISKANDER Z, FARID S. Restorative dentistry in ancient Egypt: an archaeological fact! *Journal of the Michigan Dental Association*. 1975, 57: 401-404.
56. ISKANDER Z, HARRIS JE. A skull with a Silver Bridge to Replace a Central Incisor. *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 1977, 63: 103-113.
57. BARDINET T. Dents et mâchoires dans les représentations religieuses et la pratique médicale de l'Égypte ancienne. Editrice Pontificio Istituto Biblico (*Studia Pohl Series maior*; 15), Roma, 1990.
58. LEEK FF. Reputed early Egyptian dental operation, an appraisal. In BROTHWELL D and SANDISON AT (ed). *Diseases in Antiquity: A Survey of the Diseases, Injuries and Surgery of Early Populations*. Thomas C. C., Springfield, Illinois, 1967: 702-705.
59. LEEK FF. Did a dental profession exist in ancient Egypt during the 3rd millennium B.C.? *Medical History* 1972, 16: 405-406.
60. ISKANDER Z, HARRIS JE, SHAFIK F. Further evidence of dental prosthesis in Ancient Egypt. *Annals du Service des Antiquités de l'Égypte* 1978, 63: 93-122.
61. IRISH JD. A 5,500-year-old artificial human tooth from Egypt: a historical note. *Int J Oral Maxillofac Implants* 2004, 19: 645-7.

ΣΤΟΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΘΗΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ

Δ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ¹, Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ²

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι παθολογικές εξεργασίες της στοματικής κοιλότητας αποτελούσαν αντικείμενο εκτεταμένης μελέτης πληθώρας σημαντικών ιατρών του αρχαίου κόσμου, με αρχή τον Ιπποκράτη και τα κείμενα της Ιπποκρατικής Συλλογής. Αν και οι παρατηρήσεις και οι περιγραφές των εξεργασιών στερούνται της σχολιαστικότητας και της τυποποίησης των αντίστοιχων σύγχρονων, εντούτοις περιλαμβάνουν ένα μεγάλο εύρος διαφορετικών παθήσεων και μια εκπληκτικά μεγάλη συλλογή φαρμακευτικών αγωγών για την αντιμετώπισή τους. Αναγνωρίζονται στοματολογικές παθήσεις όπως φλεγμονές των ούλων, του εδάφους του στόματος και των γνάθων. Συστηματική είναι και η μελέτη από πλήθος σπουδαίων ιατρών των ελλείψεων της στοματικής κοιλότητας, αλλά και άλλων παθολογικών εξεργασιών, με σημαντικότερη όλων τις άφθες. Προτείνονται θεραπείες οι οποίες προσπαθούν να προσεγγίσουν την ίαση των παθήσεων με αμιγώς ρασιοναλιστική-επιστημονική προσέγγιση και απαλλοτριωμένες από οποιοδήποτε θεουργικό στοιχείο.

Όροι ευρετηρίασης Ιστορία Οδοντιατρικής, Ιστορία Στοματολογίας, Αρχαία Οδοντιατρική, Ιπποκράτης, Γαληνός, Διοσκουρίδης, άφθες, φλεγμονές βλεννογόνου, ελλείψεις στοματικής κοιλότητας, υπογλωσσίτιδα

¹ Χειρουργός Οδοντίατρος, Ιστορικός των Επιστημών, Διδάκτωρ Ιατρικής Σχολής Ε.Κ.Π.Α.

² Καθηγήτρια Επιστημολογίας, Ιστορίας και Ηθικής της Ιατρικής, Ιατρικής Σχολής Ε.Κ.Π.Α.

Υπεύθυνος Επικοινωνίας

Δημήτριος Κουτρούμπας
Θηβών 2, Γουδί
Αθήνα, TK 11527
E-mail: dkoutrou@dent.uoa.gr

ORAL DISEASES AND THEIR TREATMENT IN ANTIQUITY

D. KOUTROUMPAS¹, M. KARAMANOU²

ABSTRACT

The pathological lesions of the oral cavity were the subject of extensive study by a plethora of important physicians of the ancient world, starting with Hippocrates and the texts of the Hippocratic Collection. Although the observations and descriptions of the lesions lack their modern counterparts, they nevertheless include a wide range of different diseases and a surprisingly large collection of medications for their treatment. Stomatological diseases such as inflammation of the gums, floor of the mouth and jaws are recognized. The study by a number of important physicians of ulcerations of the oral cavity, as well as other pathological lesions, the most important of which is aphthae, is also systematic. Therapies are proposed that try to approach the cure of diseases with purely rationalistic-scientific approach and free from any theurgical element.

Key words History of Dentistry, History of Oral Pathology, Ancient Dentistry, Hippocrates, Galen, Dioscorides, oral thrush, aphtha, mucosal inflammation, oral ulcerations, hypoglossitis

¹ DDS, BA, MA, MSc, Dr. Med

² Professor UoA

Correspondence

Dimitrios Koutroumpas
2 Thivon Str, 115 27
Goudi, Athens
E-mail: dkoutrou@dent.uoa.gr

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι παθήσεις της στοματικής κοιλότητας σε όλη την περίοδο της αρχαιότητας, από την εποχή του Ιπποκράτη (5ος αι. π.Χ.) έως και τον Γαληνό της Περγάμου (2ος αι. μ.Χ.), αποτελούσαν όχι μόνο αντικείμενο μελέτης, αλλά και συστηματικών προσπαθειών θεραπευτικής αντιμετώπισης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην αρχαία ιατρική γραμματεία καταγράφονται περισσότεροι από 18 κορυφαίοι ιατροί, μεταξύ των οποίων ο Ιπποκράτης, ο Διοσκουρίδης και ο Γαληνός, που ασχολήθηκαν με αυτές. Πρόκειται για τις ιατρικές προσωπικότητες με τις οποίες συγκροτείται η Στοματολογία ως ένας ξεχωριστός τομέας της ιατρικής. Διότι, παρά την ύπαρξη οδοντιάτρων¹ και οδοντιατρείων,^{2, 3} στον αρχαίο κόσμο και ειδικά στη Ρώμη και την Αλεξάν-

δρεια,⁴ η αντιμετώπιση των παθήσεων της στοματικής κοιλότητας ήταν προνόμιο των ιατρών.

Σημαντικοί αυτοκρατορικοί ιατροί, όπως ο Ανδρόμαχος, αρχίατρος του αυτοκράτορα Νέρωνα⁵ (54-68 μ.Χ.), ή ο Τίτος Στατίλιος Κρίτων,⁶ αρχίατρος του αυτοκράτορα Τραϊανού (98-117 μ.Χ.), καταγράφουν διεξοδικά στα φαρμακολογικά έργα τους θεραπευτικές αγωγές για την αντιμετώπιση παθήσεων του στοματικού βλεννογόνου. Ωστόσο, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η ενασχόληση με τις παθήσεις της στοματικής κοιλότητας δεν αφορά μόνο τους οπαδούς της ιπποκρατικής διδασκαλίας, αλλά εντοπίζεται σε άλλες ιατρικές αιρέσεις της αρχαιότητας. Παράδειγμα αποτελεί ο Αρχιγένης από την Απάμεια της Συρίας,⁷ κορυφαίο μέλος της πνευματικής ιατρικής

σχολής,⁸ αλλή και ο Σωρανός ο Εφέσιος, ο οποίος διατυπώνει τον καλύτερο ορισμό για τις άφθες του στοματικού βλεννογόνου⁹ και αποτελεί τον πιο αξιόλογο εκπρόσωπο της Μεθοδικής Ιατρικής Σχολής.¹⁰

Πριν από την παρουσίαση των στοματολογικών παθήσεων, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στην αρχαία ιατρική σκέψη το στόμα ξεκινά ανατομικά από το ερυθρό κράσπεδο των χειλέων και εκτείνεται έως τα παρίσθια, συμπεριλαμβάνοντας τη σταφυλή και την υπερώα. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η σταφυλή αποτελεί ένα μόριο του στόματος το οποίο αρκετά πριν από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική Περίοδο ονομαζόταν *γαργαρέων* ή *κίων*. Ενώ, σύμφωνα με τον Γαληνό, κατά την εποχή που έδρασε είχε επικρατήσει ο όρος *κιονίδα* ενώ η φλεγμονή της ονομαζόταν *σταφυλή*.¹¹ Σήμερα ο όρος *κιονίδα* έχει αντικατασταθεί τον όρο *σταφυλή*. Κατά τον Περγαμνό ιατρό, η φλεγμονή της *κιονίδας* ήταν εξαιρετικά συχνή ως πάθηση. Η δε θεραπευτική αντιμετώπισή της συνίστατο στη χορήγηση απλών ή σύνθετων φαρμακευτικών σκευασμάτων, τα οποία παρουσίαζαν στυπτικές ιδιότητες. Πρόκειται δηλαδή για φάρμακα τα οποία θεωρούνταν ότι διέθεταν την ικανότητα να συστέλλουν το φλεγμαίνον μόριο ή τον στοματικό βλεννογόνο. Η επάλειψη της *κιονίδας* με χυλό μούρων ή ροδιών ή κυδωνιών, ή ακόμη και με χυλό καρυδιών με μέλι, σύμφωνα με τη γαληνική φαρμακολογία, ήταν ικανές να εξαλείψουν τη φλεγμονή.¹²

ΠΑΘΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΟΥΛΩΝ

Εντός της στοματικής κοιλότητας εκτός από τα δόντια, τα οποία από τον Γαληνό χαρακτηρίζονται ως *32 χορευτές*, μιας και είναι τοποθετημένα σαν σε χορευτική παράταξη,¹³ υπάρχουν τα μόρια της γλώσσας, όπως και της *κιονίδας*. Κατά την αρχαία ιατρική σκέψη, το στόμα είναι επενδυμένο με έναν χιτώνα, γνωστό σήμερα ως στοματικό βλεννογόνο,^{14,15} ο οποίος αποτελεί ξεχωριστή οντότητα, που βιολογικά δεν ταυτίζεται με τον ιστό που περιβάλλει τα δόντια. Τα δόντια περιβάλλονται από *σάρκες* (διαφορετικής σύστασης από τον υπόλοιπο στοματικό χιτώνα), που ονομάζονται *ούλα*.¹⁶ Ίσως γι' αυτό οι παθήσεις των ούλων διαχωρίζονται πλήρως σε όλη την αρχαία ελληνική γραμματεία από τις παθήσεις του υπολοίπου στοματικού βλεννογόνου.

Οι παθήσεις των ούλων είναι οι ίδιες με τις σημαντικές νοσολογικές οντότητες των ούλων και του περιοδοντίου και εντοπίζονται ήδη από την εποχή του Ιπποκράτη. Φλεγμονές των ούλων διαφορετικής έκτασης συνοδευόμενες από πόνο ή και οίδημα περιγράφονται σε αρκετά χωρία της Ιπποκρατικής Συλλογής. Η πιο συνηθισμένη περίπτωση είναι η συλλογή πύου, η οποία σχηματίζεται την έβδομη ημέρα¹⁷ από την εμφάνιση του οιδήματος στα ούλα και μπορεί να οδηγήσει σε *σφακελισμό*, δηλαδή νέκρωση του δοντιού.¹⁸

Η φλεγμονή των ούλων, διαφορετικής έκτασης και έντασης, είναι κυρίαρχη σε όλη την αρχαία ελληνική γραμματεία και η αντιμετώπισή της παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά. Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Μελίσανδρου, η οποία περιγράφεται τόσο στο *Περί επιδημιών τὸ πέμπτον*¹⁹ όσο και στο *Περί επιδημιών τὸ ἑβδομον*.²⁰

Μελίσανδρῳ τοῦ οὔλου ἐπιλαβόντος, καὶ ὄντος ἐπωδύνου, καὶ σφόδρα ξυνοιδέοντος, ἀπόσχασις βραχίονος· στυπτηρίη αἰγυπτίη ἐν ἀρχῇ παραστέλλει.

Ίστον Μελίσανδρο, που είχαν προσβληθεί τα ούλα του και πονούσε και ήταν πολύ πρησμένα, έγινε αφαίμαξη από τον βραχίονα· η αιγυπτιακή στυπτηρία, εφαρμοζόμενη από την αρχή, αναστέλλει την πορεία της πάθησης.]

Παρατηρούμε ότι για την αντιμετώπιση της ουλίτιδας πραγματοποιήθηκε αφαίμαξη από τον βραχίονα. Η αφαίμαξη εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της ιπποκρατικής χυμοπαθολογίας, υποδηλώνοντας ότι το πρήξιμο οφείλεται σε ανισορροπία των χυμών, αφού συγκεντρώνεται πλεονάζον φλέγμα στην πάσχουσα περιοχή των ούλων. Αυτή η συγκέντρωση είχε ως αποτέλεσμα τη διόγκωσή τους και την ταυτόχρονη εκδήλωση άλγους. Ως αίτιο θεωρείται η κάθοδος του φλέγματος από την κεφαλή, όπου θεωρούσαν ότι είναι συγκεντρωμένο, οπότε και προσβάλλει επιλεγμένες περιοχές του στόματος, μεταξύ των οποίων και τα ούλα.²¹

Το πλεόν ενδιαφέρον είναι ότι η ίδια παθολογική κατάσταση μπορεί να αντιμετωπισθεί με τη χορήγηση αιγυπτιακής στυπτηρίας (χαλκίτιδα)^{22, 23} ή αντίστοιχων διαμασημάτων.²⁴

Η χρήση της στυπτηρίας για την αντιμετώπιση φλεγμονών των ούλων, αλλή και του οδοντικού άλγους, εντυπωσιάζει ως προς την αντοχή στη χρήση της ανά τους αιώνες και ειδικά το είδος που ονομάζεται *σχιστή*. Ίσως θα πρέπει να θεωρηθεί ως το πλεόν διάσημο απλό φάρμακο για την αντιμετώπιση φλεγμονών της στοματικής κοιλότητας. Μνημονεύεται σε παρόμοιες θεραπευτικές αγωγές εκτός από τους συγγραφείς της Ιπποκρατικής Συλλογής από τους: Διοκλή της Καρύστου^{25, 26} (6ος αι. π.Χ.), Τίτο Στατίλιο Κρίτων²⁷ (1ος-2ος αι. μ.Χ.), Τιμοκράτη²⁸ (1ος αι. μ.Χ.), Αρχιγένη τον Απαμέα²⁹ (1ος-2ος αι. μ.Χ.), Αριστοκράτη τον Γραμματικό³⁰ (π. 1ος-2ος αι. μ.Χ.), Πύθιο³¹ (π. 1ος-2ος αι. μ.Χ.), Διοσκουρίδη (1ος αι. μ.Χ.) και Γαληνό³² (2ος αι. μ.Χ.).

Η στυπτηρία έχει λάβει το όνομά της από το ρήμα *στύφω*, καθώς θεωρούνταν το πλεόν ισχυρό στυπτικό απλό φάρμακο, το οποίο συστέλλει τη φλεγμονή. Η στυπτηρία, αν και δεν μπορεί να ταυτοποιηθεί κατά τρόπο απόλυτο, θεωρείται ότι αποτελεί ένυδρο θειικό άλας του καλίου και του αργιλίου, ενώ κατά την Τσαίμου ταυτίζεται με τον λεμωνίτη και πιθανόν να αντιστοιχεί στη φυλλώδη ποικιλία του αιματίτη.³³ Η δε *σχιστή* αποτελεί το πιο διάσημο είδος στυπτηρίας και είναι στυπτικό χώμα από χαλκίτιδα (αλουμίνιο και βιτριόλι). Ειδικά στον Διοσκουρίδη, η *σχιστή* καταγράφεται ως ένας λίθος ο οποίος εμφανίζει ιδιότητες όπως θερμαντική, στυπτική και καθαρτική, ενώ χρησιμοποιείται για τη σταθεροποίηση των εύσειστων δοντιών, αλλή και για φλεγμονές των ούλων.³⁴

Έτσι, χάρη στην ισχυρότατη στυπτική δύναμη που διαθέτει, θεωρούνταν ότι συστέλλει ισχυρά τον στοματικό βλεννογόνο, περιορίζοντας την έκταση των

εθκών και των φλεγμονών. Παράλληλα με τις στυπτικές ιδιότητες διαθέτει θερμαντική και καθαριστική δύναμη, οι οποίες της προσδίδουν την ικανότητα να σταματά τη σήψη των σαρκών και τις αιμορραγίες.^{35, 36} Γι' αυτό θεωρούνταν κατάλληλη για τις φλεγμονές των ούλων, των αμυγδαλών, της σταφυλής και γενικά για τις φλεγμονές του στόματος. Ταυτόχρονα, χάρη σε αυτή τη συστολή, πίστευαν ότι επιτυγχάνει τον περιορισμό της «πληθαρότητας» των ούλων και της έντονης κινητικότητας των δοντιών.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα φαρμακευτικής συνταγής για την αντιμετώπιση φλεγμονής ούλων είναι η ακόλουθη του Σερβίλιου Δαμοκράτη:³⁷

*Πρός φλεγμονήν ούλων και τραύματα ἔχοντα,
Σαρκῶν ἐπιφύσεις τετυλωμένας, σχιστῆς
Προσέμβαλε στυπτηρίας λίτραν μίαν.*

Ο Σερβίλιος Δαμοκράτης ήταν ιατρός ελληνικής καταγωγής, που έδρασε τον 1ο αι. μ.Χ. στη Ρώμη. Ο Γαληνός της Περγάμου έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση για τον Δαμοκράτη και τα έργα του αποτελούν πηγή συχνών παραπομπών, ειδικά τα φαρμακολογικά.³⁸ Η φαρμακευτική αγωγή μας παραδίδεται μέσω της Γαληνικής Συλλογής, καθώς το έργο με τίτλο *Πυθικός*, στο οποίο εμπεριέχονταν, δεν έχει διασωθεί. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η πληροφορία που μας μεταφέρει ο Γαληνός ότι ο Δαμοκράτης ονόμασε το βιβλίο *Πυθικός* από το όνομα του ιατρού ο οποίος του παραχώρησε μια σειρά φαρμακευτικών συνταγών για παθήσεις της στοματικής κοιλότητας (*στοματικῶν φαρμάκων συνθέσεις*).³⁹

Στις φλεγμονές των ούλων περιλαμβάνονται επίσης η *έπουλις* και η *παρουλις*. Οι όροι επουλίδα και παρουλίδα εντοπίζονται για πρώτη φορά στον Γαληνό και όχι στον Βυζαντινό ιατρό Παύλο τον Αιγινίτη, όπως θεωρούνταν μέχρι σήμερα.⁴⁰ Ο Γαληνός τα χαρακτηρίζει ως διακριτά «σαρκώδη βλαστήματα» σε διάφορες ανατομικές θέσεις, αλλά με σαφέστατα φλεγμονώδη χαρακτήρα.⁴¹ Κατά τον ιπποκρατικό συγγραφέα της ιατρικής πραγματείας *Ἐπιδημιῶν τὸ τέταρτον*, η φλεγμονώδης σκληρή εκβλάστηση δεν περιγράφεται ως *έπουλις*, αλλά ως *κόνδυλος*.

*Τῷ Ἠγησιστρατίῳ οἱ δύο ὁδόντες οἱ ἔσχατοι
τὰ πρὸς ἀλλήλους ἐβέβρωντο· ὁ ἔσχατος
εἶχεν ἄνωθεν τοῦ οὐλοῦ δύο κονδύλους,
ἓνα μὲν κατὰ βρῶμα, ἓνα δὲ ἐπὶ θάτερον.
Ἦ δὲ οἱ δύο, ταύτη ῥίζαι πηλατεῖαι, ἴκελοι,
ἐκ δύο ξυνέπηκτον· ἐπὶ τὰ ἕτερα μία,
ἡμίσεια, στρογγυλή.⁴²*

ΙΟ Ηγησιστράτος είχε τερνδόνα στα δύο τελευταία δόντια από την πλευρά που ενώνονται το τελευταίο παρουσίασε, επάνω από τα ούλα, δύο κονδυλώματα, το ένα από την τερνδονισμένη πλευρά και το άλλο από την απέναντι· στη θέση των δύο κονδυλωμάτων υπήρχαν δύο ρίζες πηλατιές, ομοιόμορφες, που ενώνονταν σε μία, ενώ από την άλλη μεριά υπήρχε μια τρίτη, που ήταν μισή και στρογγυλή.]

Για την αντιμετώπιση των επουλίδων ο Γαληνός, μεταξύ των άλλων φαρμακευτικών συνταγών, συνιστά:

*περὶ ἐπουλίδων. ἐπὶ δὲ τῶν ἐπουλίδων
προσάπτου χαλκάνθῳ καὶ μυρσίῳ ἴσοις
μετ' ὀλίγης σχιστῆς⁴³*

Προτείνει δηλαδή την τοποθέτηση επί της επουλίδας ενός μείγματος το οποίο περιέχει ίσες ποσότητες χαλκανθήτη (ορυκτό ένυδρο θειικό άλης του χαλκού) και *μυρσίνη άγρία* (Οξυμυρσίνη ή ακανθώδης) μαζί με μικρή ποσότητα στυπτηρίας σχιστής. Η εν λόγω φαρμακευτική αγωγή βρίσκεται στο τέλος μιας σειράς σύνθετων φαρμακευτικών σκευασμάτων με τίτλο *Περὶ ούλων πόνων* και είναι αξιοσημείωτο ότι το πρώτο προτεινόμενο σκεύασμα για την αντιμετώπιση του ουλικού πόνου είναι διακλυσμοί με ξίδι και ζωμό βρασμένης ρίζας υοσκύμου. Πρόκειται για μια αρκετά ρασιοναλιστική προσέγγιση, μιας και μέχρι σήμερα, στη λαϊκή ιατρική, το ξίδι θεωρείται ότι διαθέτει αντισηπτικές ιδιότητες, ενώ κατά τον Γαληνό το ξίδι ήταν αποτελεσματικό κατά των φλεγμονών.⁴⁴ Ο υοσκύμος περιέχει αλκαλοειδή τροπανίου, όπως υοσκυαμίνη, ατροπίνη και σκοπολαμίνη, γι' αυτό διαθέτει ναρκωτικές και παραισθησιογόνες ιδιότητες, αλλά και τοξικές ιδιότητες, ακόμη και αν χρησιμοποιείται σε μικρές δόσεις.⁴⁵

Εξαιρετικά σημαντική είναι και η συμβολή του Διοσκουρίδη για την αντιμετώπιση παθήσεων των ούλων με αμιγώς στοματολογικό ενδιαφέρον. Ο Διοσκουρίδης Πεδάνιος ο Αζαρβεύς (1ος αι. μ.Χ.) στα έργα του, τόσο στο γνήσιο *Περὶ ὕλης ἱατρικῆς*, όσο, πολύ περισσότερο, στο νόθο σύγγραμμα *Περὶ ἀπλῶν φαρμάκων*, ασχολείται συστηματικά με τις παθήσεις της στοματικής κοιλότητας και των δοντιών. Ειδικά στο δεύτερο ομαδοποιεί τις φαρμακευτικές ουσίες ανάλογα με την πάθηση στην οποία αναφέρονται αναγνωρίζοντας φάρμακα για επουλίδες, οίδηματώδη και αποκαθυμμένα ούλα.

Στο πηλέον διάσημο έργο του, το *Περὶ ὕλης ἱατρικῆς*, οι απλές φαρμακευτικές ουσίες σε παθήσεις των ούλων με αμιγώς στοματολογικό ενδιαφέρον είναι σαφέστατα περιορισμένες σε σύγκριση με τις αντίστοιχες 53 απλές φαρμακευτικές ουσίες που καταγράφονται για το οδοντικό άλγος και συνοψίζονται στον πίνακα της επόμενης σελίδας.

Όσον αφορά τις παρουλίδες, εντοπίζονται μόλις δύο φαρμακευτικές θεραπευτικές αγωγές. Η πρώτη, η οποία είναι εξαιρετικά περίπλοκη στην παρασκευή της, περιέχει περισσότερα από 15 επιμέρους συστατικά, μεταξύ των οποίων είναι τα εξής: περδίκιο, σμύρνα, πιπέρι λευκό και μαύρο, πύρεθρο, στυπτηρία σχιστή, ύσσωπος, κίσσηρις, σμύρνα, σπόρος σέληνου, φλισκούνη, μέλι, οίνος, αλάτι λευκό και μαύρο. Η σύνθεση αποδίδεται στον ιατρό Τιμοκράτη,⁴⁶ ενώ το εύρος των θεραπευτικών ενδείξεων περιλαμβάνει, εκτός από την αντιμετώπιση των παρουλίδων, θεραπείες όπως κατά των: «πληθαρώων» ούλων, αλλά και ούλων που αιμορραγούν εμφανίζοντας συμπτώματα σήψης, ευσειστότητα δοντιών, κακοσμία, αλλά και κάθε νόσημα του στόματος και οδοντικό πόνο.⁴⁷

Πίνακας 1. Είδη των φαρμακευτικών ουσιών κατάλληλα για την αντιμετώπιση παθήσεων των ούλων κατά το Περί ὕλης ἰατρικῆς

Είδος Φαρμακευτικής Ουσίας	Θεραπευτικές ενδείξεις
κάγκαμον (αραβικό κόμμι)	Σήψη ούλων (αναμειγμένο με κρασί)
ῥύκιον (πυξάκανθα)	Έλκη ούλων
ἀγριελιά	α. Συρρικνώνει οίδηματώδη ούλα (χυλός από άλημη αγριελιάς), β. σήψη ούλων (λάδι αγριελιάς)
κοήυμβάδες ἑλῆαι (ελιές επιπλέουσες σε άλημη)	Περιορίζει τα οίδηματώδη ούλα
κνκίς	Υπερσαρκώματα και εκκρίσεις ούλων
ῥόα (κάθε είδος ροδιάς)	Στοματικά έλκη
κοκκυμηλέα (δαμασκηνιά)	Εκκρίσεις ούλων (αφέψημα φύλλων με κρασί)
βούτυρον	Ερεθισμούς ούλων στα παιδιά (αναμειγμένο με μέλι)
ἀρνόγλωσσον (πεντάνευρο)	Φλεγμονές ούλων (κατάποση χυμού φύλλων)
ἀλήον	Για όλες τις παθήσεις των ούλων (αναμειγμένη με μέλι ή κρασί)
τρίβολος (τριβόλι)	Φλεγμονές ούλων (αναμειγμένο με μέλι)
οἰνάνθη (καρπός της άγριας αμπέλου)	α. Αρχόμενα αποστήματα ούλων (χλωρή και ξερή σε κατάπληγμα), β. θεραπεία οίδηματώδων ούλων που τραβιούνται και ματώνουν (αναμειγμένο με μέλι)
ῥξος (ῥίδι)	Αντιμετώπιση αιμορραγίας οίδηματώδων ούλων
σκιλητικόν ῥξος (ῥίδι σκιληοκρέμμουδου)	Σήψη ούλων
μυρσινίτης ἰοῖνος	Έλκη ούλων
ἰὸν δὲ ξυστόν (ανθρακικό μετάλλειυμα του χαλκού)	Αντιμετωπίζει επουλίδες και κακοήθειες υπερσαρκώσεις ούλων (ως αλοιφή με αμμωνιακό κόμμι)
χαλκίτις (ίσως μετάλλειυμα χαλκού, χαλκοπυρίτης)	Φλεγμονές ούλων

ΥΠΟΓΛΩΣΣΙΤΙΔΑ

Οι φλεγμονώδεις παθήσεις των ούλων δεν είναι και οι μοναδικές που αφορούν τη στοματική κοιλότητα. Για παράδειγμα, η *υπογλωσσίς* (η φλεγμονή της γλώσσας), οι φλεγμονές υπερώας και σταφυλής, αλλήλ και η γάγγραινα της υπερώας και της γνάθου αναφέρονται ήδη από την εποχή του Ιπποκράτη. Κατά τον ιπποκρατικό συγγραφέα του *Περί Νόσων τὸ Δεύτερον*, η υπογλωσσίτιδα οφείλεται στο κατερχόμενο από την κεφαλή φλέγμα, όπως και στη φλεγμονή της σταφυλής.⁴⁸ Απεναντίας, ο Γαληνός της Περγάμου θεωρεί ότι οφείλεται σε δυσκρασία, εφόσον οι φλεγμονές της στοματικής κοιλότητας οφείλονται στην τοπική συγκέντρωση θερμού αίματος,⁴⁹ δηλαδή αίματος στο οποίο υπερτερεί η ποιότητα του θερμού.⁵⁰

Σύμφωνα με την ιπποκρατική διδασκαλία, η φλεγμονή της υπογλωσσίδας εκδηλώνεται με δυσκαταποσία και κατά την επισκόπηση της στοματικής κοιλότητας ανευρίσκεται το φλεγμονώδες οίδημα της γλώσσας, ενώ κατά την ψηλάφηση διαπιστώνεται σκληρότητα και της άνω και της κάτω επιφάνειας της γλώσσας, αλλήλ ευαισθησία της υπογνάθιας χώρας του τραχήλου.

Η αντιμετώπιση της πάθησης περιλαμβάνει την εφαρμογή καταπλάσματος με αποιηματική δράση στον τράχηλο και παράλληλη τοποθέτηση στο στόμα του ασθενούς σπόγγου εμποτισμένου με ζεστό νερό. Προτείνονται επίσης γαργαρισμοί με αφέψημα από σύκα. Η επιπλοκή της πυώδους συλλογής στη γλώσσα αντιμετωπίζεται με διάνοιξη, ενώ αυτή του τραχήλου με εξωτερική καυτηρίαση.⁵¹

Στους επόμενους αιώνες, μετά τον Ιπποκράτη, η αντιμετώπιση της φλεγμονής της υπογλωσσίδας είναι σαφέστερα πιο συντηρητική και περιορίζεται στη χορήγηση μόνο σύνθετων φαρμακευτικών σκευασμάτων. Γνωρίζουμε, μέσω του γαληνικής φαρμακολογικής πραγματείας *Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους*, ότι τρεις τουλάχιστον ιατροί, ο Χαριζένης (π. 1ος αι. μ.Χ.), ο Διοσκουρίδης (1ος αι. μ.Χ.) και ο Λατίνος Σκριβώνιος Λάργος, ιατρός του αυτοκράτορα Κλαύδιου (10 π.Χ.-54 μ.Χ.) προτείνουν θεραπευτικές αγωγές πολυπλοκών φαρμακευτικών σκευασμάτων για την αντιμετώπισή τους, αποφεύγοντας οποιαδήποτε χειρουργική επέμβαση ή καυτηρίαση.

Ειρήσθω εν παρόδω, ότι κατά την αρχαιότητα πραγματοποιούνταν απλές χειρουργικές επεμβάσεις, μεταξύ των οποίων και αφαίρεση σταφυλής ή εξαγωγή δοντιών.⁵² Ο Γαληνός, για παράδειγμα, αναφέρεται εκτεταμένα στον καυτηριασμό φλεγμονωδών ούλων,⁵³ περιγράφει δε το *καυτήριον*, ειδικό μεταλλικό χειρουργικό εργαλείο, το οποίο πυρώνεται και καυτηριάζονται δόντια που φέρουν κατάγματα και πονούν.⁵⁴ Ενδεχομένως η τρώση αγγείων της γλώσσας να εγκυμονούσε πολύ πιο σοβαρούς κινδύνους, τους οποίους ο αρχαίος ιατρός αδυνατούσε να αντιμετωπίσει. Η πλέον πρωτότυπη φαρμακευτική αγωγή είναι η αποδιόδομη από τον Γαληνό στον Διοσκουρίδη.

Γ' Ἀλλ' ἡν ὑπογῆλωσσις Διοσκουρίδου. Ἰ Κρόκου, σμύρνης, τραγακάνθης, γλυκυρρίζης κυλίου ἀνὰ α'. στρόβιλα κεκαυμένα ἀριθμῶ Ξ'. ἀμύγδαλα καθαρὰ ἰσάριθμα, μέλιτι ἐφθῶ ἀναλαμβάναν, ἡ δόσις καρύου Ποντικοῦ τὸ μέγεθος ὥστε ὑπὸ τὴν γλῶτταν κατέχειν.⁵⁵

Εἶναι γνωστό ὅτι ὁ Γαληνὸς ἐτρέφε μεγάλο σεβασμὸν στὸν Διοσκουρίδην καὶ μεταφέρει αὐτοῦσια αποσπάσματά του στα φαρμακολογικά του ἔργα. Για παράδειγμα, στὸ δεύτερο μέρος τῆς πραγματείας *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*, τὸ ὁποῖο ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἑξὶ βιβλία (Ζ ἕως Λ), ὁ Γαληνὸς ἀναπαράγει τὰ θεραπευτικὰ υἱικά καὶ τὶς πῆροφορίες που συγκέντρωσε ὁ προκάτοχός του Διοσκουρίδης στὸ *Περὶ ὕλης ἱατρικῆς*, τοποθετώντας τα σε μιὰ ευρύτερη φαρμακολογικὴ θεωρία.⁵⁶

Ὡστόσο, σε κανένα ἀπὸ τὰ ἔργα τα ὁποῖα ἀποδίδονται στὸν Διοσκουρίδην, εἴτε γνήσια εἴτε νόθα, δὲν ὑπάρχει ἀναφορὰ σε φλεγμονή τῆς υπογῆλωσίδας. Ὁ τρόπος γραφῆς διαφέρει ἀπὸ τὸν κλασικὸ τρόπο γραφῆς τοῦ Διοσκουρίδην, καθὼς γίνεται ἀναφορὰ σε παρασκευὴ σύνθετου φαρμάκου καὶ ὄχι μιᾶς ἀπλῆς ουσίας με φαρμακευτικὴς ιδιότητες. Θα πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ χωρίο ἀπὸ κάποιο ἄγνωστο ἔργο τοῦ Διοσκουρίδην, που ἀφοροῦσε τὴν παρασκευὴ σύνθετων φαρμάκων με περισσότερα ἀπὸ ἓνα ἀπλὰ φάρμακα.

ΦΛΕΓΜΟΝΗ ΥΠΕΡΩΑΣ-ΓΑΓΓΡΑΙΝΑ

Εκτός ἀπὸ τὴν υπογῆλωσίδα, στα κείμενα τῆς Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς διακρίνονται ὡς ιδιαίτερες νοσολογικὲς οντότητες ἡ φλεγμονὴ τῆς υπερώας, ἀλλὰ καὶ ἡ γάγγραινα τῆς υπερώας καὶ τῶν γνάθων.

Ὅσον ἀφορὰ τὴ φλεγμονὴ τῆς υπερώας, θεωροῦσαν ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴ συσσώρευση φλέγματος στὴν υπερῶα καὶ ἡ προκύπτουσα φλεγμονὴ στὴ βαρύτερη μορφή τῆς μεταπίπτει σε τοπικὴ πυώδη συλλογή. Ἡ ἀντιμετώπιση περιλαμβάνει τὴν παροχέτευση τοῦ ἀποστήματος, που ἐκτελεῖται με καυτηρίαση καὶ πλύσεις τοῦ στόματος με τὰ κατάλληλα διαλύματα, ὅπως μείγμα νίτρου με χλιαρὸ νερὸ καὶ ἐν συνεχείᾳ πλύσεις με κρασί. Ἐνὼ στὴν περίπτωση που πραγματοποιηθεῖ αὐτόματη παροχέτευση πύου ἀπὸ τὸν υπερκείμενο βλεννογόνο τῆς υπερώας, χωρὶς τὴ μεσοδιάβηση καυτηριασμοῦ, τότε ἀρκοῦν οἱ πλύσεις με χλιαρὸ κρασί.⁵⁷ Σε ὁρισμένους περιπτώσεις, ἡ φλεγμονὴ τῆς υπερώας δὲν εἶναι ἰδίση καὶ ὁ ἀσθενὴς μπορεῖ καὶ νὰ καταλήξει.⁵⁸ Ἡ φλεγμονὴ τῆς υπερώας δὲν ἀπαντᾷ σε νεότερους ἱατροὺς ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῆς Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στα ἔργα τοῦ Διοσκουρίδην ἡ υπερῶα ἀπουσιάζει ὡς ανατομικὸς ὅρος.

Ὁμοίως, ἀν καὶ στὴν Ἱπποκρατικὴ Συλλογὴ ἡ γάγγραινα τῆς υπερώας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἄνω γνάθου ἀντιμετωπίζονται ὡς ἐξαιρετικὰ σοβαρὲς παθήσεις, σε μεταγενέστερα ἔργα τῆς ἀρχαίας ἱατρικῆς γραμματείας δὲν ἐντοπίζεται καμία σχετικὴ ἀναφορὰ. Ἡ γάγγραινα τῆς υπερώας περιγράφεται ὡς συνέχεια διαβρωτικοῦ ἔλκους τῆς στοματικῆς κοιλότητος.⁵⁹ Στὴν περίπτωση

καταστροφῆς τῆς υπερώας, διαπιστώνεται καθίζηση τῆς ράχης τῆς μύτης κατὰ τὴ μεσότητά.⁶⁰ Ἡ γάγγραινα τῆς ἄνω γνάθου περιγράφεται συνοπτικὰ σε τρία περιστατικά στὴν Ἱπποκρατικὴ πραγματεία καὶ σε ὅλες τὶς περιπτώσεις ἡ κατάληξη ἦταν μοιραία γιὰ τὸν ἀσθενή.⁶¹

Στὴν ἐποχὴ μετὰ τὸν Ἱπποκράτη, καὶ κυρίως στοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες, ὅπου ἔχουμε μιὰ πιο σαφὴ εἰκόνα χάριν στὸν Διοσκουρίδην καὶ κυρίως τὸν Γαληνόν, οἱ φλεγμονὲς τῆς στοματικῆς κοιλότητος δὲν ἀναφέρονται, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀντιμετωπίζονται με βάση τὴν ανατομικὴ θέση τους. Πᾶν ἔστιν εἶναι σπάνιες οἱ ἀναφορὲς σε φλεγμονὴ τῆς υπογῆλωσίδας καὶ ἀνύπαρκτη ὁποιαδήποτε μνεία στὴ φλεγμονὴ τῆς υπερώας. Ὅλοι οἱ τύποι τῶν στοματικῶν φλεγμονῶν δηλώνονται –χωρὶς νὰ περιγράφονται ὡς πρὸς τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τους– ὡς φλεγμονὲς καὶ ἀντιμετωπίζονται με τὰ λεγόμενα *στοματικὰ φάρμακα*. Ἡ χρῆση τους γίνεται με τοπικὴ ἐπάθειψη, ἀν πρόκειται γιὰ αἰμοφίη, ἢ με στοματοπλύσεις, ἀν πρόκειται γιὰ υγρὰ φάρμακα. Σε αὐτὴ τὴν περίπτωση, τὰ στοματικὰ φάρμακα διακρίνονται σε *διακλύσματα* καὶ *αναγαργαρίσματα*.⁶² Κύρια φαρμακευτικὴ ιδιότητά τους εἶναι νὰ στύφουν, δηλαδή νὰ συρρικνώνουν τὴ φλεγμονή,⁶³ ἐμφανίζοντας ουσιαστικὰ ἀντιοιδηματικὴ δράση. Ἀπὸ τὰ πᾶν σημαντικὰ στοματικὰ φάρμακα γιὰ φλεγμονὲς εἶναι τὰ σύνθετα σκευάσματα με πολλὰ ἐπιμέρους ουσίες. Ἡ κύρια, ὁμῶς, «δραστικὴ οὐσία» εἶναι υποχρεωτικὰ μιὰ ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες: χυμὸς τῶν μούρων ἢ χυμὸς ροδιῶν ἢ μούστος ἢ χυλὸς τῶν καρυδιῶν. Στὴ Γαληνικὴ Συλλογὴ ἐντοπίζονται φαρμακευτικὲς ἀγωγές γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση στοματικῶν φλεγμονῶν προερχόμενες ἀπὸ σημαίνουσες ἱατρικὲς προσωπικότητες, ὅπως ὁ Ἦρας ὁ Καππαδόκης,⁶⁴ ὁ Ἀνδρόμαχος,⁶⁵ ὁ Τίτος Στατίλιος Κρίτωνας⁶⁶ κ.ά. Τέλος, ἄξιος ἀναφορᾶς εἶναι ὁ τρόπος συντήρησης τῶν στοματικῶν φαρμάκων, καθὼς, γιὰ νὰ μὴν αἰθιωθεῖ ἡ δραστηριότητά τους, συνιστᾶται ἡ ἀνάμειξη π.χ. τοῦ χυμοῦ τῶν μούρων με μέλι (τὸ ὁποῖο δὲν αἰθιοῦνται), ὥστε ἀφού ἀποθηκευθεῖ, νὰ εἶναι διαθέσιμο γιὰ ὅλο τὸν χρόνον.⁶⁷

ΕΛΚΩΣΕΙΣ ΣΤΟΜΑΤΙΚΗΣ ΚΟΙΛΟΤΗΤΑΣ

Μετὰ τὶς φλεγμονὲς τῆς στοματικῆς κοιλότητος τὰ ἔλκη ἀποτελοῦν τὴν ἀμέσως ἐπόμενη πολυπληθέστερη κατηγορία παθολογικῶν ἐξεργασιῶν τοῦ στόματος. Αὐτὰ ἐμφανίζουν μεγαλύτερη τυπολογία, καθὼς διακρίνονται σε ἐπιμέρους ταξινομήσεις, με κορυφαία ὅλων τὶς ἀφθες. Θα πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ἀν ἐξαιρέσουμε τὶς ἀφθες γιὰ τὶς ὁποῖες διατυπώνεται ἓνας σαφὴς ὁρισμὸς καὶ γιὰ τὶς ἐπιμέρους τυποποιήσεις τους με βάση κάποια ἀδρά χαρακτηριστικά, εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ περιγραφοῦν τὰ διαφορετικὰ εἶδη στοματικῶν ἐλκῶν.

Σύμφωνα με τὸν Γαληνόν ὡς ἔλκος ὀρίζεται *ἡ τῆς συνεχείας ρήσις ἐν σαρκώδει μορίῳ*,⁶⁸ στὴν προκειμένη περίπτωση τῆς στοματικῆς κοιλότητος, πρόκειται δηλαδή γιὰ μιὰ παθολογικὴ ἀπώλεια τοῦ βλεννογόνου τοῦ στόματος, ἡ ὁποία ἐκτείνεται σε βάθος καὶ ἐπουλῶνεται δύσκολα σε μεγάλο χρονικὸ διάστημα.

Τα έλκη ανάλογα με τη βαρύτητά τους διακρίνονται κατά αύξουσα σειρά σοβαρότητας σε απλά έλκη, νομές (διαβρωτικά έλκη), σπηδονώδη έλκη (έλκη σε σήψη, γνωστότερα ως *σπηεδόνες*), κακοήθη και καρκινικά έλκη. Ανάλογα με τον ιατρικό συγγραφέα τα κακοήθη και τα καρκινικά έλκη είτε ταυτίζονται, είτε τα κακοήθη είναι δηλωτικά σοβαρού έλκους μη σχετιζόμενου με νεοπλασία. Πέραν αυτών, οι δύο πιο συνηθισμένες μορφές ελκών είναι οι εσχάρες και οι άφθες, με τις δεύτερες να αποτελούν τις παθολογικές εξεργασίες για την αντιμετώπιση των οποίων μας έχουν παραδοθεί τα περισσότερα στοματικά φάρμακα. Στον πίνακα II καταγράφονται οι απλές φαρμακευτικές ουσίες τις οποίες προτείνει ο Διοσκουρίδης στο *Περί ὕλης ἱατρικῆς* για την αντιμετώπιση των στοματικών ελκών.

Πίνακας II. Είδη των φαρμακευτικών ουσιών κατάλληλα για την αντιμετώπιση παθήσεων των στοματικών ελκών κατά το *Περί ὕλης ἱατρικῆς*

Είδος Φαρμακευτικής Ουσίας	Θεραπευτικές ενδείξεις
πάπυρος	Νομές, άφθες
άγριελιά	Έλκη, νομές, άφθες
μουριά ή συκαμινιά	Νομές
μαίνουλης κεφαλή	Σπηδόνες
βούτυρο	Νομές, άφθες
άρνόγλωσσον (πεντάνευρο)	Νομές
σαραπιάς	Νομές, σπηδόνες, καρκινικά έλκη
βρεττανική	Νομές
ἱερὰ βοτάνη	Νομές, εσχάρες
ὀμφάκιον (χυμός άγουρου σταφυλίου)	Συρίγγια, έλκη, νομές, άφθες
ὄξος (ξύδι)	Νομές, έρπητες
ἰὸν δὲ ξυστόν (ανθρακικό μετάλλειμα του χαλκού)	Νομές, έλκη
χαλκίτις (ίσως μετάλλειμα χαλκού, χαλκοπυρίτης)	Νομές
τρίβοιος	Σπηδόνες, άφθες
πεντέφυλλον	Σπηδόνες
στυπτηρία (χαλκίτιδα)	Σπηδόνες, άφθες
κηκίς	Άφθες
βούτηρον	Άφθες
ὀρίγανος (ρίγανη)	Άφθες
άνθεμīs (βοτ. παρόμοιο με το χαμομήλι)	Άφθες
βάτος	Άφθες
σταφίς άγρία	Άφθες
άλης	Άφθες

Στο νόθο έργο του *Περί άπλῶν φαρμάκων*, ο Διοσκουρίδης καταγράφει πολύ περισσότερα απλά φάρμακα για στοματικά έλκη που αφορούν κυρίως τις άφθες, τα διαβρωτικά έλκη και τις σπηδόνες. Στον αντίποδα, ο Γαληνός καταγράφει έναν εκτεταμένο αριθμό σύνθετων και πολύπλοκων στοματικών φαρμάκων για την αντιμετώπιση όλων των ειδών ελκών. Στην πλειονότητά τους οι γαληνικές φαρμακευτικές συνταγές στοματικών ελκών είναι απάνθισμα από φαρμακολογικά έργα προγενέστερων διάσημων αυτοκρατορικών ιατρών, οι περισσότεροι από τους οποίους έδρασαν κατά τον 1ο αι. μ.Χ.

ΑΦΘΕΣ

Οι πρώτες αναφορές για τις άφθες εντοπίζονται στην Ιπποκρατική Συλλογή με όρους όπως: *ἄφθαι*,⁶⁹ *ἐν τῷ στόματι ἄφθαι*,⁷⁰ *στόματα ἀφθώδεα*.⁷¹⁻⁷³ Οι ιπποκρατικοί συγγραφείς δεν διατυπώνουν κάποιο ορισμό ή περιγραφή σε καμία ιπποκρατική πραγματεία. Στην Ιπποκρατική Συλλογή, οι άφθες συνδέονται με γενικότερες νοσολογικές καταστάσεις, οι οποίες εμφανίζουν βαριά κλινική εικόνα. Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η παρουσία αφθών σε μια νοσολογική κατάσταση είναι εξαιρετικά παρακινδυνευμένο να ταυτίζεται με το σύνδρομο Αδαμαντιάδη-Behcet. Όλοι οι συγγραφείς της αρχαίας ιατρικής γραμματείας, συμπεριλαμβανομένων των ιπποκρατικών, εντοπίζουν τις άφθες στη στοματική κοιλότητα, στους οφθαλμούς και στα γυναικεία γεννητικά όργανα. Σε κανένα χωρίο, καμίας ιατρικής πραγματείας δεν υπάρχουν αναφορές για άφθες στα αντρικά γεννητικά όργανα.

Οι άφθες, μετά το οδοντικό άλγος, απασχόλησαν την Αρχαία Ιατρική περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη παθολογική κατάσταση της στοματικής κοιλότητας. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Γαληνική Συλλογή οι φαρμακευτικές συνταγές για παθήσεις της στοματικής κοιλότητας είναι 122 (χωρίς να συμπεριλαμβάνονται τα φάρμακα για την αντιμετώπιση παθήσεων οδοντικής φύσεως). Τη μερίδα του λίοντος καταλαμβάνουν πολύπλοκες φαρμακευτικές αγωγές για τις άφθες της στοματικής κοιλότητας. Πρόκειται για 76 σύνθετα φάρμακα, τα οποία αποτελούν το 62,3% των στοματικών φαρμάκων συνολικά. Ο μεγάλος όγκος θα πρέπει να αποδοθεί στην έλλειψη διαφοροδιάγνωσης των ποικίλων νοσολογικών καταστάσεων που δηλώνονται ως άφθες. Προφανώς με τον όρο ἄφθα δεν αναφέρονταν αυστηρά και μόνο στην παθολογική εξεργασία την οποία σήμερα χαρακτηρίζουμε ως άφθα. Αλλά ως άφθα θα πρέπει να θεωρούσαν κάθε επιφανειακό έλκος του βλεννογόνου της στοματικής κοιλότητας.⁷⁴ Τονίζεται emphaticά ότι ένας μεγάλος αριθμός φαρμάκων για την αντιμετώπιση των αφθών του στόματος είναι κατάλληλα και για την αντιμετώπιση παθολογικών εξεργασιών στους οφθαλμούς, στα γυναικεία γεννητικά όργανα και στον πρωκτό.

Ωστόσο, κανένα απολύτως από τα ανωτέρω φάρμακα για άφθες δεν χρησιμοποιείται για οποιαδήποτε μορφής θεραπεία σε ανδρικά γεννητικά όργανα. Η εν λόγω παρατήρηση αφορά το σύνολο των ιατρών

της αρχαίας ελληνικής ιατρικής γραμματείας με ότι συνεπάγεται για την πιθανή διάγνωση σε χωρία ιατρικών πραγματειών του συνδρόμου Αδαμαντιάδη-Behcet. Όσο γονιευτική και αν είναι θα πρέπει να θεωρείται παρακινδυνευμένη.

Παράλληλα, οι άφθες είναι η μόνη κατηγορία στοματικών ελκών για την οποία έχουν διατυπωθεί ορισμοί και έχουν δοθεί περιγραφές. Η πρώτη περιγραφή άφθας ως παθολογικής εξεργασίας εντοπίζεται στο έργο *Περὶ γυναικείων του Σωρανού* από την Έφεσο, ο οποίος άκμασε επί των αυτοκρατόρων Τραϊανού και Αδριανού (αρχές 2ου αι. μ.Χ.). Κατά τον Σωράνο άφθα είναι κάθε επιφανειακό έλκος της στοματικής κοιλότητας και αντιμετωπίζεται ανάλογα με τη βαρύτητά του. Δηλαδή εάν εμφανίζει μικρή εσχάρα, τότε η άφθα απλώς επαλείφεται με μέλι. Αντίθετα, σε πιο σοβαρές καταστάσεις χρησιμοποιούνται καταπλήσματα με στυπτικά φάρμακα, τα οποία έχουν αποιδηματικές ιδιότητες σφίγγοντας και συρρικνώνοντας τον στοματικό βλεννογόνο στην περιοχή της φλεγμονής.

Περὶ ἄφθης

Ἀφθης δὲ γενομένης (ἥτις ἔλκος μὲν ἔστιν ἐπιπόλαιον ἐν τῇ εὐρυχωρίᾳ τοῦ στόματος νεμόμενον) μικρὰς μὲν ἐσχάρας οὖσης μέλιτι δὲ τὸ στόμα διακρίνειν, μείζονος δὲ μετὰ ξηρασίας μὲν καὶ φλεγμονῆς καταπλήσσειν τοῖς χαλᾶν δυναμένοις, μετὰ καθυγρασμοῦ δὲ τοῖς στύφειν ὑπισχνουμένοις, οἷον διὰ φακοῦ καὶ σιδίω. κατὰ δὲ τοῦ ἔλκους ἔνδοθεν χρῆσθαι τῇ ἀνθηρᾷ ἢ ἡεῖω τῷ ἄνθει τῶν ῥόδων ἢ κυπέρῳ ἢ μυρικής καρπῷ, ποσῶς δὲ τῆς ὑγρασίας κρατηθείσης τῇ διὰ μόρων στοματικῇ καὶ τῇ διὰ κωδυῶν καὶ τῇ δι' ἀρνογῆσσοῦ μετὰ μέλιτος ἢ τινι ἄλλῳ τῶν στυπτικῶν χυλῶν ἐψηθέντι μετὰ μέλιτος. βοηθεῖ καὶ ἴρις μετὰ μέλιτος, καὶ εἰ ξηρὰν ἐμφυσᾶν ἐθέλῃς, καὶ ῥόδων φύλλα κεκομμένα, καὶ τὸ ἄνθος τῶν ῥόδων καὶ κρόκος καὶ ὀλίγον σμύρνης καὶ ἡ κηκίς καὶ ὁ ἡβανωτὸς καὶ ὁ φλοιὸς τοῦ ἡιβάνου, ὁμοῦ τε καὶ ἰδίᾳ ἕκαστον, μέλιτι δευόμενα, ἐπὶ τούτοις μελίκρατόν τε καὶ ῥόας γλυκείας ὁ χυλός. τὸ δὲ θριξίν περιελεῖν τὸν δάκτυλον καὶ ἀποβάπτειν εἰς ἔλαιον ἢ μέλι καὶ ἀποσμήχειν τὰ ἔλκη, καθάπερ αἱ τροφοὶ πράττουσιν, καὶ μάλιστα τούτων αἱ Σύραι, παραιτητέον, ἀποσπασμένων γὰρ τῶν ἐσχαρῶν ἐνυβριζόμενα τὰ ἔλκη παροξύνονται.⁷⁵

Περὶ ἄφθας

Ὅταν εμφανίζεται άφθα (η οποία είναι επιφανειακό έλκος που παρουσιάζεται στη στοματική κοιλότητα), εάν μεν η εσχάρα είναι μικρή, το στόμα πρέπει να επαλείφεται με μέλι, ενώ όταν είναι μεγαλύτερη με ξηρότητα και φλεγμονή, τοποθετείται κατάπλησμα στα έλκη με διαβροχή με στυπτικά (φάρμακα), όπως με φακή και με φλούδια ροδιάς. Για το έλκος δε

εσωτερικά χρησιμοποιήστε την ανθηρά ή λιωμένα τα άνθη του τριαντάφυλλου ή του κύπερου ή τον καρπό μυρικής με συγκράτηση της υγρασίας με μούρα και με κάψα παπαρούνας και με αρνόγλωσσο με μέλι ή με κάποιο άλλο από τους στυπτικούς χυλούς ψημένο με μέλι. Βοηθά και η ίρις με μέλι και αν θέλεις να δώσεις ξηρότητα, τα κομμένα φύλλα της τριανταφυλλιάς και το άνθος της τριανταφυλλιάς και κρόκος και λίγο σμύρνα και βελανίδια και το ἡιβάνι και ο φλοιός του ἡιβάνου, είτε μαζί είτε το καθένα χωριστά, ανακατεμένα με μέλι και μαζί με αυτά οινόμελο και ο χυλός γλυκιάς ροδιάς. Περιτυλίγεις στο δάκτυλο τρίχες και το βυθίζεις σε ἡάδι ή μέλι και καθαρίζεις τα έλκη, όπως κάνουν οι παραμάνες και ιδιαίτερα οι Συριανές, το οποίο είναι απορριπτό, διότι με την απομάκρυνση των εσχαρών ερεθίζονται τα έλκη και επιδεινώνονται.]

Έναν σχεδόν αιώνα αργότερα δίδεται από τον Αρεταίο τον Καπαδόκη (2ος αι. μ.Χ.) η λεπτομερέστερη περιγραφή των άφθων

ἰοιμῶδεα δὲ ὁκόσα πηλατέα, κοῖλα, ῥυπαρά, ἐπιπάγῳ ἡευκῷ, ἢ πελιδνῷ, ἢ μέλανι ξυνεχόμενα· ἄφθαι τοῦτομα τοῖσι ἔλκεσι.⁷⁶

Ἰοιμῶδη δε όσα (έλκη) είναι πηλατιά, κοίλα, ρυπαρά με επίστρωση ἡευκή, μαυροκίτρινη ή μαύρη: τα έλκη αυτά ονομάζονται άφθες]

Ωστόσο, ο μάστιγος σύγχρονος του Αρεταίου Γαληνός προτιμά τον ορισμό του Σωρανού, διευκρινίζοντας όμως ότι οι άφθες κατ' αυτόν αποτελούν επιφανειακά έλκη: *Τὰς ἐπιπολῆς ἑλκώσεις ἐν τῷ στόματι γινόμενας ὀνομάζουσιν ἄφθας, ἐχούσας τι καὶ θερμότητος πυρώδους.⁷⁷* Επιπροσθέτως, αναφέρει ότι στην περιοχή της άφθας παρατηρείται τοπική άνοδος της θερμοκρασίας και μάλιστα αυξημένη σαν φωτιά (πυρώδης).

Οι άφθες διακρίνονται εύκολα με επισκόπηση τόσο μέσω της όρασης όσο και με την αφή. Όσον αφορά τη διάκριση με την όψη, αυτή πραγματοποιείται μέσω των χρωμάτων σε επιμέρους κατηγορίες, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει από τον Γαληνό: *διαγνώσκονται δ' ἅπασαι ῥαδίως ὅψει τε ἅμα καὶ ἀφῇ, τῇ μὲν ὅψει διὰ τῶν χρωμάτων.⁷⁸* Ανάλογα με το χρώμα τους, κατηγοριοποιούνται σε ἡευκές και μέλαινες, μια κατάταξη η οποία ανάγεται στον Απολλώνιο τον Ηροφίλειο⁷⁹ (άκμασε π. 1ο αι. π.Χ.). Απεναντίας, ο Ανδρόμαχος ο νεότερος (π. 1ος-2ος αι. μ.Χ.) ομαδοποιεί τις άφθες σε *ἀπλές, ἐπιπόλαιες ἄφθες* (επιφανειακές), *σπηδονώδεις* (σπινθηρικές) και *κακοθήεις ἄφθες* (καρκινικές).⁸⁰ Ενώ ο Ασκληπιάδης Φαρμακίων (τέλη 1ου αι. π.Χ.-αρχές 2ου αι. μ.Χ.) με τη σειρά του διακρίνει τις άφθες σε *ἄφθες χωρὶς νομῆ* (χωρίς διάβρωση) και *νεμομένες ἄφθες* (με διάβρωση).⁸¹

Είναι πραγματικά εκπληκτικό το πλήθος των ιατρών οι οποίοι μελέτησαν κατά τρόπο διεξοδικό τις στοματικές άφθες και δεδομένου ότι τις περισσότερες πληροφορίες αντλούμε από τη Γαληνική Συλλογή,

είμαστε υποχρεωμένοι να παρατηρήσουμε ότι από τον 1ο αι. μ.Χ. έως και τον 2ο αι. μ.Χ., οπότε και έδρασε ο Γαληνός, εντοπίζονται περί τους 10 ιατρούς ο οποίοι ασχολούνται συστηματικά με τις άφθες και παραθέτουν πληθώρα φαρμακευτικών αγωγών για την αντιμετώπισή τους.

Το ίδιο ισχύει και για τους μετέπειτα Βυζαντινούς ιατρούς, όπως ο Ορειβάσιος (4ος αι. μ.Χ.), ο Αλέξανδρος Τραλλιανός (6ος αι. μ.Χ.), ο Αέτιος ο Αμιδηνός, ο Παύλος ο Αιγινήτης (7ος αι. μ.Χ.), οι οποίοι στο ιατρικό τους έργο παραθέτουν φαρμακευτικές αγωγές για τις άφθες. Οφείλουμε να επισημάνουμε πως πρόκειται για παράθεση χωρίων τα οποία τις περισσότερες φορές έχουν αντιγραφεί σχεδόν αυτοθεξεί από τον Γαληνό της Περγάμου.

Πράγματι, ο Γαληνός αποτελεί σημείο τομής όχι μόνο για την Ιατρική συνολικά, αλλά και για τη Στοματολογία, διότι είναι ο πρώτος ιατρός ο οποίος όχι μόνο μελετά συστηματικά κατηγοριοποιώντας παθολογικές εξεργασίες του στόματος, όπως οι προγενέστεροι και μεταγενέστεροι συνάδελφοί του, αλλά προχωρά ένα βήμα παραπέρα. Αναζητά τις αιτίες δημιουργίας των αφθών και τις εντάσσει στο Γαληνικό Ιατρικό Σύστημα ως διαταραχές της ισορροπίας των χυμών, ώστε τελικά να τις αντιμετωπίσει με τις κατάλληλότερες φαρμακευτικές αγωγές.

Αρχικά διακρίνει τις άφθες σε φλεγμονώδεις και ερυσιπελατώδεις, με τις μεν πρώτες να εμφανίζουν ελκώσεις και τις δε δεύτερες να παρουσιάζουν ερυθρό εξάνθημα σαφώς περιγεγραμμένο και όχι ελκωμένο. Ανάλογα με την ένταση των συμπτωμάτων, χαρακτηρίζονται ως αρχόμενες ή ακμάζουσες άφθες, αλλά και μέτριες ή ισχυρές άφθες, ακολουθώντας την ένταση των συμπτωμάτων. Αν οι άφθες εμφανίζουν τοπική αύξηση της θερμοκρασίας, τότε ονομάζονται διάπυρες (θερμές) και αντιθέτως χαρακτηρίζονται ως ψυχρές άφθες. Δηλαδή διακρίνονται σε θερμότερες (διάπυρες) και ψυχρότερες ως προς την κρίση τους ανάλογα με το αν υπερισχύει η ποιότητα του θερμού και του ψυχρού αντίστοιχα. Οι διάπυρες είναι οι πιο ερυθρές, ενώ οι υπόλοιπες τυποποιούνται ως ξανθότερες.

Όταν οι άφθες δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν με τα συνήθη φαρμακευτικά μέσα, τότε γίνονται χρονίζουσες και σε αυτές επικρατεί ο μελαγχολικός χυμός (μαύρη χολή). Το ίδιο ισχύει και σε αυτές που έχουν μαύρο χρώμα. Στις δε άφθες όπου το χρώμα τους είναι ερυθρότερο επικρατεί ο αιματικός χυμός, ενώ στις ξανθότερες ο πικρόχολος (κίτρινη χολή). Τέλος, όσες εμφανίζουν λευκό χρώμα επικρατεί ο φλεγματικός χυμός.⁸²

Συνεπώς, οι άφθες ως παθολογικές εξεργασίες του στοματικού βλεννογόνου σχετίζονται με τη διαταραχή της ευκρασίας του οργανισμού, καθώς είναι αποτέλεσμα ανισορροπίας, κατά την οποία υπερισχύει ο ένας χυμός έναντι των υπολοίπων, με αποτέλεσμα ο άνθρωπος να νοσεί. Ο Γαληνός είναι ο πρώτος στην Ιστορία της Στοματολογίας ο οποίος διατυπώνει έναν αιτιολογικό μηχανισμό εκδήλωσης αφθών και τον εγκοιπώνει σε ένα ολιστικό ιατρικό μοντέλο, αποτε-

λούμενο από ένα σύνολο συνεκτικών και αλληλοσυμπληρούμενων θεωριών που αφενός μεν δίδουν ικανοποιητικές εξηγήσεις για τα αίτια των νόσων και την εκδήλωση των αφθών, αφετέρου δε προωθούν την αποτελεσματική θεραπεία του ασθενούς μέσα από ένα σύνολο κοινά αποδεκτών αρχών.

Πλέον η αντιμετώπιση των αφθών της στοματικής κοιλότητας δεν στηρίζεται μόνο στις εμπειρικές παρατηρήσεις, αλλά πηλαισιώνεται και από ένα θεωρητικό υπόβαθρο, το οποίο εξηγεί τα αίτια δημιουργίας τους αλλά και τις ιδιότητες των φαρμακευτικών ουσιών που πρέπει να χορηγηθούν υπό το πρίσμα της εναντιοπάθειας. Ο Γαληνός επιμένει σε αυτή τη διπλή θεωρητική προσέγγιση, καθώς πρεσβεύει ότι μέσα από τη διδασκαλία των απλών φαρμάκων, όπως διατυπώνεται στο φαρμακολογικό έργο *Περί κρίσεως και δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*, είναι δυνατή η θεωρητική τεκμηρίωση των φαρμακευτικών ιδιοτήτων τόσο των απλών φαρμάκων όσο και των σύνθετων (που αποτελούνται από απλά), τα οποία είναι κατάλληλα για τη θεραπεία των διαφορετικών ειδών αφθών, συνυπολογίζοντας πάντα την ιδιαίτερη κρίση του ασθενούς.⁸³

Με τον Γαληνό η Αρχαία Οδοντιατρική και ο ιδιαίτερος κλάδος της Στοματολογίας φθάνει στο απόγειό της. Θέτει τις θεωρητικές βάσεις της Στοματολογίας και πλέον σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου όσον αφορά τις στοματολογικές παθήσεις δεν γίνεται παρά αναπαραγωγή χωρίων έργων του Γαληνού. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Νεόφυτου Προδρομηνού,⁸⁴ ο οποίος τον 14ο αι. μ.Χ., χρησιμοποιώντας τη Γαληνική Συλλογή, συντάσσει μια πραγματεία με τίτλο *Διδασκαλία περὶ τῶν ἐν ὁδοῦσι παθῶν*, για τις παθήσεις των δοντιών και της στοματικής κοιλότητας, αναπαράγοντας αυτοθεξεί πληθώρα στοματικών φαρμάκων της Γαληνικής Συλλογής. Η ίδια πραγματεία μεταγράφεται τον 16ο αι. μ.Χ. από τον Claude Naulot du Val d'Avallon (επ. Κηαύδιος ὁ Ναυλιωτῆς κοιθαδεὺς Ἀναηλιωναῖος),⁸⁵ γεγονός το οποίο φανερώνει την αξία και κυρίως την αντοχή της γαληνικής οδοντιατρικής διδασκαλίας στο τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα, αλλά και τα όρια της Στοματολογίας, η οποία από την ύστερη αρχαιότητα παραμένει στάσιμη για πολλούς αιώνες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι παθολογικές εξεργασίες της στοματικής κοιλότητας αποτελούσαν αντικείμενο εκτεταμένης μελέτης πληθώρας σημαντικών ιατρών του αρχαίου κόσμου, με αρχή τον Ιπποκράτη και τα κείμενα της Ιπποκρατικής Συλλογής. Στην αρχαία ιατρική γραμματεία η αντιμετώπιση των φλεγμονών του στοματικού βλεννογόνου αποτελεί ένα σημαντικό μέρος της θεραπευτικής, φανερώνοντας παράλληλα και τη φύση των στοματολογικών παθολογικών καταστάσεων, τις οποίες καθόταν να αντιμετωπίσει είτε ο ιατρός είτε ο εξειδικευμένος οδοντίατρος της Ρώμης ή της Αλεξάνδρειας.

Οι φλεγμονές των ούλων, ένεκα της ξεχωριστής φύσης τους, διαχωρίζονται πλήρως από τις υπόλοιπες νοσολογικές οντότητες του στοματικού βλεννογό-

νου. Οι ηλικώσεις αποτελούν την αμέσως επόμενη πολυπληθέστερη κατηγορία παθολογικών εξεργασιών εμφανίζοντας μεγάλη τυπολογία. Ειδικότερα, οι άφθες εμφανίζουν πληθώρα τυποποιήσεων, γεγονός το οποίο φανερώνει ότι σε όλη την αρχαιότητα, και ιδιαίτερα κατά τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική περίοδο, οι στοματολογικές παθήσεις παρουσίαζαν υψηλό ενδιαφέρον μελέτης από τους κορυφαίους ιατρούς. Για την αντιμετώπισή της, έχει προταθεί ο μεγαλύτερος αριθμός θεραπευτικών αγωγών από οποιαδήποτε άλλη πάθηση της στοματικής κοιλότητας.

Από την πληθώρα των θεραπευτικών αγωγών και ειδικά από τα στοματικά φάρμακα εξάγεται το συμπέρασμα ότι ο τομέας της θεραπευτικής του στόματος είχε εξελιχθεί εντυπωσιακά, αντικατοπτρίζοντας παράλληλα το υψηλό επίπεδο άσκησης της Στοματολογίας ως ιδιαίτερου κλάδου της Αρχαίας Ιατρικής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. KOUTROUMPAS D. & KOLETSI-KOUNARI H. Galen on Dental Anatomy and Physiology. *Journal of the History of Dentistry* 2012 Spring, 60(1): 40-41.
2. GULDAGER P. & SLEJ K. Gli scavi scandinavi nel Foro Romano. Il tempio di Castore e Polluce. *Archeologia Viva* 1986, 5 (4): 24-37.
3. BILDE P.G. Hos tandlægen: en butik i Castor og Pollux' temple. In: BILDE PG, NØRSKOV V & PEDERSEN P (εκδ.) Hvad fandt vi? En gravebogs fra Institut for Klassisk Arkæologi. *Aarhus Universitet, Aarhus*, 1999: 13-140.
4. Galenus, De partibus artis medicativae (24, 36-25,68 Schöne).
5. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία. ΕΚΠΑ, Αθήνα*, 2016: 89-98.
6. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία. ΕΚΠΑ, Αθήνα*, 2016: 169-174.
7. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία. ΕΚΠΑ, Αθήνα*, 2016: 151-168.
8. NUTTON V. Ancient Medicine. *Routledge, London & N. York*, 2004: 203.
9. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία. ΕΚΠΑ, Αθήνα*, 2016: 188-189.
10. HANSON A. & GREEN M. Soranus of Ephesus: Methodicorum Princeps. In: HAASE W. & TEMPORINI H. (εκδ.) Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW). II 37. 2. *Walter de Gruyter, Berlin & N. York*, 1994: 967-1075.
11. Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 959, 12-960, 6 Kühn).
12. Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 948, 8-14 Kühn).
13. Γαληνού, Περί χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων (III. 871,3-6 Kühn).
14. Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 899, 3 Kühn).
15. Γαληνού, Περί ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων τῶν σωζομένων Βιβλία Ἑννέα (III. 441, 7 Kühn).
16. Γαληνού, Περί χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων (III. 743, 17-744, 1 Kühn).
17. Ἱπποκράτους, Κῶακαὶ προγνώσεις (V. 620, 11-13 Littré).
18. Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ ἕκτον (V. 328, 13-15 Littré).
19. Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ πέμπτον (V. 244, 14-16 Littré).
20. Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ ἑβδομον (V. 430, 8-10 Littré).
21. Ἱπποκράτους, Περί νούσων τὸ δεύτερον (VII. 8, 18 Littré).
22. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η φαρμακευτική χρήση γαίων, πετρωμάτων και μεταλλευμάτων κατά τον Γαληνό της Περγάμου. *δέλτος*. 2014, 43: 29.
23. Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ ἑβδομον (V. 430, 8-10 Littré).
24. Ἱπποκράτους, Περί παθῶν (VI. 212, 6-7 Littré).
25. Νεοφύτου Προδρομνοῦ, Διδασκαλία περὶ τῶν ἐν τοῖς ὁδοῦσι παθῶν, ὑπ' αριθ. 2286 Κώδικας Παρισίων, φύληο 92α.
26. Νεοφύτου Προδρομνοῦ, Διδασκαλία περὶ τῶν ἐν τοῖς ὁδοῦσι παθῶν, ὑπ' αριθ. 1481 Κώδικας Αθηνῶν, φύληο 12β.
27. Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 880, 17-881, 13 Kühn).
28. Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 887, 1-889, 6 Kühn).
29. Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 861, 11-17 Kühn).
30. Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 879, 3-8 Kühn).
31. Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 879, 17-880, 2 Kühn).
32. Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 880, 11-16 Kühn).
33. ΤΣΑΪΜΟΥ Κ. Ορολογία της Αρχαίας Μεταλλείας. *Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα*, 2007: 173.
34. Διοσκουρίδου, Περί ὕλης ἱατρικῆς (V. 76, 1-77, 10 Wellmann).
35. Γαληνού, Περί κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων (XII. 236, 13-237, 2 Kühn).
36. Διοσκουρίδου, Περί ὕλης ἱατρικῆς (V. 75, 13-77, 12 Wellmann).
37. Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 891, 1-3 Kühn).

38. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία. ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2016: 108-112.*
39. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 889, 13-17 Kühn).
40. ΒΡΟΤΣΟΣ Γ. Ο Βυζαντινός Ιατρός Παύλος ο Αιγινήτης και οι οδοντιατρικές γνώσεις του έργου του. *Οδοντιατρική. 1977, 10(1): 53.*
41. Γαληνοῦ, Περί τῶν παρά φύσιν ὀγκῶν (VII. 731, 11-12 Kühn).
42. Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ τέταρτον (V. 168, 17-20 Littré).
43. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 875, 12-14 Kühn).
44. Γαληνοῦ, Περί κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων (XI. 416, 14-419, 13 Kühn).
45. SAMUELSSON G & BOHLIN L. Drugs of Natural Origin: A Treatise of Pharmacognosy. 6th edition. *Swedish Pharmaceutical Press, Stockholm, 2010: 630-639.*
46. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία. ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2016: 188-189.*
47. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 887, 1-844, 7 Kühn).
48. Ἱπποκράτους, Περί Νόσων τὸ Δεύτερον (VII. 48, 3-11 Littré).
49. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 896, 2-3 Kühn).
50. CONRAD L., NEVE M., NUTTON V., PORTER R. & WEAR A. The Western Medical Tradition: 800 BC to AD 1800. *Cambridge University Press, Cambridge, 1995: 24-25.*
51. Ἱπποκράτους, Περί Νόσων τὸ Δεύτερον (VII. 48, 12-19 Littré)
52. NUTTON V. Ancient Medicine. *Routledge, London & N. York, 2004: 182-186.*
53. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 875, 1-6 Kühn).
54. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 861, 11-17 Kühn).
55. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XIII. 51, 3-7 Kühn).
56. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Φαρμακολογία του Γαληνοῦ. *Διδακτορική Διατριβή. Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα, 2010: 75-79.*
57. Ἱπποκράτους, Περί Νόσων τὸ Δεύτερον (VII. 48, 20-50, 3 Littré).
58. Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ Πέμπτον (V. 258, 17-18 Littré).
59. Ἱπποκράτους, Περί Νόσων τὸ Δεύτερον (VII. 48, 20-50, 3 Littré).
60. Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ Τέταρτον (V. 156, 4-17 Littré).
61. Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ Πέμπτον (V. 204, 19-206, 6 Littré).
62. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 916, 1-2 Kühn).
63. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 895, 12-902, 3 Kühn).
64. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 928, 13-929, 14 Kühn).
65. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 929, 15-933, 12 Kühn).
66. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 933, 13-938, 4 Kühn).
67. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 899, 7-18 Kühn).
68. Γαληνοῦ, Θεραπευτικῆς Μεθόδου (X. 232, 1-233, 3 Kühn).
69. Ἱπποκράτους, Ἀφορισμοὶ (IV. 496, 13 Littré).
70. Ἱπποκράτους, Περί γυναικείων (VIII. 252, 5 Littré).
71. Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ τρίτον (III. 70, 6 Littré).
72. Ἱπποκράτους, Κωακαὶ προγνώσεις (V. 700, 14 Littré).
73. Ἱπποκράτους, Κωακαὶ προγνώσεις (V. 706, 9 Littré).
74. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία. ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2016: 235.*
75. Σωρανοῦ, Περί γυναικείων (III. 89, 11-27 Ilberg).
76. Ἀρεταίου Καππαδόκου, Περί αἰτιῶν καὶ σημείων ὀξέων παθῶν (CMG II 10, 28- 11, 1 Hude).
77. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 988, 5 -7 Kühn).
78. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 1003, 14- 16 Kühn).
79. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 996, 7-11 Kühn).
80. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 990, 7-991, 12 Kühn).
81. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 995, 2-3 Kühn).
82. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 1003, 6-1004, 1 Kühn).
83. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 1004, 2-11 Kühn).
84. Νεοφύτου Προδρομνοῦ, Διδασκαλία περὶ τῶν ἐν τοῖς ὁδοῦσι παθῶν, *υπ' αριθ. 2286 Κώδικας Παρισίων.*
85. Νεοφύτου Προδρομνοῦ, Διδασκαλία περὶ τῶν ἐν τοῖς ὁδοῦσι παθῶν, *υπ' αριθ. 1481 Κώδικας Αθηνῶν.*

Η ΣΤΟΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΓΝΑΘΟΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

A. I. ΜΥΛΩΝΑΣ^{1, 2, 3, 4}

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική αποτέλεσε αντικείμενο ενδιαφέροντος πολλών ιατρών και χειρουργών, οι οποίοι άσκησαν το λειτούργημά τους στην αρχαία Ελλάδα και ευρύτερα στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, από την αρχαιότητα μέχρι την πτώση του Βυζαντίου. Το εύρος της γναθοχειρουργικής τους εμπειρίας περιελάμβανε την οδοντοφατνιακή χειρουργική, τις στοματικές και τραχηλοπροσωπικές λοιμώξεις, τις κρανιο-γναθοπροσωπικές κακώσεις, την ογκολογική και επανορθωτική χειρουργική της κεφαλής και του τραχήλου, τη χειρουργική παθολογία των σιαλογόνων αδένων, τις διαταραχές της κροταφογναθικής διάρθρωσης, την προπρωσθητική χειρουργική, την κρανιοπροσωπική χειρουργική, αλλιά και ευρύτερα τη στοματική και γναθοπροσωπική παθολογία. Το χειρουργικό έργο και τα συγγράμματά τους είχαν μεγάλη επίδραση στην ανάπτυξη της Χειρουργικής γενικότερα, αλλιά και ειδικότερα της Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής, όπως μαρτυρείται από την εισαγωγή και την καθιέρωσή τους ως εκπαιδευτικών συγγραμμάτων σε πολλές Ευρωπαϊκές Ιατρικές Σχολές, όπως των Παρισίων, ακόμη και τον 17ο αιώνα. Ειδικότερα όσον αφορά το Βυζάντιο, η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική ασκούνταν στα Χειρουργικά Τμήματα των Βυζαντινών «Ξενώνων» (Νοσοκομείων), τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα και μετέπειτα, ενώ ο ρόλος της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας στην περίθαλψη των πασχόντων από ασθένειες και τραυματικές κακώσεις της στοματικής και γναθοπροσωπικής περιοχής υπήρξε καθοριστικός, καθώς οι περίφημοι «Ξενώνες» ήταν προσαρτημένοι κυρίως σε Μοναστήρια, με δυνατότητα παροχής συστηματικής και οργανωμένης ιατρικής φροντίδας.

Όροι ευρετηρίασης Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική, Αρχαία Ελλάδα, Βυζάντιο

ORAL AND MAXILLOFACIAL SURGERY FROM ANCIENT GREECE TO BYZANTIUM

A. I. MYLONAS^{1, 2, 3, 4}

ABSTRACT

Oral and Maxillofacial Surgery was among the interests of many physicians and surgeons having practiced in Ancient Greece and the Ancient Greek world in general, from antiquity to the fall of Byzantium. The scope of their experience regarding Oral and Maxillofacial Surgery included dentoalveolar surgery, oral and cervicofacial infections, cranio-maxillofacial injuries, head and neck oncologic and reconstructive surgery, surgical pathology of salivary glands, temporomandibular joint disorders, preprosthetic surgery, craniofacial surgery, but also more broadly oral and maxillofacial pathology. Their surgical work and writings exerted great impact on the development of Surgery in general and particularly of Oral and Maxillofacial Surgery, which is shown from their introduction as textbooks in the curriculum of many Medical Faculties in Europe, such as the Medical School of the University of Paris, even in the 17th century A.D.. Especially regarding Byzantium, Oral and Maxillofacial Surgery was practiced in the Surgical Departments of the Byzantine "Xenons" (Hospitals), at least from the 6th century A.D. and afterwards, whereas the role of the Orthodox Christian Church in taking care and treating patients suffering from diseases and traumatic injuries of the oral and maxillofacial region was decisive, since the famous "Xenons" were attached mainly to Monasteries, where there was a possibility of providing systematic and organized medical care.

Key words Oral and Maxillofacial Surgery, Ancient Greece, Byzantium

¹ Στοματικός και Γναθοπροσωπικός Χειρουργός, Ιστορικός της Ιατρικής, Ιατρός-Οδοντίατρος, Διδάκτωρ Ιατρικής και Οδοντιατρικής Σχολής ΕΚΠΑ

² Αναπλ. Διευθυντής, Κλινική Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής Θεραπευτηρίου METROPOLITAN

³ Επιστημονικός Συνεργάτης, Κλινική Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής Οδοντιατρικής Σχολής ΕΚΠΑ

⁴ Επιστημονικός Συνεργάτης Εργαστηρίου Ιστορίας της Ιατρικής και Ιατρικής Ηθικής Ιατρικής Σχολής ΕΚΠΑ

Υπεύθυνος Επικοινωνίας

Αναστάσιος Ι. Μυλωνάς
Αραχώσιος 1-3, Ιλίσια, 15771 Ζωγράφου
E-mail: draimylo@otenet.gr

Correspondence

Anastassios I. Mylonas
1-3 Arahossias Street, Ilissia, 15771 Zografou, Athens
E-mail: draimylo@otenet.gr

Μέρος της Εργασίας παρουσιάστηκε στο 26ο Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Κρανιο-Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής, Μαδρίτη-Ισπανία, 28 Σεπτεμβρίου 2022.

Part of this paper was presented at the 26th Congress of the European Association for Cranio-Maxillofacial Surgery, Madrid-Spain, September 28, 2022.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι ιατροί και ειδικότερα οι χειρουργοί του αρχαίου ελληνικού κόσμου, μέσα στο πλαίσιο της ευρύτερης ενασχόλησής τους με τη Χειρουργική, αφιέρωσαν σημαντικό χρόνο της δραστηριότητάς τους στη μελέτη και την αντιμετώπιση προβλημάτων της στοματικής και της γναθοπροσωπικής περιοχής. Οι σκαπανείς αυτοί της στοματικής και γναθοπροσωπικής χειρουργικής κινήθηκαν σε αχαρτογράφητα νερά όταν διέγνωσαν, περιέγραψαν και αντιμετώπισαν νοσολογικές οντότητες της στοματικής και γναθοπροσωπικής χειρουργικής παθολογίας, συνήθως χωρίς ικανούς αναισθησιολόγους, συσκευές παρακολούθησης ζωτικών λειτουργιών, χειρουργικές μονάδες εντατικής θεραπείας, αντιβιοτικά, ιδιαίτερα χειρουργικά εργαλεία ή ηλεκτρικές συσκευές, ή οποιοδήποτε άλλο πολυπλοκό μέσο είναι διαθέσιμο σήμερα. Αντί για όλα τα παραπάνω, τα οποία θεωρούνται απαραίτητα στη σύγχρονη εποχή, διέθεταν μόνο απίστευτα αποθέματα θάρρους, εξυπνάδας, προνοητικότητας και φαντασίας για να τους καθοδηγούν, μετατρέποντας την ιατρική και τη χειρουργική από μια τελετουργική θρησκευτική πρακτική των ιερέων, που την ασκούσαν μέχρι τότε, σε μια λογική εμπειρία, εγκαθιδρύοντας μια αληθή θεραπευτική επιστήμη.¹

Έτσι, μελετώντας συγγράμματα της αρχαίας ελληνικής και βυζαντινής ιατρικής και ιστορικής γραμματείας, διαπιστώνεται ότι η στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική ασκούσαν από ιατρούς και χειρουργούς στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, ο οποίος εκτεινόταν στην περιοχή γύρω από τη Μεσόγειο, από τη Μικρά Ασία έως την Ισπανία και από τη Νότια Ευρώπη μέχρι τις βόρειες ακτές της Αφρικής.² Ειδικότερα, αναφέρονται 22 χειρουργοί οι οποίοι άσκησαν την επιστήμη και την τέχνη της στοματικής και γναθοπροσωπικής χειρουργικής στην αρχαία Ελλάδα, αλλή και στη μετέπειτα ιστορική περίοδο μέχρι την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.³

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι να παρουσιαστεί αδρά η πορεία της στοματικής και γναθοπροσωπικής χειρουργικής στο πέρασμα του χρόνου και στα πρώτα σπαράγματα της καταγραφής της από την αρχαία Ελλάδα μέχρι και το τέλος του Βυζαντίου, αναδεικνύοντας όλους εκείνους τους πρωτοπόρους ιατρούς και χειρουργούς που την υπηρέτησαν με ενθουσιασμό, αυταπάρνηση και καινοτόμο διάθεση, γράφοντας ένα ιδιαίτερο και αξιοζήλευτο κεφάλαιο στην ιστορία της Ιατρικής και Οδοντιατρικής γενικότερα, αλλή και ειδικότερα της Χειρουργικής.

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Ιπποκράτης ο Κώος (460-370 π.Χ.)

Η στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική καταλαμβάνει ένα σημαντικό μέρος των χειρουργικών εδαφίων της ιπποκρατικής συλλογής, η οποία αποτελείται συνολικά από 70-72 έργα. Η παρατηρητικότητα, η οξυδέρκεια και η κλινική κρίση του Ιπποκράτη (Εικ. 1) υπογραμμίζει την καθοριστική σημασία της φυσικής

Εικόνα 1. «Ιπποκράτης» – άγαλμα που βρέθηκε στη νήσο Κω, κοντά στο Ωδείο. Δεύτερο μισό του 2ου αιώνα π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Κω, Ελλάδα.

εξέτασης και διάγνωσης σε κάθε πεδίο της ιατρικής πράξης, ειδικότερα στη στοματική και τη γναθοπροσωπική χειρουργική, πρωτίστως σε μια εποχή όπου, όπως είναι φανερό, δεν υπήρχε οποιοδήποτε διαγνωστικό βοήθημα.^{4, 5}

Ο πατέρας και θεμελιωτής της επιστημονικής Ιατρικής Ιπποκράτης διατύπωσε πολλή απόψεις για τη Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική και τη Στοματολογία, οι οποίες βρίσκονται διάσπαρτες στα ακόλουθα βιβλία της Ιπποκρατικής Συλλογής: «Επιδημιών το Τέταρτον» §19, «Περί Σαρκών» §12-13, «Περί Οδοντοφυΐας» §19, «Επιδημιών το Έκτον» §2, «Περί Ιντρού» §9, «Περί Παθών» §4, «Προρρητικόν Βιβλίον το Δεύτερον» §11, «Περί Νούσων το Δεύτερον» §31-32,

«Επιδημιών το Έβδομον» §113, «Περί Άρθρων» §30-34, «Επιδημιών το Πέμπτον» §15, «Περί των εν Κεφαλή Τρωμάτων»,^{4, 5}

Πιο χαρακτηριστικές και σχετιζόμενες με τη Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική είναι οι ακόλουθες αναφορές:^{4, 5}

«Περί σαρκών» §12-13

Πρώτη αναφορά στους τρίτους γομφίους με τον όρο «φρονιμίτες».

«Επιδημιών το Έκτον» §2

Για πρώτη φορά αναφέρονται οι προσωποσκελετικές οδοντογναθικές δυσμορφίες, η ορθοδοντική και ορθογναθική χειρουργική. Στο βιβλίο αυτό της Ιπποκρατικής Συλλογής παρατίθεται το πλήρον αρχαίο γραπτό ορθοδοντικό σχόλιο, όπου γίνεται συσχέτιση της ανώμαλης διάταξης των δοντιών με τη δομή της κεφαλής και το σχήμα της υπερώας, τυπικό εύρημα στοματικής αναπνοής (αδενοειδές προσώπειο).

«Προρρητικόν βιβλίον το δεύτερον» §11

Συσχετισμός χρόνιας έλκωσης πηαγίου χείλους γλώσσας με ύπαρξη οξύαιχμου δοντιού.

«Περί νούσων το δεύτερον» §31-32

Περιγράφεται η αντιμετώπιση στοματοπροσωπικών λοιμώξεων με θερμά επιθέματα και στοματοπλύσεις, έτσι ώστε να αναδυθούν προς την επιφάνεια, είτε εξωστοματικά είτε ενδοστοματικά. Επίσης, παρατίθεται περιγραφή αποστήματος εδάφους στόματος (υπογλώσσιου) και υπερωίου αποστήματος.

«Επιδημιών το Έβδομον» §113

Στο βιβλίο αυτό της Ιπποκρατικής Συλλογής περιγράφεται μια ενδιαφέρουσα περίπτωση οδοντογενοῦς οστεομυελίτιδας, η οποία καταλήγει σε νέκρωση της κάτω γνάθου.

«Περί άρθρων» §30-34

Ο Ιπποκράτης ασχολείται με τη Γναθοπροσωπική Τραυματολογία, στα πλαίσια της οποίας παραθέτει τις παρατηρήσεις του σχετικά με την ανατομία των κροταφογναθικών διαρθρώσεων, την πρόσφυση των μαστηρίων μυών, αλλή και τη σχέση της κινητής κάτω γνάθου με την ακίνητη άνω γνάθο. Ειδικότερα, περιγράφεται ετερόπλευρο/αμφοτερόπλευρο εξάρθρημα κάτω γνάθου, με ανάταξη των κονδύλων με τον κλασσικό «Ιπποκράτειο χειρισμό» (Εικ. 2). Επίσης, περιγράφονται διάφοροι τύποι καταγμάτων κάτω γνάθου (ατελή, πλήρη, με ή χωρίς παρεκτόπιση ή εξάρθρημα), καθώς επίσης και η διά χειρών και επιδέσμων ανάταξή τους.

«Περί των εν κεφαλή τρωμάτων»

Σε αυτό το πραγματικά μνημειώδες έργο της αρχαίας ελληνικής ιατρικής γραμματείας γίνεται αναφορά σε κρανιο-γναθοπροσωπικές κακώσεις, ενώ παρατίθενται οστεολογικές παρατηρήσεις αναφερόμενες στο κρα-

Εικόνα 2. Ανάταξη εξάρθρηματος κάτω γνάθου, όπως απεικονίζεται στον παλαιότερο εικονογραφημένο Ιατρικό Κώδικα. Πρόκειται για ένα βυζαντινό αντίγραφο του 11ου αιώνα μ.Χ., του Ελληνικού Κώδικα του Νικήτα του 9ου αιώνα μ. Χ., με τίτλο «Σχόλια του Απολλωνίου του Κιτιέως εις το Περί Άρθρων Βιβλίον του Ιπποκράτους» (Codice Laurenziane LXXIV, 7 Section IX, Biblioteca Laurenziana, Firenze, Italia).

νίο, στις ραφές του, στις δύο οστικές πλάκες των κρανιακών οστών και στη μεταξύ τους διπλή, στα βρεγματικά οστά και στις κακώσεις τους, στα κροταφικά οστά, στη σύνδεση της κάτω γνάθου με το κρανίο, στο όργανο της ακοής και στις κακώσεις του. Περαιτέρω γίνεται περιγραφή της κρανιοανάτρησης και της κρανιοτομίας, της θέσης του χειρουργού ως προς τον ασθενή με κρανιοεγκεφαλικές κακώσεις (ΚΕΚ), ενώ ακολουθεί περιγραφή των ΚΕΚ, των κλινικών συμπτωμάτων, των επιπλοκών, αλλή και της θεραπευτικής τους αντιμετώπισης.

Ηρόφιλος ο Χαλκηδόνιος (4ος αιώνας π.Χ.)

Ο Ηρόφιλος ο Χαλκηδόνιος υπήρξε χειρουργός και γυναικολόγος, ο οποίος καταγόμενος από τη Χαλκηδόνα της Βιθυνίας εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αθήνα, ασκώντας το ιατρικό επάγγελμα παράλληλα με τον Ερασίστρατο τον Κείο (304-257 π.Χ.), με τον οποίο ίδρυσαν την περίφημη Αθηξανδρινή Σχολή της Ιατρικής. Χαρακτηρίζεται ως ο μεγαλύτερος ανατόμος της αρχαιότητας, οι πρωτοπόρες δε και ακριβείς ανατομικές του παρατηρήσεις συνέβαλλαν στην εξέλιξη και τη βελτίωση της χειρουργικής. Αναφορικά με την στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική, περιέ-

γραψε το οπτικό νεύρο (2η εγκεφαλική συζυγία), βελτίωσε δε τη χειρουργική αφαίρεση των δοντιών, παρατηρώντας ότι πολλοί άνθρωποι έχαναν τη ζωή τους πριν από αυτή την τροποποίηση της χειρουργικής τεχνικής αφαίρεσης των δοντιών.⁶

Άρατος ο Σολεύς (315-240 π.Χ.)

Ο Άρατος ο Σολεύς ήταν ιατρός, μαθηματικός, αστρονόμος και βοτανολόγος, ο οποίος γεννήθηκε στους Σολεύς της Κιλικίας το 315 π.Χ. και απεβίωσε στην Πέλλα της Μακεδονίας το 240 π.Χ. Σπούδασε στην Αθήνα, δραστηριοποιήθηκε δε στην Κιλικία, στη Συρία και για μερικά χρόνια στην Αλεξάνδρεια, πριν επιστρέψει στην Πέλλα, όπου και παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του. Ασχολήθηκε, μεταξύ άλλων, με μελέτες πάνω στη μορφογένεση και τη διαμόρφωση του κρανίου.⁷

Ερασίστρατος ο Κείος (304-257 π.Χ.)

Ο Ερασίστρατος ο Κείος γεννήθηκε στην Ιουλίδα της Κέας το 304 π.Χ. και απεβίωσε στη Σάμο το 257 π.Χ. από ανίατο έλκος στο πόδι. Υπήρξε διακεκριμένος ιατρός και χειρουργός, ο οποίος μεταξύ άλλων ίδρυσε στην Αλεξάνδρεια την Ανατομική Ακαδημία, αργότερα δε την περίφημη Ιατρική Σχολή της Αλεξάνδρειας, μαζί με τον Ηρόφιλο τον Χαλκηδόνιο και τον Εύδημο τον Αλεξανδρέα. Διακρίθηκε για την ανατομική του εμβρίθεια, τη διατύπωση με συστηματικό τρόπο θεραπευτικών κανόνων, αλλά και τη λεπτομερή θεώρηση και περιγραφή των νόσων του ανθρώπου. Διασώζονται διάφορες ανεκδοτολογικές πληροφορίες για τη ζωή του από πολλούς αρχαίους συγγραφείς, μεταξύ των οποίων ότι «ανέθηκεν μοιθυδίνην λαβίδα εξαγωγής οδόντων εις τους Δελφούς».⁸ Είναι προφανής η εννοιολογική σήμανση της μοιθυδίνης οδοντάγρας, αναφορικά με τον χρόνο χειρουργικής αφαίρεσης των δοντιών και την ανάγκη διατήρησής τους στον οδοντικό φραγμό μέχρις ότου καταστούν τόσο εύσειστα, που ακόμη και η κατασκευασμένη από τον εύπλαστο μόλυβδο οδοντάγρα να μπορεί να τα συλλάβει και να τα αφαιρέσει.

Μόληπις ο Ταραντίνος (3ος αιώνας π.Χ.)

Ο Μόληπις ο Ταραντίνος ήταν ιατρός χειρουργός ο οποίος έδρασε στον Τάραντα της Μεγάλης Ελλάδας κατά τον 3ο αιώνα π.Χ.. Θεωρείται ότι επινόησε έναν ειδικό επίδεσμο για την επίδεση τραυμάτων της κεφαλής, γνωστό με το όνομα «θαίς», ο οποίος, σύμφωνα με μερικούς ιατρικούς συγγραφείς, αποδίδεται στον χειρουργό Περιγένη τον Αλεξανδρέα, που έζησε στην Αλεξάνδρεια τον 1ο αιώνα π.Χ.⁹

Αμύντας ο Ρόδιος (2ος αιώνας π.Χ.)

Ο Αμύντας ο Ρόδιος ήταν χειρουργός ο οποίος έζησε και άσκησε τη χειρουργική του τέχνη και επιστήμη στη Ρόδο κατά τον 2ο αιώνα π.Χ. Η συμβολή του στη στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική συνίσταται στην επινόηση επιδέσμου για την αντιμετώπιση καώσεων ή καταγμάτων των ρινικών οστών.¹⁰

Γλαυκίας ο Ταραντίνος (2ος αιώνας π.Χ.)

Ο Γλαυκίας ο Ταραντίνος υπήρξε ιατρός χειρουργός, ένας από τους διασημότερους ιατρούς της Εμπειρικής Σχολής, ο οποίος συνδύασε με αριστοτεχνικό τρόπο την εμπειρική διδασκαλία με τη δογματική θεωρία και παράδοση, άσκησε δε την ιατρική και τη χειρουργική στον Τάραντα της Μεγάλης Ελλάδας κατά τον 2ο αιώνα π.Χ. Επινόησε νέους τρόπους επιδέσεως των πληγών, εισάγοντας καινοτομίες στην Επιδεσμολογία, μεταξύ των οποίων και τους ακόλουθους επιδέσμους που αφορούν την κρανιογναθοπροσωπική περιοχή: 1) «Γλαυκίου ρόμβος φάλαρα»: διασώθηκε η περιγραφή του από τον Ορειβάσιο τον Περγαμνό (325-403 π.Χ.), ο οποίος αναφέρει: «ούτος ο επίδεσμος ευθετεί προς επίδεσιν των σιαγόνων και των οφθαλμών», 2) «Γλαυκίου επεγκρανίς» (θόλιος ή σκάφιος), ειδικός επίδεσμος για την αντιμετώπιση τραυμάτων του κρανίου και των παρειών, που μνημονεύεται από τον Γαληνό τον Περγαμνό (128-200 μ.Χ.), 3) «Γλαυκίου λαγώς χωρίς ώτων», επίδεσμος που αποτελεί παραλληλαγή της επεγκρανίδος για καλύτερη συγκράτηση, ο οποίος επίσης αναφέρεται από τον Γαληνό τον Περγαμνό.¹¹

Απολλώνιος ο Κιτιεύς (1ος αιώνας π.Χ.)

Ο Απολλώνιος ο Κιτιεύς ήταν ιατρός χειρουργός, ο οποίος καταγόταν από το Κίτιον της Κύπρου και έζησε στην Αλεξάνδρεια τον 1ο αιώνα π.Χ. Υπήρξε οπαδός της Εμπειρικής Ιατρικής Σχολής, ο οποίος μεταξύ των ιατρικών συγγραμμάτων που κατέλειπε περιλαμβάνεται και το περίφημο έργο «Περί αρθρών» (Περί αρθρώσεων) βιβλίο γ'. Το συγκεκριμένο σύγγραμμα αναφέρεται στο ομώνυμο έργο του Ιπποκράτη περί των αρθρώσεων του ανθρώπινου σώματος, γράφτηκε δε κατ' εντολή του βασιλιά της Κύπρου Πτολεμαίου (81-58 π.Χ.). Το εμβληματικό αυτό σύγγραμμα περιέχει 31 εικόνες, μεταξύ των οποίων και εκείνη που αναπαριστά την ανάταξη εξαρθρώματος της κάτω γνάθου με τον γνωστό «Ιπποκράτειο χειρισμό», υπό τον τίτλο «Εμβολή γνάθου» (Εικ. 2). Το έργο αυτό διασώζεται στη «Χειρουργική Συλλογή» του Βυζαντινού ιατρού Νικήτα του Κωνσταντινουπόλεως (11ος αιώνας μ.Χ.), καθώς επίσης και σε βυζαντινό χειρόγραφο του 9ου αιώνα μ.Χ.¹²

Ασκληπιάδης ο Βιθύνιος (124-43 π.Χ.)

Ο Ασκληπιάδης ο Βιθύνιος υπήρξε ιατρός, χειρουργός, ρήτωρ και φιλόσοφος, ο οποίος άσκησε την ιατρική και τη χειρουργική αρχικά στην πατρίδα του, την Προύσα της Βιθυνίας, κατόπιν δε στο Πάριον, αρχαία ελληνική πόλη της βορείου Μυσίας στα δυτικά του βορείου στομίου του Ελλήσποντου, στον Ελλήσποντο και τέλος στη Ρώμη, όπου εγκαταστάθηκε το 91 π.Χ. Ήταν ιδρυτής της Μεθοδικής Ιατρικής Σχολής, θεωρείται δε ως ο πρώτος που εφάρμοσε τη μέθοδο της τραχειοστομίας σε περιπτώσεις επικίνδυνης ασφυξίας.¹³

Γλύκων ο Αλεξανδρεύς (1ος αιώνας π.Χ.)

Ο Γλύκων ο Αλεξανδρεύς ήταν ιατρός και διάσημος χειρουργός, οπαδός της Ερασιστρατείου Σχολής, ο

οποίος άσκησε την ιατρική στην Αλεξάνδρεια. Η χειρουργική του δραστηριότητα υπήρξε πολύπληυρη, ενώ ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τον τρυπανισμό του κρανίου. Επίσης, επινόησε έμπηαστρο εμποτισμένο με ροδέλαιο για την αντιμετώπιση της κεφαλαλγίας, την καταπολέμηση του οφθαλμικού κατάρρου (εφαρμογή του έμπηάστρου στο μέτωπο), καθώς και τον έλεγχο της ρινορραγίας.¹⁴

Ηρακλείδης ο Ταραντίνος (1ος αιώνας π.Χ.)

Ο Ηρακλείδης ο Ταραντίνος ήταν ιατρός χειρουργός και φαρμακολόγος, ο οποίος υπήρξε ένας από τους σπουδαιότερους εκπροσώπους της Εμπειρικής Ιατρικής Σχολής, ασκώντας την ιατρική στον Τάραντα της Μεγάλης Ελλάδας κατά τον 1ο αιώνα π.Χ. Διακρίθηκε σε πολλούς τομείς της ιατρικής, ειδικότερα δε όσον αφορά τη στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική και παθολογία, περιέγραψε τη θεραπευτική αντιμετώπιση της ρινορραγίας, ενώ παρασκεύασε διάφορα φαρμακευτικά ιδιοσκευάσματα, όπως φάρμακο κατά του «συκώδους» οιδήματος στο άνω τμήμα της κεφαλής και στη γνάθο, φάρμακο για τη σύσφιξη χαλαρών δοντιών, φάρμακο κατά των πυωδών αποστημάτων και της εσχάρωσης του στόματος, φάρμακο για την αντιμετώπιση της φλεγμονής της σταφυλής, καθώς επίσης και των αφθωδών ελκών του στόματος, τέλος δε φάρμακο σε δισκία κατά της γαγγραινώδους στοματίτιδας-«νομής».¹⁵

Μηνόδωρος ο Σάμιος (α' μισό 1ου αιώνα π.Χ.)

Ο Μηνόδωρος ο Σάμιος υπήρξε ιατρός χειρουργός, οπαδός της Ερασιστρατείου Σχολής, ο οποίος άσκησε την ιατρική στη Σάμο κατά το πρώτο μισό του 1ου αιώνα π.Χ., καθιστάμενος ευρύτερα γνωστός λόγω της εν γένει χειρουργικής του τακτικής. Ειδικότερα σε περιπτώσεις καταγμάτων κρανίου, ανέπτυξε τη δική του χειρουργική τεχνική, η οποία συνίστατο σε τομή, παρασκευή και αφαίρεση των τεμαχίων που είχαν εισχωρήσει εντός του κρανίου. Το γεγονός αυτό απέτέλεσε σημαντική πρόοδο σε σχέση με την τακτική των Ιπποκρατειών, οι οποίοι περίμεναν τη διαπύηση των οστικών θραυσμάτων, ώστε να αφαιρούνται εύκολα.¹⁶

Περιγένης ο Αλεξανδρεύς (1ος αιώνας π.Χ.)

Ο Περιγένης ο Αλεξανδρεύς ήταν ιατρός χειρουργός, ο οποίος έζησε στην Αλεξάνδρεια κατά τον 1ο αιώνα π.Χ. Επινόησε ειδικό επίδεσμο, καλούμενο «θαίς», για την αντιμετώπιση τραυμάτων κεφαλής, καθώς και άλλον επίδεσμο μορφής κράνους, επίσης για την περίδεση τραυμάτων κεφαλής, όπως μνημονεύεται από τον Γαληνό τον Περγαμνό (128-200 μ.Χ.).¹⁷

Αριστίων ο Αλεξανδρεύς (ο Πρεσβύτερος) (1ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Αριστίων ο Αλεξανδρεύς (ο Πρεσβύτερος) υπήρξε ιατρός χειρουργός και φαρμακολόγος, ο οποίος άσκησε την ιατρική και τη χειρουργική στην Αλεξάνδρεια κατά τον 1ο αιώνα μ.Χ. Έμεινε γνωστός ως κατά-

σκευαστής νέων χειρουργικών εργαλείων, ενώ επίσης τελειοποίησε διάφορα χειρουργικά εργαλεία, συμπληρώνοντας μεταξύ άλλων τον «γλωσσόκομον» (γλωσσοπίεστρο) του Νυμφοδώρου, προσθέτοντας έναν άξονα, όπως αναφέρεται από τον Ορειβάσιο τον Περγαμνό (325-403 μ.Χ.).¹⁸

Λεωνίδας ο Αλεξανδρεύς (τέλος του 1ου αιώνα μ.Χ.)

Ο Λεωνίδας ο Αλεξανδρεύς ήταν ιατρός χειρουργός, ο οποίος έζησε αρχικά στην Αλεξάνδρεια και άσκησε την ιατρική στην Ρώμη, κατά το τέλος του 1ου αιώνα μ.Χ. Ασχολήθηκε γενικά με τη χειρουργική, στο αξιόλογο δε σύγγραμμά του με τίτλο «Χειρουργούμενα», το ενδιαφέρον του εστιάζεται, μεταξύ άλλων, και στα κατάγματα του κρανίου, περιγράφοντας οκτώ είδη αυτών. Ο Γαληνός ο Περγαμνός (128-200 μ.Χ.) τον αναφέρει ως «επισυνθετικών ιατρών», καθώς συνδυάζει τη μεθοδική, την εμπειρική και τη δογματική διδασκαλία και ιατρική παράδοση.¹⁹

Σωρανός ο Εφέσιος (98-138 μ.Χ.)

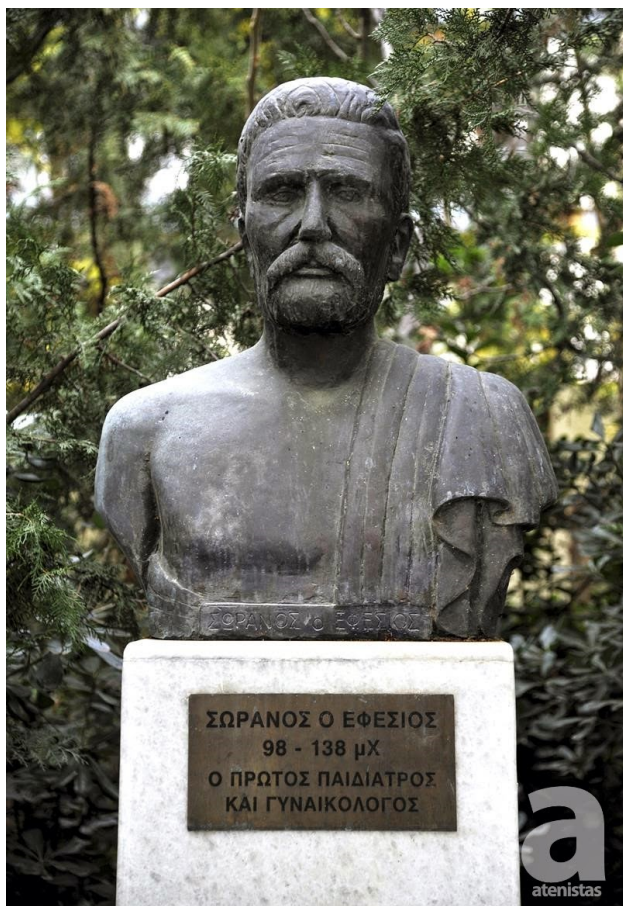
Ο Σωρανός ο Εφέσιος (Εικ. 3) υπήρξε διαπρεπής ιατρός, χειρουργός γυναικολόγος και φιλόσοφος, ο οποίος σπούδασε στην Αλεξάνδρεια ακολουθώντας τη Μεθοδική Σχολή, της οποίας έγινε βασικός εκπρόσωπος παίρνοντας τον τίτλο «Πρίγκηψ των Μεθοδιστών». Άσκησε την ιατρική στη Ρώμη κατά την περίοδο των αυτοκρατόρων Τραϊανού και Αδριανού, θεωρούμενος ως ο μεγαλύτερος γυναικολόγος της αρχαιότητας. Στο συγγραφικό του έργο περιλαμβάνονται τα ακόλουθα συγγράμματα με ειδική μνεία σε θέματα στοματικής και γναθοπροσωπικής χειρουργικής: 1) «Περί επιδέσμων», όπου περιγράφονται επίδεσμοι της κεφαλής και του τραχήλου (Εικ. 4), 2) «Περί σημείων καταγμάτων», όπου περιγράφονται κατάγματα της ρινός και της κάτω γνάθου, 3) «Περί γυναικείων παθών» Βιβλίον Β', XXII) Περί οδοντοφυΐας, XXIII) Περί φλεγμονής παρισθημάτων, XXIV) Περί άφθης.²⁰

Τρύφων ο Κρης (ο Πατήρ) (1ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Τρύφων ο Κρης, ο Πατήρ, ήταν κορυφαίος ιατρός, χειρουργός και φαρμακολόγος, τον οποίο ο Κέληςος χαρακτηρίζει «πατέρα των ιατρών». Καταγόταν από τη Γόρτυνα της Κρήτης (αρχαία πόλη, 45 χιλιόμετρα νότια του Ηρακλείου), ο οποίος, αφού σπούδασε στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, εγκαταστάθηκε στη Ρώμη, όπου και άσκησε την ιατρική. Υπήρξε οπαδός της Εμπειρικής Ιατρικής Σχολής, στο έργο του δε περιγράφονται, μεταξύ άλλων, έμπηαστρα πηγών που εφαρμόζονται σε ανοικτά τραύματα των οστών, ιδιαίτερα του κρανίου, όπως αναφέρεται από τον Γαληνό τον Περγαμνό (128-200 μ.Χ.).²¹

Άντυλλος ο Ανατόμος (2ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Άντυλλος ο Ανατόμος υπήρξε ένας από τους διασημότερους χειρουργούς της αρχαιότητας, ασχολούμενος με την ιατρική, τη χειρουργική, την οφθαλμολογία και την αθηλιατρική. Όσον αφορά τη στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική, διενήργησε για

Εικόνα 3. Ορειχάλκινη προτομή του Σωρανού του Εφέσιου, τοποθετημένη σε μαρμάρινο βάθρο και ευρισκόμενη στον περίβολο του Γενικού Νοσοκομείου Παίδων Αθηνών «Αγία Σοφία» (Χωρέμιο Εργαστήριο). Έργο του γλύπτη και παιδιάτρου Βασίλη Κάρη, ιδρυτικού μέλους της Ελληνικής Εταιρείας Ιατρών Καλλιτεχνών.

Εικόνα 4. Λεπτομέρεια από εικονογραφημένο χειρόγραφο, που αποτελεί αντίγραφο του έργου του Σωρανού «Περί επιδέσμων». Απεικονίζει ένα είδος επιδέσμου της κεφαλής, την επονομαζόμενη «περικεφαλαία» (Biblioteca Medicea-Laurenziana, Firenze, Italia).

πρώτη φορά τραχειοστομία, προέβη σε χειρουργική αφαίρεση διογκωμένων λεμφαδένων του τραχήλου, καθώς επίσης και σε π्लाστική αποκατάσταση ελλειμμάτων στο μέτωπο, στη μύτη, στις παρειές και στα αυτιά. Εφήρμοσε για πρώτη φορά την «τετραγωνική τομή», προεκτείνοντας την άνω και κάτω τομή και στις δύο πλευρές, αποκολλώντας στη συνέχεια το δέρμα που βρίσκεται μεταξύ των τομών, από την περίμετρο προς το κέντρο του τετραγώνου, όπου και το συνέρραψε. Επίσης, ασχολήθηκε και με τη μελέτη των σιελαγωγών φαρμάκων.²²

Αρχιγένης ο Απαμεύς (2ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Αρχιγένης ο Απαμεύς καταγόταν από την Απάμεια της Συρίας, διαπρεπής ιατρός και φαρμακολόγος, ο οποίος άσκησε την ιατρική στη Ρώμη ως στρατιωτικός ιατρός των Πραιτωριανών, κατά την εποχή του αυτοκράτορα Τραϊανού (98-117 μ.Χ.). Απεκλήθη «θειώτατος ιατρός» από τον διακεκριμένο ιατρό της Πρώιμης Βυζαντινής Περιόδου Αλέξανδρο Τραλλιανό (525-605 μ.Χ.), ανήκε δε στην Εκλεκτική Ιατρική Σχολή, έχοντας όμως επηρεαστεί και από την Πνευματική Ιατρική Σχολή. Πολυγραφότατος ιατρός, ασχολήθηκε και με τη θεραπεία των κρανιακών τραυμάτων, όπως αναφέρεται από τον Ορειβάσιο τον Περγαμνό (325-403 μ.Χ.).²³

Ηλίδωρος ο Αιγύπτιος (2ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Ηλίδωρος ο Αιγύπτιος ήταν ιατρός χειρουργός, καταγόμενος από την Αίγυπτο, ο οποίος άσκησε την ιατρική στη Ρώμη. Περίφημο θεωρείται το σύγγραμμά του με τίτλο «Χειρουργούμενα», Βιβλίο 5, το οποίο αποτελεί σύγγραμμα γενικής χειρουργικής, με μερικά αποσπάσματά του να διασώζονται από τον Ορειβάσιο τον Περγαμνό (325-403 μ.Χ.). Μεταξύ των κεφαλαίων του, υπάρχουν σχετικά με τη χειρουργική των οφθαλμών («Περικυθισμός και συσάρκωσις»), καθώς επίσης και τη χειρουργική των κροτάφων.²⁴

Μαρίνος ο Ανατόμος (2ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Μαρίνος ο Ανατόμος υπήρξε ιατρός χειρουργός, αξιόλογος ανατόμος της αρχαίας ελληνικής χειρουργικής. Καταγόταν από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, μνημονεύεται δε από τον Ορειβάσιο τον Περγαμνό (325-403 μ.Χ.). Η συμβολή του στη στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική περιορίζεται στη βελτίωση της τεχνικής διατήρησης των οστών, καθώς επίσης και στην αναλυτική περιγραφή των κρανιακών και σπονδυλικών τρημάτων.²⁵

ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (405-705 ΑΙΩΝΑΣ Μ.Χ.)

Ορειβάσιος ο Περγαμνός (325-403 μ.Χ.)

Ο Ορειβάσιος ο Περγαμνός (Εικ. 5) ήταν ιατρός, χειρουργός, διαιτολόγος, ορθοπαιδικός χειρουργός και οδοντίατρος, ο οποίος σπούδασε ιατρική και φιλοσο-

Εικόνα 5. Ο Ορειβάσιος ο Περγαμνός, από εξώφυλλο βιβλίου του Γαληνού, 16ος αιώνας, Βιβλιοθήκη της Παλαιάς Ιατρικής Σχολής, Paris IC. Galeni Pergameni, Methodus Medendi, vel de morbis curandis libri quatuordecim, Thoma Linacro Anglo interprete, Parisiis, Apud Simonem Colinaeum, 1530l.

φία αρχικά στην Αλεξάνδρεια, μαθητεύοντας κοντά στον Κύπριο ιατρό και φιλόσοφο Ζήνωνα. Ακολούθως πήγε στην Αθήνα για να ολοκληρώσει τις σπουδές του, όπου συναντήθηκε και συνδέθηκε με φίλια τόσο με τον μετέπειτα αυτοκράτορα Ιουλιανό τον Παραβάτη, όσο και με τους Πατέρες και μετέπειτα Ιεράρχες της Χριστιανικής Εκκλησίας, τους αδελφικούς φίλους Μέγα Βασίλειο και Γρηγόριο τον Ναζιανζινό τον Θεολόγο. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου διετέλεσε αρχίατρος της Αυτοκρατορικής Αυλής επί Ιουλιανού του Παραβάτη.²⁶⁻²⁸ Ο Ορειβάσιος ο Περγαμνός θεωρείται ως ο πλέον αντιπροσωπευτικός τύπος ιατρού της Βυζαντινής Ιατρικής.²⁶ Όσον αφορά τη στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική, η συμβολή του υπήρξε πολυσχιδής, με αναφορές στα διάφορα συγγράμματά του και ειδικότερα στα i) «Προς Ευνάπιον περί ευπορίστων (φαρμάκων)», Βιβλία 4, Βιβλίων Δ': «Περί νόσων β'», όπου υπάρχουν οι ακόλουθες αναφορές: Περί παρωτίδων, περί ρινός παθών, περί ελκών ρινός, περί δυσώδους στόματος, προς χείλη κατεργότα, προς σειωμένους οδόντας, προς οδόντων αληγήματα, αποφλεγματισμοί οδονταλγίας, προς το απόνωας άραι οδόντας, περί οδοντοφυούντων βρεφών, οδονταλγίας προφυλακτικών, λαμπρυντικά οδόντων, περί ούλων πασχόντων, περί των εν τω στόματι παθών, στοματικών φάρμακων, ii) «Σύνοψις προς Ευστά-

θιον», Βιβλία 9 (Εικ. 6), Βιβλίων Γ: «Περί ύλης ιατρικής», Βιβλίων Ε' και Βιβλίων ΣΤ', iii) «Ιατρικά συναγωγὰ προς Ιουλιανόν», Βιβλία 72, Βιβλίων 24, 25, 44, 45, 46, 47, 48.^{2, 29}

Ο Ορειβάσιος ο Περγαμνός (Εικ. 7) στο πολύπλευρο συγγραφικό του έργο ασχολείται με επιμέρους γνωστικά αντικείμενα της στοματικής και γναθοπροσωπικής χειρουργικής, όπως με την τοπογραφική, περιγραφική και χειρουργική ανατομική της κεφα-

Εικόνα 6. Πρώτη σελίδα λατινικής έκδοσης (μεταφραστής Ioannes Baptista Rasarius) του συγγράμματος του Ορειβασίου του Περγαμνός «Σύνοψις προς Ευστάθιον». Βιβλία 9. I Oribasii Sardiani Synopseos ad Eustathium filium lib. novem. Parisiis: In officina Audoeni Parvi..., 1554l.

Εικόνα 7. Ο Ορειβάσιος ο Περγαμνός (αριστερά), ενώ συνομιλεί με τον αρχαίο Έλληνα ιατρό Φίλιππο (δεξιά). Από τον Κώδικα 3632, f. 97v., 14ος αιώνας, Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Bologna.

λής και του τραχήλου, την οδοντοφατνιακή χειρουργική, τις στοματικές και τραχηλοπροσωπικές λοιμώξεις, την τραυματολογία του σπληαχνικού και εγκεφαλικού κρανίου, καθώς επίσης και την εμβιομηχανική των τραυματικών εγκεφαλικών κακώσεων, τη δυσλειτουργία των κροταφογναθικών διαρθρώσεων ως συνέπεια του εξαρθήματος της κάτω γνάθου, τη χειρουργική ογκολογία της κεφαλής και του τραχήλου [γενική αναφορά στην κλινική εικόνα (μέγεθος, σχήμα, χρώμα, υφή) των ακροχορδόνων (κρεατοειδών) και των εξωφυτικών καρκινωμάτων, ιδίως του χείλους, του ωτός, της ρινός, του βλεφάρου και του τραχήλου], την επανορθωτική χειρουργική της κεφαλής και του τραχήλου [αποκατάσταση διαφόρων δερματικών ή ιστικών ελλειμμάτων (φρύδια, μέτωπο, ζυγωματικά, ρίνα, ώτα), με κινητοποίηση συνδυσασμένων μυοδερματικών κρημνών], τη χειρουργική παθολογία των σιαλογόνων αδένων [φλεγμονώδεις παθήσεις και όγκοι παρωτίδας, που αντιμετωπίζονται κυρίως συντηρητικά με διάφορα φαρμακευτικά μέσα (καταπλάσματα) ή και χειρουργικά με τη διενέργεια φλεβοτομίας, τησχάση των παρωτιδικών αποστημάτων, την εφαρμογή βεντουζών κ.λπ., βατράχιο που αντιμετωπίζεται είτε φαρμακευτικά με την εφαρμογή διακλυσμών, επαλείψεων και εντριβών, ή χειρουργικά με τη διενέργεια φλεβοτομίας των υπογλωσσίων φλεβών], την προπροσθητική χειρουργική [αγκυλογλωσσία είτε συγγενούς ή επίκτητης αιτιολογίας, λύση με τη διενέργεια της κατάληπτης χειρουργικής επέμβασης (εκτομή γλωσσικού χαλινού)], την παθολογία του στόματος [ραγάδες των χειλέων, ουλορραγίες, διαβρώσεις και σήψη των ούλων, παουλίδα, επουλίδα, αφθώδη έλκη παιδιών, τραχύτητα γλώσσας], την κρανιοπροσωπική χειρουργική [χειρουργική αντιμετώπιση διάστασης ραφών κρανίου, υδροκεφαλίας (3 τύπων), κρανιακών εξοστώσεων (πιθανών οστεωμάτων ή βλαβών ινώδους δυσπλασίας), περιγραφή δυσμορφιών σκελετού προσώπου, ιδιαίτερα δε ανθρωπολογικές και κρανιομετρικές παρατηρήσεις, που καθορίζουν την κλινική εξέταση στα πλαίσια της ορθοδοντικής και ορθογναθικής χειρουργικής προσέγγισης ασθενών, που παρουσιάζουν αντίστοιχα λειτούργα και αισθητικά προβλήματα (συσχέτιση ανώμαλης διάταξης δοντιών με σχήμα υπερώας, κεφαλής και προσώπου)], την επιδερμολογία κεφαλής και τραχήλου [περιγραφή διαφόρων επιδέσμων για την αντιμετώπιση τραυματικών κακώσεων σπληαχνικού και εγκεφαλικού κρανίου (θλαστικών τραυμάτων, καταγμάτων κ.λπ.), διάστασης ραφών κρανίου, εξαρτημάτων κάτω γνάθου (ετερόπλευρων και αμφοτερόπλευρων), καθώς επίσης και φλεγμονωδών παθήσεων παρωτίδων και τραχήλου].^{2, 29}

Αέτιος ο Αμιδηνός (6ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Αέτιος ο Αμιδηνός (Εικ. 8) υπήρξε ιατρός, σπουδαίος χειρουργός, ο οποίος γεννήθηκε στην πόλη Άμιδα της Μεσοποταμίας και αφού σπούδασε ιατρική στην Αλεξάνδρεια, μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, όπου και άσκησε το λειτούργημά του. Αναδείχθηκε σε αρχίατρο της Αυτοκρατορικής Αυλής επί Ιουστινιανού Α',

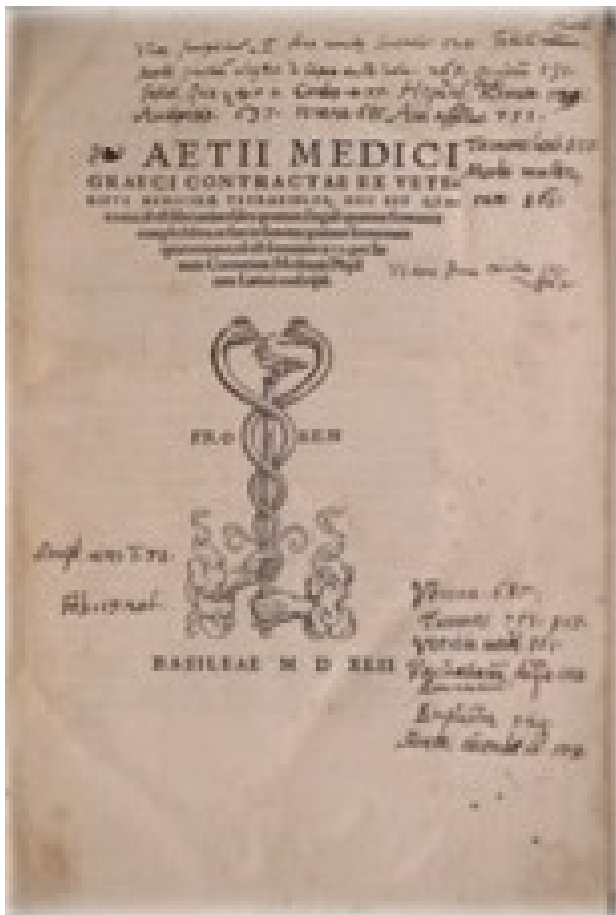

Εικόνα 8. Ο Αέτιος ο Αμιδηνός ενώ εξετάζει τον σφυγμό του Ιουστινιανού. Τον περιβάλλουν οι ιατροί Ερμόφιλος, Βάσσος και Μαγιστριανός. Από τον Κώδικα 3632, 14ος αιώνας, Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Bologna.

φέροντας τον τίτλο «Κόμης του Οψικίου» (Comes Obsequii), έναν από τους επισημότερους τίτλους της Αυτοκρατορικής Αυλής, που του έδινε το προνόμιο να προπορεύεται του αυτοκράτορα κατά τις διάφορες τελετές.^{2, 27, 30}

Όσον αφορά τη συμβολή του στη στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική, στο σύγγραμμά του «Ιατρικών λόγοι ΙΣΤ'» (Εικ. 9), Βιβλίων Η', ο Αέτιος ο Αμιδηνός ασχολείται με διάφορα επιμέρους γνωστικά της αντικείμενα, όπως την οδοντοφατνιακή χειρουργική [περιγραφή σιδερένιας ρίνης δικής του επινόησης για ρίνιση υπερεκφυμμένων δοντιών, παράθεση συνταγών για θεραπεία οδονταλγιών συνεπεία ξηροστομίας], τις στοματικές και τραχηλοπροσωπικές λοιμώξεις [πυώδη οίδημα στο στόμα, εύσειστα δόντια, συρίγγια ούλων και συσχέτισή τους με υπαίτια δόντια, φλεγμονή, απολίπιση και οίδημα γλώσσας, υπερώας και ούλων, γλωσσικό απόστημα, παθήσεις σταφυλής, σταφυλιεκτομή με προσεκτική χρησιμοποίηση σταφυλιήγρας, φλεγμονώδεις παθήσεις παρισσίων, περιамυγαλικό απόστημα], την προπροσθητική χειρουργική [διεξοδική περιγραφή χειρουργικής επέμβασης λύσης αγκυλογλωσσίας], τη χειρουργική παθολογία των σιαλογόνων αδένων [βατράχιο-φαρμακευτική ή χειρουργική αντιμετώπιση με διενέργεια φλεβοτομίας υπογλωσσίων φλεβών], καθώς επίσης και την παθολογία στόματος [χειρουργική παθολογία χειλέων, θεραπευτική αντιμετώπιση πεπαχυμένων χειλέων, ραγάδων και διογκώσεων χειλέων, χειρουργικά ή φαρμακευτικά, φαρμακευτική αντιμετώπιση υπερτροφικών, εξοιδημένων και σπόμενων ούλων, διαβρωμένων και εξηλωμένων ούλων, φαρμακευτική και χειρουργική αντιμετώπιση παουλιδών και επουλιδών, φαρμακευτική αντιμετώπιση αφθών].^{2, 31}

Λαμβάνοντας υπόψη την καθοριστική σημασία της αναισθησίας για την ποιότητα της χειρουργικής φροντίδας και θεραπείας, αξίζει να αναφερθεί ως επίτευγμα του Αέτιου του Αμιδηνού (Εικ. 10) η επινόηση ίδιας μεθόδου τοπικής αναισθησίας για τη χειρουργική αφαίρεση των δοντιών, χρησιμοποιώντας ειδικό σωλήνα και διοχετεύοντας ναρκωτικό αέριο στα προσβεβλημένα δόντια, παραγόμενο από την καύση ποταμίσιων σκωλήκων (ελμίνθων).^{2, 31}

Εικόνα 9. Πρώτη σελίδα λατινικής έκδοσης (μεταφραστής Janus Cornarus) του συγγράμματος του Αετίου του Αμιδηνού «ιατρικών λόγοι ΙΣΤ», το οποίο χωρίζεται σε τέσσερα μέρη ή «τεταβίβλους» *Iaetii medici graeci contractae ex veteribus medicinae Tetrabiblos, hoc est qvaternio, id est libri uniuersales quatuor.... Basileae: Froben, 1542*.

Εικόνα 10. Ο Αέτιος ο Αμιδηνός παρουσιάζοντας το βιβλίο του. Γυναίκες ασθενείς έρχονται να τον συμβουλευτούν. Από τον Κώδικα 3632, f. 97v., 14ος αιώνας, Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Bologna.

Αλέξανδρος ο Τραλλιανός (525-605 μ.Χ.)

Ο Αλέξανδρος ο Τραλλιανός (Εικ. 11) ήταν ιατρός, φαρμακολόγος και βοτανολόγος, ο οποίος καταγόταν από τις Τράλλειες, μια πόλη στη Λυδία της Μικράς

Εικόνα 11. Ο Αλέξανδρος ο Τραλλιανός ενώ κρατά το βιβλίο του. 9ος αιώνας, Εθνική Βιβλιοθήκη, Paris.

Ασίας, όπου και σπούδασε αρχικά την ιατρική, ταξιδεύοντας στη συνέχεια στην Κέρκυρα, στην Ιταλία, στη Γαλιτία, στην Ισπανία και την Αφρική, με σκοπό να πλουτίσει τις ιατρικές του γνώσεις. Εργάστηκε ως στρατιωτικός ιατρός για μερικά χρόνια στη Φοινίκη και την Αίγυπτο, ασκώντας κυρίως τη χειρουργική, τελικά δε εγκαταστάθηκε στη Ρώμη, όπου δίδαξε την ιατρική έως τα βαθιά του γεράματα, λειτούργώντας παράλληλα ως ιατρός της Αυλής, θεωρούμενος ως ο πλέον σημαντικός ιατρός μετά την εποχή του Γαληνού. Σε προχωρημένη ηλικία επέστρεψε και εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου έζησε τα τελευταία χρόνια της ζωής του περιστοιχισμένος από τους μαθητές του, έχοντας κατακτήσει την αναγνώριση, τη βαθιά εκτίμηση, αληθιά και την αγάπη της ιατρικής κοινότητας.³²⁻³⁴

Όσον αφορά τη Στοματική και Κρανιο-γναθο-προσωπική Χειρουργική και Παθολογία, αποτέλεσε κι αυτή, μέσα στην πλειάδα των ιατρικών εντυπώσεων του Αλεξάνδρου του Τραλλιανού, έναν τομέα που έτυχε της προσοχής του. Ειδικότερα στο έργο του «Βιβλία ιατρικά δύο και δέκα» (Θεραπευτικά) (Εικ. 12), και συγκεκριμένα στο «Βιβλίο Α'», ο Αλέξανδρος ο Τραλλιανός αναφέρεται στη φαρμακευτική αληθιά και τη χειρουργική αντιμετώπιση της πάρεσης των χειρῶν και των γνάθων, θέμα το οποίο εντάσσεται στη θεραπευτική των παθήσεων του προσωπικού νεύρου. Εξάλλου στο «Βιβλίο Γ'» του ίδιου του έργου ασχολείται με τη

Εικόνα 12. Πρώτη σελίδα επανέκδοσης στα λατινικά του συγγράμματος του Αλεξάνδρου του Τραλλιανού «Βιβλία ιατρικά δώδεκα» [Medici Libri Duodecim], που εκδόθηκε στη Λυών (Lyons) το 1576, ενώ η πρώτη έκδοση στα λατινικά έγινε για πρώτη φορά στο Στρασβούργο (Strasbourg) το 1549, από τον Johann Gunther.

χειρουργική παθολογία των σιαθογόνων αδένων και δη των παρωτίδων, περιγράφοντας τη φαρμακευτική αλήθ και χειρουργική θεραπεία των διαφόρων φλεγμονωδών παθήσεων και όγκων των παρωτίδων, είτε με διάφορα καταπλάσματα είτε με τη διενέργεια φλεβοτομίας.^{2, 35}

Θεόφιλος ο Πρωτοσπαθάριος (7ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Θεόφιλος ο Πρωτοσπαθάριος (Εικ. 13) ήταν ιατρός, χριστιανός, Αρχίατρος του αυτοκράτορα Ηρακλείου (610-642), ο οποίος έφερε τον τίτλο «Πρωτοσπαθάριος», δηλαδή επικεφαλής των σωματοφυλάκων. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του εμόνασε με το όνομα Φιλόθεος. Περιληπτικά θα μπορούσε να αναφερθεί ότι ο Θεόφιλος ο Πρωτοσπαθάριος διατυπώνει πρωτότυπες ιατρικές απόψεις σχετικά με την υπογλυκαιμία, τον παιδικό διαβήτη, την αιτιολογία της αρτηριοσκλήρυνσης, την υποδήλωση της υπέρτασης, τις καρδιακές αρρυθμίες, τη διαγνωστική σημασία της εξέτασης ούρων και κοπράνων, καθώς επίσης και την αιτιολογία των χαρακτηριστικών της γεροντικής ηλικίας, όπως του τρόμου, της απώλειας ούρων και κοπράνων, της αμνησίας και των εγκεφαλικών επεισοδίων.^{27, 30}

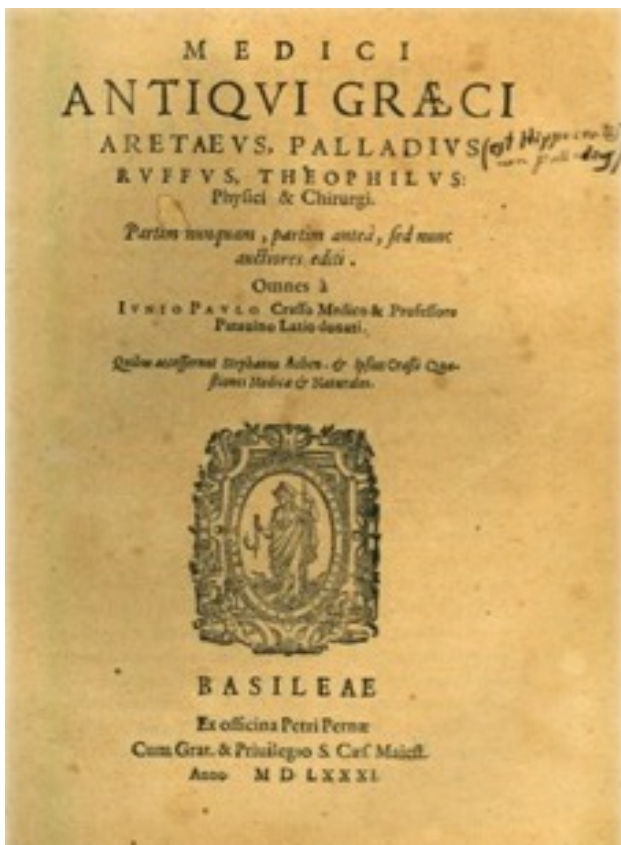

Εικόνα 13. Ο Θεόφιλος ο Πρωτοσπαθάριος παραλαμβάνοντας ένα φιαλίδιο ουροσκοπίας από τον βοηθό του Πλήωσο σε μικρογραφία χειρογράφου για την εξέταση ούρων, 15ος αιώνας, Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Bologna.

Από πλευράς στοματικής και γναθοπροσωπικής χειρουργικής, το μόνο που θα μπορούσε να ειπωθεί για τον Θεόφιλο τον Πρωτοσπαθάριο είναι ότι στο έργο του «Περί της του ανθρώπου κατασκευής» ή «Περί της κατασκευής του ανθρωπίνου σώματος, Βιβλία πέντε» (Εικ. 14), και συγκεκριμένα στο «Βιβλίο Δ'» ασχολείται με την περιγραφική ανατομική της κεφαλής γενικά, περιγράφοντας τον σκελετό του εγκεφαλικού κρανίου, ιδιαίτερο δε ενδιαφέρον, ειδικότερα από την άποψη της χειρουργικής ανατομικής της κεφαλής και του τραχήλου, παρουσιάζουν τα όσα αναφέρονται στις συζυγίες των εγκεφαλικών νεύρων, στη γλώσσα, στο στόμα, στην άνω και κάτω γνάθο και στους οδόντες.^{2, 36}

Παύλος ο Αιγινήτης (625-690 μ.Χ.)

Ο Παύλος ο Αιγινήτης (Εικ. 15) υπήρξε ιατρός, διαπρεπής χειρουργός, μαιευτήρας και γυναικολόγος, ο οποίος σπούδασε στην Αλεξάνδρεια και περιόδευσε σε πολλές χώρες του τότε γνωστού κόσμου για να μελετήσει από κοντά την επιτομία ιατρική παράδοση και τις εφαρμοζόμενες θεραπευτικές μεθόδους. Αφού ενσωμάτωσε τις κατά την κρίση του σημαντικές ιατρικές απόψεις επιφανών προγενεστέρων ιατρών, ανέπτυξε ίδιο ιατρικό έργο και επινόησε πρωτότυπες θεραπευτικές μεθόδους, οι οποίες συνέβαλαν στην περαιτέρω εξέλιξη και ανάπτυξη της βυζαντινής, της αραβικής και της δυτικοευρωπαϊκής ιατρικής.^{30, 37}

Εικόνα 14. Πρώτη σελίδα της πρώτης έκδοσης στα λατινικά των Αρχαίων Ελλήνων Ιατρών, Αρεταίου, Παλλιαδίου, Ρούφου, Θεοφίλου, από τον φημισμένο καθηγητή της Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο της Ραδία και διαπρεπή μεταφραστή ελληνικών ιατρικών κειμένων Giunio Paolo Grassi (Junius Paulus Crassus), όπου περιλαμβάνεται η μετάφραση του 1536 του συγγράμματος του Θεοφίλου του Πρωτοσπαθαρίου «Περί της κατασκευής του ανθρώπινου σώματος, Βιβλία πέντε» [Theophilus Protospatharius: *De humani corporis fabrica, libri quinque*], Basileae: ex officina Petri Perna, 1581.

Επηρέασε τόσο την ιατρική σκέψη όχι μόνο της εποχής του, αλλά και των μετέπειτα αιώνων, ώστε τα ιατρικά του συγγράμματα, αφού μεταφράστηκαν στα αραβικά τον 9ο αιώνα μ.Χ., προκάλεσαν τον θαυμασμό στον αραβικό ιατρικό κόσμο, ενώ επίσης πολύ αργότερα διδάσκονταν ακόμα στις Ιατρικές Σχολές του Salerno στην Ιταλία και του Montpellier στη Γαλλία.³⁷ Είναι τόσο σημαντική η θέση που κατέχει ο Παύλος ο Αιγινήτης στην ιατρική γραμματεία, ώστε το έργο του μεταφράστηκε εκτός από τα λατινικά το 1532 και το 1556, στα αγγλικά το 1844-1847 από τον Francis Adams, στα γαλλικά το 1855 από τον Rene Briau και στα γερμανικά με σχολιασμό το 1908-1913.³⁷⁻⁴⁰ Αξιοσημείωτο είναι ότι οι χειρουργικές μέθοδοι της αμυγδαλεκτομής και της λιθοτριψίας τις οποίες ανέπτυξε, καθώς επίσης και οι αντίστοιχες χειρουργικές του επινοήσεις σχετικά με τη θεραπευτική αντιμετώπιση της βουβωνοκήλης και του ηπατικού αποστήματος, χαρακτηρίζονταν από τέτοια πρωτοτυπία, ώστε παρέμειναν σε ισχύ, αποτελώντας κλασική παρακαταθήκη της ιατρικής επιστήμης μέχρι τον 17ο αιώνα.^{37, 41}

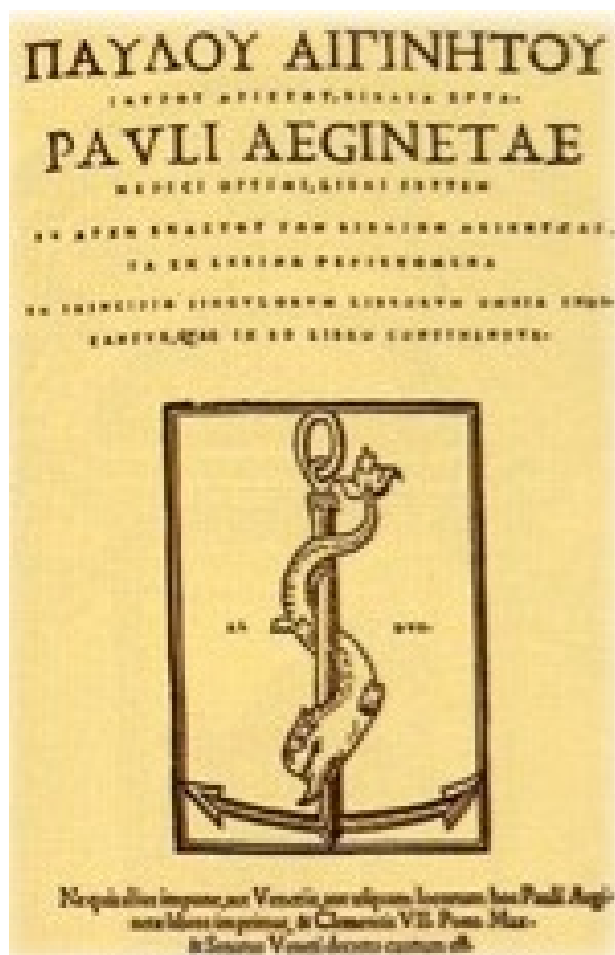
Εικόνα 15. Ο Παύλος ο Αιγινήτης, από εξώφυλλο βιβλίου του Γαληνού, 16ος αιώνας, Βιβλιοθήκη της Παλαιάς Ιατρικής Σχολής, Paris IC. Galeni Pergameni, *Methodus Medendi, vel de morbis curandis libri quatuordecim*, Thoma Linacro Anglo interprete, Parisiis, Apud Simonem Colinaeum, 1530.

Παρά την επανάσταση που συντελέστηκε στη χειρουργική από τις καινοτόμες μεθόδους που εισήγαγε ο φημισμένος Γάλλος χειρουργός Ambroise Paré (1510-1590), τα συγγράμματα του Παύλου του Αιγινήτη εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται ακόμα και μετά την Αναγέννηση.³ Επιγραμματικά αναφερόμενος κάποιος στο ιατρικό έργο του Παύλου του Αιγινήτη (Εικ. 16), θα μπορούσε να σημειώσει ως πρωτότυπες απόψεις του όσα αφορούν τη χειρουργική αντιμετώπιση των αρτηριακών ανευρυσμάτων, των βρογχοκνηλών, του καρκίνου της μήτρας, της βουβωνοκήλης, του καταρράκτη, των ερμαφρόδιτων, της φήμωσης, ενώ η χειρουργική του πολυπραγμοσύνη φαίνεται και από το γεγονός ότι ασχολήθηκε με την οδοντιατρική, εισήγαγε δε ως θεραπευτικές πράξεις τη «θρυγγοτομία» (τραχειοστομία), την παροχέτευση του ασκτικού υγρού με παρακέντηση της κοιλίας, αλλά και καθιέρωσε τη χρήση ουρολογικών καθετήρων ανάλογα με το φύλο και την ηλικία, καθώς και φυσιοθεραπευτικές ασκήσεις για την αποκατάσταση ύστερα από εγκεφαλικά επεισόδια και καρδιακό shock. Ασχολήθηκε περαιτέρω με την ανοσολογία, τη φαρμακολογία και την ψυχιατρική, συνιστώντας ειδική αγωγή για την αντιμετώπιση της μελαγχολίας και της μανίας, όπως επίσης και με τη γεροντολογία, δίδοντας θεραπευτικές κατευθύνσεις για τη σωματική και εν γένει ψυχική υγεία των γερόντων.³⁰

Εικόνα 16. Ο Παύλος ο Αιγινήτης (αριστερά) και ο αρχαίος Έλληνας ιατρός Μενέμαχος (δεξιά). Από τον Κώδικα 3632, f. 90ν., 14ος αιώνας, Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Bologna.

Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική περιέχεται στο μνημειώδες έργο «Επιτομή Ιατρικής βιβλία επτά», («Υπόμνημα») του Παύλου του Αιγινήτη (Εικ. 17). Συγκεκριμένα στο «Βιβλίο Α'», γίνεται αναφορά στην παθολογία του στόματος (αφθώδη έλκη στα παιδιά), ενώ στο «Βιβλίο Β'» περιέχονται επίσης στοιχεία παθολογίας του στόματος (εφύγραση αποξηρανθείσας και τραχείας γλώσσας), τραυματολογίας σπλαγχνικού κρανίου (αντιμετώπιση υποσφαγμάτων, εμφυσημάτων, περικογχικών εκχυμώσεων, εκτροπιών), τραχηλοπροσωπικών ροιμώξεων (αποστήματα μεταξύ του έσω κανθού και της ρινός, χήμωση) και χειρουργικής παθολογίας των σιαθογόνων αδένων (φλεγμονώδεις παθήσεις της παρωτίδας, φαρμακευτική και χειρουργική αντιμετώπιση). Στο «Βιβλίο Γ'» παρατίθενται απόψεις που αφορούν την οδοντοφατνιακή χειρουργική (ανώδυνη εξαγωγή οδόντων), την παθολογία του στόματος (φαρμακευτική και χειρουργική αντιμετώπιση παρουλίδων, επουλίδων, εξελκωμένων ούλων, αποξηραμένων και διανοιγμένων χειλέων, στοματορραγιών), καθώς επίσης και τη χειρουργική παθολογία των σιαθογόνων αδένων (φαρμακευτική και χειρουργική αντιμετώπιση του βατραχίου). Τέλος, στο «Βιβλίο ΣΤ'» περιλαμβάνονται αναφορές στην τραυματολογία του σπλαγχνικού κρανίου (χειρουργική των βλεφάρων), την παθολογία του στόματος (χειρουργική αντιμετώπιση επουλίδων και παρουλίδων) την οδοντοφατνιακή χειρουργική (εξαγωγή οδόντων), την προπρωσθητική χειρουργική (χειρουργική αντιμετώπιση της αγκυλογλωσσίας), τις στοματικές και τραχηλοπροσωπικές ροιμώξεις (χειρουργική σχάση και παροχέτευση διαφόρων αποστημάτων, καθώς επίσης και τη χειρουργική αντιμετώπιση φυματιώδους λεμφαδενίτιδας τραχήλου, μασχαλίων και βουβώνων-χοιράδωση), την τραυματολογία του εγκεφαλικού και του σπλαγχνικού κρανίου (χειρουργική αντιμετώπιση καταγμάτων κεφαλής, ρινός και κάτω γνάθου) και τη νοσολογία του κινητικού συστήματος της κάτω γνάθου, ήτοι των κροταφογναθικών διαρθρώσεων (εξάρθρωμα κάτω γνάθου).^{2, 42}

Εικόνα 17. Η πρώτη σελίδα της πρώτης έκδοσης του έργου του Παύλου του Αιγινήτου «Επιτομή Ιατρικής βιβλία επτά» στη Βενετία το 1528, από τον φημισμένο εκδοτικό οίκο του Aldus Manutius (Teobaldo Mannucci).

ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (8ΟΣ-12ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ Μ.Χ.)

Μελέτιος ο Μοναχός, ο ιατροσοφιστής (8ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Μελέτιος ο Μοναχός υπήρξε ιατρός, χριστιανός κληρικός και φιλόσοφος, ο οποίος παρουσίασε πρωτότυπο επιστημονικό έργο, θεωρούμενος ως ένας από τους επιφανέστερους ιατρούς του Βυζαντίου. Μελετώντας κάποιος το ιατρικό έργο του Μελετίου του Μοναχού, θα μπορούσε επιγραμματικά να αναφέρει ότι ασχολήθηκε με τη μικροκυκλοφορία του αίματος διά μέσου των τριχοειδών αγγείων, τη βελτίωση της κυκλοφορίας του αίματος, τις διαταραχές του καρδιακού ρυθμού, τη στηθάγχη, αλλή και τα νοσήματα του αίματος, τον εξόφθαλμο και τις νευροψυχικές διαταραχές που προκύπτουν από αυτόν. Περαιτέρω διερεύνησε την αιτιολογία των κακοήθων όγκων και του τεταρταίου πυρετού, σημείωσε τη διαγνωστική αξία και τα αντίστοιχα ευρήματα της εξέτασης των ούρων, διαπραγματεύθηκε δε θέματα ανατομίας (ιδίως του οφθαλμού και του ωτός), φυσιολογίας (ιδίως της πέψης), δερματολογίας και ψυχιατρικής (ιδίως τις διαταραχές των λειτουργιών του εγκεφάλου στη φρενίτιδα).^{3, 30}

Όσον αφορά τη στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική, ο Μελέτιος ο Μοναχός στο έργο του «Περί της του ανθρώπου κατασκευής» ή «Περί φύσεως ανθρώπου» και συγκεκριμένα στο «Βιβλίο Β'», ασχολείται με την ανατομία της κεφαλής και του τραχήλου εν γένει, ειδικότερα δε με τα ζυγωματικά οστά, την άνω και κάτω γνάθο, το γένειο, το πρόσωπο και το στόμα, δίδοντας με αξιοθαύμαστο τρόπο την ετυμολογία των συγκεκριμένων ανατομικών όρων. Οι αναφορές του στο πρόσωπο βρίθουν από φυσιολογικές παρατηρήσεις και ανθρωπομετρικά στοιχεία που συσχετίζονται και με την ψυχιατρική, ενώ η διεξοδική ενασχόλησή του με το στόμα περιέχει και στοιχεία φυσιολογίας που αφορούν τις λειτουργίες του στόματος και των επιμέρους ανατομικών μορίων του.^{2, 43}

Λέων ο Ιατρός, ή ο Ιατροσοφιστής ή ο Βυζάντιος (9ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Λέων ο Ιατρός ήταν Ιατρός, Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, μαθηματικός, αστρονόμος, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Μαγναύρας της Κωνσταντινουπόλεως, όπου προώθησε τις θετικές επιστήμες, ο οποίος έζησε την εποχή του αυτοκράτορα Θεοφίλου (829-842).^{3, 27, 30} Ο Λέων ο Ιατροσοφιστής (προσωνύμιο το οποίο του αποδόθηκε λόγω του ότι ήταν Βυζαντινός εγκυκλοπαιδιστής) διατύπωσε πρωτότυπες ιατρικές αντιλήψεις και εφάρμοσε καινοτόμες θεραπευτικές αγωγές, οι οποίες επιγραμματικά θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα ακόλουθα: έδωσε τον ορισμό του βρογχικού άσθματος και της παράνοιας, διενήργησε χειρουργικές επεμβάσεις για την αντιμετώπιση όγκων πρωκτού και δακτυλίου, καθώς και μονόπλευρη αντιτομία (αμυγδαλεκτομή), εγχείρηση καταρράκτου με παρακέντηση μετά την ωρίμανσή του με τη χρήση κοήλυριων, αλλή και ανάταξη καταγμάτων. Επίσης, αναφέρθηκε στην πληκτροδακτυλία σε πνευμονικές παθήσεις, στα εγκεφαλικά επεισόδια, στην ημικρανία, στην επιληψία, στις καρδιακές αρρυθμίες, στους ικτέρους, στη δυσουρία, στη δυσμηνόρροια και στις παρασιτώσεις.^{30, 44}

Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική αποτέλεσε γνωστικό πεδίο που προσήλκυσε το ενδιαφέρον του Λέοντος του Ιατροσοφιστού. Συγκεκριμένα, στο έργο του «Σύνοψις Ιατρικής» Βιβλίο 7, στο μεν «Βιβλίο Γ'» ασχολήθηκε με την τραυματολογία του σπληγχνικού κρανίου (αντιμετώπιση υποσφάγματος, παθήσεις βλεφάρων, τραυματικής ή φλεγμονώδους αιτιολογίας, όπως εκτρόπιο και χήμωση), ενώ στο «Βιβλίο Δ'» αναφέρθηκε σε θέματα παθολογίας στόματος (άφθες και παρούλιδες), καθώς επίσης και στις στοματικές και τραχηλοπροσωπικές ροιμώξεις (χειρουργική και φαρμακευτική θεραπευτική αντιμετώπιση φλεγμονωδών παθήσεων της σταφυλής).^{2, 45}

ΣΥΖΗΤΗΣΗ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική, υπό την ευρύτερη έννοια του γνωστικού της αντικειμένου στο πλαίσιο γενικότερα της Χειρουργικής, αλλή βεβαίως όχι με τη μορφή μιας σαφώς αφορισμένης

ασκούμενης ιατρικής ειδικότητας, αποτέλεσε πεδίο ενδιαφέροντος αλλή και πρακτικής άσκησης αρκετών Ιατρών και Χειρουργών του αρχαίου ελληνικού κόσμου, από την εποχή της αρχαιότητας μέχρι την πτώση του Βυζαντίου.

Το εύρος της παρατηρητικότητας, της ικανότητας και της εμπειρίας τους περιελάμβανε την οδοντοφτιακή χειρουργική, τις στοματικές και τραχηλοπροσωπικές ροιμώξεις, τις κρανιο-γναθοπροσωπικές κακώσεις (τραυματολογία του σπληγχνικού και εγκεφαλικού κρανίου), τη νοσολογία του κινητικού συστήματος της κάτω γνάθου με τη δυσλειτουργία των κροταφογναθικών διαρθρώσεων, την ογκολογική και επανορθωτική χειρουργική της κεφαλής και του τραχήλου, την προπροσθητική χειρουργική, την κρανιοπροσωπική χειρουργική, τη χειρουργική παθολογία των σιαλογόνων αδένων, τη θεραπευτική των παθήσεων του προσωπικού νεύρου, αλλή βεβαίως και τη στοματική και γναθοπροσωπική παθολογία. Επίσης, ασχολήθηκαν και με την τοπογραφική, περιγραφική και χειρουργική ανατομική της κεφαλής και του τραχήλου.^{2, 46} Το έργο αλλή και τα συγγράμματα αυτών των Ιατρών και Χειρουργών του αρχαίου ελληνικού κόσμου άσκησαν μεγάλη επίδραση στην ανάπτυξη γενικότερα της Χειρουργικής και ειδικότερα της Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής, γεγονός που αναδεικνύεται από την εισαγωγή τους ως εκπαιδευτικών εγχειριδίων στο πρόγραμμα πολλών Ιατρικών Σχολών στην Ευρώπη, όπως η Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου των Παρισίων, ακόμη και μέχρι τον 17ο αιώνα μ.Χ.^{37, 41, 47}

Στην αρχαία Ελλάδα το χαρακτηριστικότερο αποτύπωμα στην Ιατρική εν γένει, αλλή ειδικότερα στη Χειρουργική και κατ' επέκταση στη Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική, ανήκει στον Ιπποκράτη, τον αθηναίο πρωτοπόρο και αποκαλούμενο «Πατέρα» της επιστημονικής Ιατρικής, ο οποίος εισήγαγε την παρατήρηση και τη λογική στην άσκηση της Ιατρικής, μεταμορφώνοντας τη θεραπευτική τέχνη από μια πρακτική θεωργίας και προλήψεων σε μια εφαρμοσμένη επιστήμη.^{4, 5} Ειδικότερα, στον τομέα της Χειρουργικής, ο Ιπποκράτης, στερούμενος των σημερινών διαγνωστικών μέσων, παρακλινικών εξετάσεων και τεχνολογικών δυνατοτήτων, εμπορούμενος όμως από ένα ακατάλητο θάρρος, μια μοναδική εφεύρα, μια ανυπέβλητη προβλεπτικότητα και μια παραγωγική φαντασία, κατόρθωσε να πραγματώσει με αξιοζήλευτη επιτυχία το θεραπευτικό του ταξίδι στη ζωή και στον θάνατο, αυτούς τους δύο αδυσώπητους ακρογωνιαίους λίθους της Ιατρικής πράξης. Η Ιπποκρατική Συλλογή σε πείσμα του χρόνου παραμένει ένα μοναδικό και απaráμιλλο Ιατρικό έργο, το οποίο μπορεί να προσεγγίζεται και να αναλύεται κάθε φορά σε διάφορα επίπεδα, ανάλογα με τη φιλοσοφική συγκρότηση και τη γνωσιολογική εξέλιξη της επιστήμης κάθε εποχής.^{4, 5} Το ηθικό ανάστημα και το φιλοσοφικό εύρος του Μεγάλου Κώου Διδασκάλου αναδεικνύεται μέσα από τον ακόλουθο αφορισμό: «Ο μὲν βίος βραχύς, ἡ δὲ τέχνη μακρὴ, ὁ δὲ καιρὸς οὐκ ἔστι, ἡ δὲ πείρα σφαιρὴ, ἡ

δε κρίσις χαλεπή». (Η ζωή είναι σύντομη, η δε Ιατρική μακρόχρονη, η ευκαιρία φευγαλέα και η πείρα απατηλή, η ορθή κρίση των πραγμάτων είναι δύσκολη.) [Αφορισμοί I, §1]. Εξάλλου, η επιτομή της σύγχρονης ογκολογικής σκέψης, όπως αυτή προσεγγίζει ακόμη και σήμερα την ογκολογία της κεφαλής και του τραχήλου, με τις θεραπευτικές δυνατότητες της χημειοθεραπείας, της χειρουργικής και της ακτινοθεραπείας, αναδεικνύεται και στον αφορισμό: «Οκόσα φάρμακα ουκ ιήται, σίδηρος ιήται· όσα σίδηρος ουκ ιήται, πυρ ιήται· όσα δε πυρ ουκ ιήται, ταύτα χρν νομίζιν ανίατα». (Όσα νοσήματα δεν θεραπεύονται με τα φάρμακα θεραπεύονται με τις εγχειρήσεις· όσα δεν θεραπεύονται με τις εγχειρήσεις θεραπεύονται με τις καυτηριάσεις· όσα, τέλος, δεν θεραπεύονται με τις καυτηριάσεις πρέπει αναγκαστικά να θεωρούνται ανίατα.) [Αφορισμοί VII, §87]. Μέρος του τελευταίου αυτού Ιπποκράτειου Αφορισμού κοσμεί το έμβλημα της Ελληνικής Εταιρείας Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής (Εικ. 18).

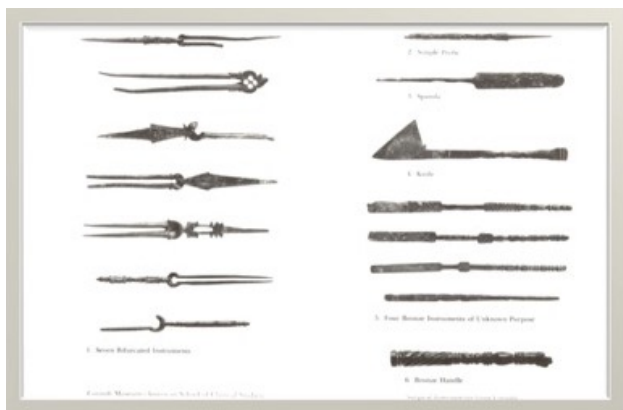
Επιπροσθέτως, όσον αφορά την υπερχίλιόχρονη ιστορική διαδρομή του Βυζαντίου, η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική δεν μνημονεύεται ως ιδιαίτερη ιατρική ειδικότητα από τους διάφορους ιατρικούς συγγραφείς, όπως εξάλλου συμβαίνει και με αρκετές από τις χειρουργικές ειδικότητες, τουλάχιστον με τον τρόπο που είναι γνωστές σήμερα. Οι Βυζαντινοί ιατροί, ιδίως αυτοί που ασχολούνται με τη Χειρουργική, στα πλαίσια της οποίας συμπεριλαμβάνονται η Οδοντιατρική και η Στοματολογία, αλλιά και η Πλαστική, Επανορθωτική και Αισθητική Χειρουργική και η Ωτορινολαρυγγολογία, αναπτύσσουν απόψεις και περιγράφουν θεραπευτικές μεθόδους τόσο συντηρητικής όσο και χειρουργικής αντιμετώπισης παθήσεων και κακώσεων που άπτονται του γνωστικού αντικείμενου της Στοματικής και Κρανιογναθοπροσωπικής Χειρουργικής Παθολογίας.^{2, 48} Οι επιφανείς ιατροί της Πρωτοβυζαντινής (4ος-7ος αιώνας) και της Μεσοβυζαντινής περιόδου (8ος-12ος αιώνας), στα συγγράμματά τους ασχολούνται με αρκετά θέματα που αφορούν τη Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική, όπως η τοπογραφική και χειρουργική ανατομική της κεφαλής και του τραχήλου, η οδοντοφατνιακή χειρουργική, οι στοματικές και τραχηλοπροσωπικές ρινομύξεις, η τραυματολογία του σπληαχνικού και εγκεφαλικού κρανίου, καθώς και η εμβιο-μηχανική των κρανιοεγκεφαλικών κακώσεων, η δυσλειτουργία των κροταφογναθικών διαρθρώσεων ως συνέπεια των εξarthρημάτων της κάτω γνάθου, η χειρουργική ογκολογία της κεφαλής και του τραχήλου Ιακροχορδόνες (κρεατοεληές), καρκινώματα, τραχηλική ημφαδενίτιδα (χοιράδες), η επανορθωτική χειρουργική της κεφαλής και του τραχήλου Ιαποκατάσταση δερματικών ή ιστικών ελλειμμάτων οφρύος, μετώπου, ζυγωματικών, ρινός (μεσότητα, ακρορρίνιο, πτερύγια, διάφραγμα), ώτων], η παθολογία του στόματος (ραγάδες χειλέων, πάχυνση και διόγκωση χειλέων, υπερτροφικά, εξοιδημένα, σπυρόμενα, διαβρωμένα και εξελκωμένα ούλα, παρουνίδες και επουλίδες, άφθες, τραχύτητα γλώσσας), η χειρουργική παθολογία των σιαθογόνων αδένων

Εικόνα 18. Το έμβλημα της Ελληνικής Εταιρείας Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής.

(βατράχιο, φλεγμονώδεις παθήσεις και όγκοι των παρωτίδων), η θεραπευτική των παθήσεων του προσωπικού νεύρου (πάρση χειλέων και γνάθων), η προσθετική χειρουργική (αγκυλιογλωσσία), η κρανιοπροσωπική χειρουργική (διάσταση ραφών κρανίου, υδροκεφαλία, εξοστώσεις κεφαλής), οι προσωποσκελετικές δυσμορφίες και ειδικότερα ανθρωπολογικές και κρανιομετρικές παρατηρήσεις που καθορίζουν την κλινική εξέταση στα πλαίσια της ορθοδοντικής και ορθογναθικής χειρουργικής προσέγγισης των πασχόντων από αντίστοιχα λειτούργα και αισθητικά προβλήματα, τέλος δε και η επιδεσμολογία κεφαλής και τραχήλου για την αντιμετώπιση τραυματικών κακώσεων σπληαχνικού και εγκεφαλικού κρανίου (θλαστικά τραύματα, κατάγματα κ.λπ.), διάστασης ραφών κρανίου, εξarthρημάτων κάτω γνάθου (ετερόπλευρων και αμφοτερόπλευρων), καθώς επίσης και φλεγμονωδών παθήσεων παρωτίδων και τραχήλου.^{2, 48}

Τα χειρουργικά εργαλεία τα οποία χρησιμοποιούν οι αρχαίοι Έλληνες και Βυζαντινοί ιατροί για τη διενέργεια των διαφόρων στοματικών και κρανιογναθοπροσωπικών χειρουργικών επεμβάσεων, δοθέντος ότι η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική, ως οδοντιατρική και ιατρική ειδικότητα, εδράζεται καθοριστικά στην Οδοντιατρική από την οποία ξεπήδησε, αλλιά και στη Χειρουργική, της οποίας αποτελεί σημαντικό κλάδο στην περιοχή του στόματος, των γνάθων, του προσώπου, της κεφαλής και του τραχήλου εν γένει, αφορούν, όπως προκύπτει από την αναδίφηση των σχετικών πηγών και κειμένων, εργαλεία γενικά και ειδικά που χρησιμοποιούνται κατά την άσκηση της Οδοντιατρικής αλλιά και της Χειρουργικής εν γένει.⁴⁹ (Εικ. 19 & 20) Ιδιαίτερης μνείας αξίζει η περιγραφή από τον Αέτιο τον Αμιδνόν (6ος αιώνας), ιδίας επινοήσεως σιδερένιας ρίνης για τη ρίνιση των υπερεκφυμένων δοντιών. Δοθέντος ότι η εξασφάλιση της αναισθησίας αποτελεί έναν καθοριστικό παράγο-

Εικόνα 19. Χειρουργικά εργαλεία της βυζαντινής περιόδου από την Κόρινθο (Αρχαιολογικό Μουσείο της Κορίνθου (Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών)). 1) Επτά δισχιδή (διχαλωτά) εργαλεία, 2) Απλή μήλη, 3) Γλωσσοκάτοχο ή επάλειπτρο αλκοιφών (σπάτουλα), 4) Μαχαιρίδιο, 5) Τέσσερα ορειχάλκινα εργαλεία αγνώστου χρήσεως, 6) Ορειχάλκινος στείλεός. *IBliquez L.J.: Two lists of Greek surgical instruments and the state of surgery in Byzantines times. Dumbarton Oaks Papers, Vol. 38, Symposium on Byzantine Medicine, pp. 187-204, 1984l.*

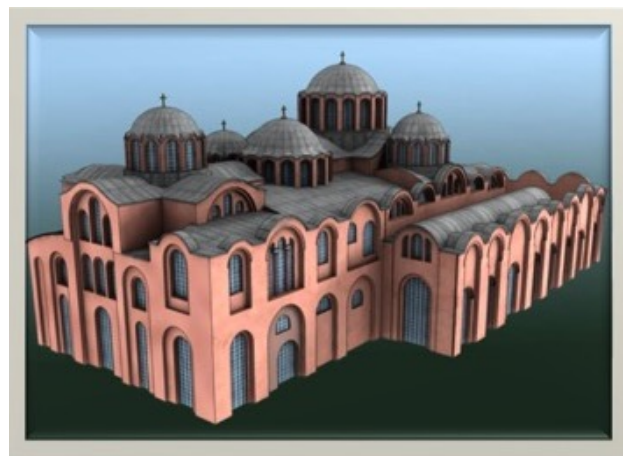

Εικόνα 20. Χειρουργικά εργαλεία της Βυζαντινής περιόδου από την Αίγυπτο (Κοιτικό Μουσείο του Καΐρου). 7) Ασημένιος στείλεός-μαχαιρίδιο, 8) Μήλη (:), 9) Μικρή Σμίλη, 10) Μαχαιρίδιο, 11) Κοίφο γλύφανο, κοπίδι (:), 12) Τέσσερις μήλεις. *IBliquez L.J.: Two lists of Greek surgical instruments and the state of surgery in Byzantines times. Dumbarton Oaks Papers, Vol. 38, Symposium on Byzantine Medicine, pp. 187-204, 1984l.*

ντα για την ποιότητα της παρεχόμενης χειρουργικής φροντίδας και περίθαλψης διαχρονικά, αν και αυτό δεν αφορά άμεσα κάποια χειρουργική μέθοδο ή τεχνική της Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής, όπως προκύπτει από την εξέταση των χρησιμοποιηθέντων πρωτογενών πηγών και ιατρικών κειμένων στην παρούσα μελέτη, εντούτοις αξίζει να αναφερθεί η χρησιμοποίηση ίδιας μεθόδου από τον Αέτιο τον Αμιδνόν (6ος αιώνας), για την εξαγωγή των δοντιών με τοπική αναισθησία, όπου μεταφέρεται στο πάσχον δόντι ναρκωτικό αέριο με χοάνη (σωλήνα), το οποίο λαμβάνεται από την καύση ποταμίων ελμίνθων.^{2, 48}

Από τη μελέτη των πολυποικίλων προσιτών πηγών (ιατρικών, θεολογικών, ιστορικών, φιλοσοφικών) της Βυζαντινής Γραμματείας προκύπτει ότι η άσκηση της Ιατρικής στο Βυζάντιο αφορούσε κυρίως τέσσερις βασικές ειδικότητες, με μεγάλη ευρύτητα στην κάλυψη του γνωστικού τους αντικειμένου, ήτοι την παθολογία, τη χειρουργική, τη γυναικολογία, αλλά και την οφθαλμολογία, για τις οποίες υπήρχαν και αντίστοιχες ιδιαίτερες πτέρυγες και τμήματα στους περίφημους «Ξενώνες», που αποτελούσαν τα Νοσηλευτικά Ιδρύματα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.^{2, 48} Δεδομένου ότι είναι εμφανής η έλλειψη ιδιαίτερης ειδικότητας Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής, αλλά και δοθέντος ότι οι Βυζαντινοί ιατροί στα πλαίσια της γενικής χειρουργικής τους ενασχόλησης είχαν δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για θέματα του στόματος, των γνάθων, του προσώπου, της κεφαλής και του τραχήλου εν γένει, μπορεί κάποιος να εικάσει βάσιμα ότι η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική θεραπευόταν στα Χειρουργικά Τμήματα των Βυζαντινών «Ξενώνων» τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα και μετά, ενώ προγενέστερα ασκείτο και πάλι στα πλαίσια της Γενικής Χειρουργικής, αλλά σε ιδιωτική βάση μέσα από τον θεσμό των «αρχιάτρων», αλλά και των απλών χειρουργών ιατρών.^{2, 48}

Τέλος, ο ρόλος της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας στην περίθαλψη και την αντιμετώπιση των χειρουργικών ασθενών, στα πλαίσια των οποίων εντάσσονται και οι πάσχοντες στη στοματική και γναθοπροσωπική περιοχή, υπήρξε καθοριστικός με την ίδρυση νοσηλευτικών ιδρυμάτων, των περιφημών «Ξενώνων» (Εικ. 21), προσαρτημένων κατά κύριο λόγο σε μοναστήρια, όπου υπήρχε η δυνατότητα συστηματικής και οργανωμένης παροχής ιατρικής φροντίδας.^{2, 48, 50, 51}

Εικόνα 21. Αναπαράσταση του Ξενώνα της Μονής Παντοκράτορος, στην Κωνσταντινούπολη (ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011, σ. 326l.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ, ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ Ε, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΕΧ. Η εξέλιξη της στοματικής, γναθοπροσωπικής και κρανιοπροσωπικής χειρουργικής των παιδιών και εφήβων, από τον Ιπποκράτη στον Paul Tessier: Μια σύντομη ιστορική αναδρομή. *Αρχαία Ελληνική Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική* 2015, 16(3): 103-118.
2. MYLONAS AI, ROULAKOU-REBELAKOU EF, ANDROUTSOS GI, SEGAS I, SKOUTERIS CA, PAPADOPOULOU EC. Oral and cranio-maxillofacial surgery in Byzantium. *J Craniomaxillofac Surg* 2014, 42(2): 159-168.
3. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998.*
4. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Σύγχρονες ιατρικές απόψεις με ηλικία 3000 ετών. *Αρχαία Ελληνική Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική* 2003, 4(1): 53-64.
5. MYLONAS AI, TZEBOS FH. Cranio-maxillofacial surgery in Corpus Hippocraticum. *J Craniomaxillofac Surg* 2006, 34(3): 129-134.
6. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 208.*
7. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 64.*
8. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 170-171.*
9. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 342.*
10. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 42.*
11. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 135.*
12. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 59.*
13. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 77-78.*
14. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 136.*
15. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 202-203.*
16. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 335.*
17. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 394.*
18. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 69.*
19. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 313.*
20. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 427-429.*
21. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 437.*
22. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 52-53.*
23. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 75.*
24. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 198.*
25. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 325.*
26. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998: 368.*
27. ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ Ε. Η Παιδιατρική στο Βυζάντιο. *Διατριβή επί Διδακτορία, Αθήνα, 1992.*
28. ΜΑΝΙΑΤΗΣ ΠΣΤ. Ιστορία της Ιατρικής. Από τους προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα. *Εκδόσεις «Εντός», Κασσαριανή-Αθήνα, 2002: 221.*
29. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. *Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011: 45-46, 289-294.*
30. ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ ΑΧ. Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Θεραπευτικήν. *Επιστημονικές Εκδόσεις Γρηγόριος Κ. Παρισιάνος, Αθήναι, 1983: 283-298.*
31. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. *Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011: 51-52, 289-294.*
32. ALBERT M. Les medecins grecs à Rome. *Librairie Hachette et Cie, Paris, 1894.*
33. ΤΣΟΥΚΑΝΕΛΗΣ ΑΣ. Κεφ. 10ον: Η Στοματολογία στο Βυζάντιο. Στο: ΤΣΟΥΚΑΝΕΛΗ ΑΣ. Η Στοματολογία ανά τον Κόσμον δια μέσου των αιώνων. *2η Έκδοση, Αθήναι, 1995: 195.*
34. ΤΣΟΥΡΑΣ Σ. Μαθήματα Ιστορίας της Ιατρικής. *Εκδόσεις «ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ», Θεσσαλονίκη, 1980: 188-189.*
35. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. *Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011: 53, 292.*
36. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. *Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011: 54-55, 294.*
37. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ. Παύλος ο Αιγινήτης. Εις: Οι διάδοχοι του Ιπποκράτη. *Εφημερίδα «ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ»-ένθετο «ΙΣΤΟΡΙΚΑ», τεύχος 227, 11 Μαρτίου 2004: 38-41.*

38. ADAMS F. The Seven Books of Paulus Aegineta. Vol. 1-3, ed. Sydenham Society, London, 1844-1847.
39. BRIAU R. La chirurgie de Paul d' Égine. Librairie de Victor Masson, Paris, 1855.
40. BERENDES J. Paulus von Aegina des besten Arztes sieben Bücher. Übersetzt und mit Erläuterungen versehen. Leiden, 1914 I^{er}stabdruck in: Janus, vol. XIII, 1908, vol. XVII, 1912, vol. XVIII, 1913]
41. ΜΑΡΚΕΤΟΣ Σ. Κεφ. ΙΧ: Βυζαντινή Ιατρική. Εις: ΜΑΡΚΕΤΟΥ Σ. Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής. Δ' έκδοση, Αθήνα, 2000: 129-142.
42. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011: 57, 289-293.
43. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011: 58, 294.
44. ΛΕΟΝΤΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΚΑΙ ΙΑΤΡΟΥ. Σύνοψις Ιατρικής, (Leo Medicus, Conspectus medicinae). Εις: ERMERINS FZ. Anecdota Medica Graeca. Apud S. et J. Luchtmans, Academiae Typographos, Lugduni Batavorum (Leiden), 1840.
45. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011: 59, 290-291, 293.
46. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011: 289-294.
47. ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Α. Βυζάντιο και Νεώτεροι Χρόνοι. Εις: ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Α. Ελληνική Ιατρική Παράδοση. Τόμ. 2, 1989: 15-22.
48. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011: 295-296.
49. BLIQUEZ LJ. Two lists of Greek surgical instruments and the state of surgery in Byzantine times. *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 38, Symposium on Byzantine Medicine, 1984: 187-204.
50. ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ ΑΧ. Ιατρική και Εκκλήσια στο Βυζάντιο. *Βυζαντιναί Μελέται τ. Α'*, 1988: 89-108.
51. MILLER TS. The birth of the hospital in the Byzantine Empire. *The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London*, 1997: xi-xxxii.

Η ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΟΡΕΙΒΑΣΙΟΥ ΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΗΝΟΥ

A. ΚΟΚΚΑΣ¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα έρευνα αποσκοπεί στη μελέτη του έργου του Ορειβάσιου του Περγάμνου, με σκοπό την καταγραφή των πληροφοριών που παρέχονται μέσω αυτού ως προς την άσκηση της οδοντιατρικής κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Ο Ορειβάσιος υπήρξε ίσως ο σημαντικότερος ιατρός αυτής της περιόδου και, όντας προσωπικός ιατρός του αυτοκράτορα Ιουλιανού (361-363 μ.Χ.), ταυτίστηκε σε μεγάλο βαθμό με τις ιδέες του και την αντιχριστιανική του πολιτική. Έπειτα από προτροπή του τελευταίου συνέγραψε με εγκυκλοπαιδικό τρόπο μια σημαντική ανθολογία έργων, μέσω της οποίας διέσωσε σημαντικές ιατρικές γνώσεις της αρχαιότητας. Στα κείμενά του περιγράφονται αναλυτικά θεραπείες και τεχνικές αντιμετώπισης διαφόρων παθήσεων των δοντιών, αλλά και του στοματογναθικού συστήματος, οι οποίες αποδεικνύουν ότι στην εποχή του υπήρχε ένα βάθος γνώσεων για τη διαχείριση των οδοντιατρικών ασθενών. Για την τελική αποτίμηση του έργου του, θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν το μεγάλο εύρος των λατινικών του μεταφράσεων, οι οποίες οδήγησαν στη διάδοσή του στη Δύση και τη διάσωση με τον τρόπο αυτό της ιατρικής του Γαληνού και των άλλων αρχαίων συγγραφέων, κορυφαίων εκπροσώπων της αρχαίας ελληνικής ιατρικής.

Όροι ευρετηρίασης: Οδοντιατρική, Πρωτοβυζαντινή περίοδος, Ορειβάσιος

¹ Διδάκτωρ Οδοντιατρικής Α.Π.Θ., Ακαδημαϊκός συνεργάτης Ιατρικής Α.Π.Θ.

Υπεύθυνος Επικοινωνίας
Δρ. Ανδρέας Κόκκας
Λασσάνη 4, 54622, Θεσσαλονίκη
E-mail: akokkas@yahoo.com

DENTISTRY DURING THE EARLY BYZANTINE PERIOD THROUGHT THE WRITING WORK OF ORIVASIOS OF PERGAMON

A. KOKKAS¹

ABSTRACT

The current research study follows the work of Orivasios of Pergamon in order to record the information he provided regarding the practice of dentistry during the early Byzantine period. Orivasios was perhaps the most important physician of this period and being the personal physician of the emperor Julian (361-363 AD), he largely identified with his ideas and his anti-Christian policy. He wrote, following the latter's prompting, in an encyclopedic manner an important anthology of works, through which significant medical knowledge of the antient times were saved. In his texts, treatments and techniques for dealing with various diseases of the teeth and of the oral-facial system are described in detail, which prove that during his time there was significant knowledge about the management of dental patients. As a final assessment of his work, the wide range of his Latin translations should be taken into account, which led to their spread in the West and thus saving the medical work of Galen and the other ancient authors and leading representatives of ancient Greek medicine.

Key words: Dentistry, Early byzantine period, Orivasios

¹ DDS, MSc, PhD, School of Dentistry, AUTH, Associate Researcher, School of Medicine, AUTH.

Correspondence
Andreas Kokkas
4 Lassani Str, 54622, Thessaloniki
E-mail: akokkas@yahoo.com

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιατρική στη βυζαντινή εποχή χαρακτηρίζεται αφενός από το συγγραφικό έργο επιφανών ιατρών, το οποίο κατέγραφε την υπάρχουσα ιατρική γνώση, και αφετέρου από την ίδρυση οργανωμένων εγκαταστάσεων ιατρικής περίθαλψης κυρίως στα μοναστήρια. Παρότι φαίνεται να υπήρχε κάποια μορφή εξειδίκευσης στους βυζαντινούς ιατρούς, η οδοντιατρική περίθαλψη ασκούνταν κατά κανόνα από γενικούς χειρουργούς. Η σταδιακή επικράτηση του χριστιανισμού δημιουργήσε μια στενή σχέση μεταξύ της θεολογίας και της επιστημονικής έρευνας και γνώσης που αποτυπωνόταν

και στον τρόπο με τον οποίο ασκούνταν η ιατρική πράξη.¹ Την πρωτοβυζαντινή περίοδο η Αλεξάνδρεια ήταν το επίκεντρο των επιστημονικών εξελίξεων και αποτελούσε σημαντική εστία πολιτισμού και ιατρικής εκπαίδευσης, έχοντας σαφώς περισσότερες επιρροές από την αρχαιότητα και την ελληνιστική περίοδο.² Ο Ορειβάσιος υπήρξε ίσως ο σημαντικότερος ιατρός της περιόδου, αλλά και συγγραφέας που, με τα εγκυκλοπαιδικά κυρίως έργα του, διέσωσε σημαντικές ιατρικές γνώσεις σε μια εποχή κατά την οποία η έρευνα ήταν πιο ελεύθερη σε σχέση με τις δεσμεύσεις που επέβαλλε μεταγενέστερα η θρησκεία με το πρόσχημα

της διαφθοράς της ψυχής του αναγνώστη από τη μελέτη έργων που προέρχονταν από εθνικούς.

Σκοπός της εργασίας είναι η παρουσίαση της προσωπικότητας του Ορειβάσιου μέσα από το συγγραφικό του έργο, με έμφαση στις αναφορές του στην οδοντιατρική, οι οποίες μας δίνουν και έμμεσες πληροφορίες για τον τρόπο άσκησης της κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Η έρευνα στηρίζεται στις πρωτογενείς πηγές που διασώζουν το συγγραφικό έργο του Ορειβάσιου και σε βιβλιογραφική έρευνα σχετικά με τον ίδιο και την εποχή του.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Ο Ορειβάσιος γεννήθηκε το 325 μ.Χ. στην Πέργαμο, σύμφωνα με τον σοφιστή και ιστορικό Ευνάπιο,³ ή στις Σάρδεις, σύμφωνα το θετικό της Σούδας⁴ και τον εκκλησιαστικό ιστορικό Φίλοσφόριο. Η εκδοχή του Ευνάπιου φαίνεται πιο πιθανή, επειδή ήταν γνωστός με τον Ορειβάσιο, όταν έγραψε το έργο του «Βίοι φιλοσόφων και σοφιστών», από το οποίο αντλούμε πληροφορίες για τη ζωή του, αλλά και επειδή, όντας και ο ίδιος από τις Σάρδεις, δεν θα έχανε προφανώς την ευκαιρία να ισχυριστεί ότι είχαν παρόμοια καταγωγή. Ο Ορειβάσιος σπούδασε ιατρική στην περίφημη σχολή του Ηρόφιλου στην Αλεξάνδρεια, όντας μαθητής του Ζήνωνα του Κυπρίου, και υπήρξε προσωπικός ιατρός και φίλος του μετέπειτα αυτοκράτορα Ιουλιανού, με τον οποίο γνωρίστηκαν πιθανότατα όταν ο Ιουλιανός συνέχισε τις σπουδές του στην Πέργαμο, υπό την καθοδήγηση του νεοπλατωνιστή Αιδέσιου.⁵ Ο Ορειβάσιος συνόδευε τον Ιουλιανό σε όλες τις εκστρατείες του και ήταν αυτός που τον φρόντισε λίγο πριν πεθάνει, κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες το 363 μ.Χ., σε μια εκστρατεία κατά των Πάρθων στην περιοχή της Φρυγίας.⁶

Ο Ορειβάσιος φαίνεται να ανέλαβε ενεργό ρόλο κατά την ανάρρηση του Ιουλιανού στο αξίωμα του αυτοκράτορα και σύμφωνα με ορισμένες πηγές ανταμείφθηκε μετέπειτα γι' αυτές του τις υπηρεσίες με την τοποθέτησή του στη θέση του κυαίστωρα (quaestor) της Κωνσταντινούπολης.⁷ Ήταν άληθινος συνθησίο στους επιφανείς Βυζαντινούς ιατρούς, λόγω του υψηλού τους κύρους, της μεγάλης μόρφωσης και της κοινωνικής τους θέσης, να τους ανατίθενται πολιτικά αξιώματα και να επιφορτίζονται ακόμη και με διπλωματικές αποστολές.⁸ Ο Ορειβάσιος ταυτίστηκε με την πολιτική του Ιουλιανού, που είχε ως στόχο την αναβίωση της εθνικής λατρείας με τον ταυτόχρονο περιορισμό των προνομίων που κατείχαν έως τότε οι χριστιανοί. Ο Ζήλιος που επιδείκνυε τότε ο αυτοκράτορας, όπως και η προσωπική του συμμετοχή στις πολυές θυσίες ζώων στους θεούς προκαλούσαν τον χλευασμό και την αντίδραση ακόμη και των μη χριστιανών.^{9, 10}

Ο Ορειβάσιος υπήρξε αναμφίβοτα επιδέξιος και ταλαντούχος χειρουργός, όπως μαρτυρούν οι τεχνικές που εφάρμοζε, κάποιες από τις οποίες ήταν και πρωτοπόρες, όπως η χρήση μόνιμου καθετήρα σε κα-

τάσταση μόνιμης επίσχεσης ούρων του ασθενούς.¹¹ Όμως μετά τον θάνατο του Ιουλιανού υπέπεσε σε δυσμένεια και οι φανατικοί χριστιανοί συναυτοκράτορες Ουαλεντινιανός και Ουάλης τον εξόρισαν στην επικράτεια των Γόθων, αφαιρώντας τα αξιώματα του και δημεύοντας την περιουσία του. Σύντομα ωστόσο ανακλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, λόγω της σπουδαίας ιατρικής του πείρας, όπου αποκαταστάθηκε οικονομικά και νυμφεύτηκε, κάνοντας παιδιά, ένα από τα οποία, ο Ευστάθιος, ακολούθησε το ιατρικό επάγγελμα. Ο Ορειβάσιος πέθανε το 403 μ.Χ.¹²

ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ

Από τις σημαντικότερες προσφορές των Βυζαντινών λογίων στον παγκόσμιο πολιτισμό είναι η διάσωση της αρχαίας γνώσης μέσω της αντιγραφής των χειρογράφων σε μια εποχή που ο πάπυρος και αργότερα η περγαμηνή ήταν υλικά δυσεύρετα και πανάκριβα. Πολλοί διακεκριμένοι ιατροί συνέγραψαν εραυιστικά έργα, συλλέγοντας και διασώζοντας τα ιατρικά συγγράμματα της αρχαιότητας, κυρίως του Ιπποκράτη και του Γαληνού, τους οποίους θεωρούσαν αυθεντίες, συμπληρώνοντας ωστόσο και τις δικές τους παρατηρήσεις.

Ο Ιουλιανός είχε έντονο ενδιαφέρον για την ιατρική και την ανθρώπινη υγεία, εντάσσοντας τη στάση του αυτή και μέσα στο πλαίσιο της αντιχριστιανικής του προπαγάνδας, αντιπαραβαλλόμενος έτσι με τα ανθρωπιστικά ιδεώδη που πρέσβευε ο χριστιανισμός.¹³ Την περίοδο που ήταν καίσαρας στη Γαλιτία, ανέθεσε στον Ορειβάσιο τη συγγραφή μιας ανθολογίας έργων άλλων ιατρών, καθώς και μιας σύνοψης θεραπευτικών μεθόδων. Το συγγραφικό έργο του Ορειβάσιου περιλαμβάνει μια επιτομή των έργων του Γαληνού (η οποία δεν διασώθηκε), τις «ιατρικές συναγωγές προς Ιουλιανό», που αποτελούνται από 70 βιβλία, εκ των οποίων σώζονται τα 25, και συγκεκριμένα τα βιβλία 1-10, 14-16 (το 16ο αποσπασματικό), 21-22, 24-25, 44-51, τη «Σύνοψη προς Ευστάθιο», που αποτελείται από 9 βιβλία, ένα εγχειρίδιο ιατρικής αφιερωμένο στον γιο του, και τα «Ευπόριστα», μια τετράτομη επιτομή πρακτικής ιατρικής, που απευθυνόταν σε μη ειδικούς και η οποία ήταν αφιερωμένη στον ρήτορα και σοφιστή Ευνάπιο.¹²

Ο Ορειβάσιος στο προοίμιο των έργων του εμφανίζεται απρόθυμος να ονοματίσει τις πηγές του, με εξαίρεση τον Γαληνό, τον οποίο θεωρεί την πιο σημαντική ιατρική αυθεντία. Παρ' όλα αυτά, συχνά συμπληρώνει το έργο του με αποσπάσματα από άλλους συγγραφείς, στις περιπτώσεις που θεωρεί ότι ο Γαληνός είναι ανεπαρκής.¹⁴ Έτσι στα συγγράμματα του Ορειβάσιου εκτός από τον Γαληνό, τον Διοσκουρίδη και τον Ιπποκράτη, υπάρχουν περικοπές έργων των σημαντικότερων ιατρών της αρχαιότητας, όπως του Ρούφου, του Ζωπύρου, του Σωρανού, του Αρχιγένους του Απαμέως, του Αθήναιου, του Διόχνη, του Διοκλή του Καρυστίου και του Φιλάργριου. Επιρροές υπάρχουν και από τον Ηλιόδωρο και τον Αντύλλο, όπως ενδεικτικά μαρτυρούνται, μεταξύ άλλων, σε εδάφιο στο

τρίτο βιβλίο των «ιατρικών συναγωγών προς Ιουλιανό», όπου παρατίθενται οι χειρουργικές τους θεραπείες για την αντιμετώπιση της υποσπαδίας.¹⁵ Τα έργα του Ορειβάσιου διαδόθηκαν από πολύ νωρίς στη Δύση και διαμέσου των λατινικών μεταφράσεών τους διασώθηκε και μεταδόθηκε εκεί κατά τον Μεσαίωνα η ιατρική κυρίως του Γαληνού, αλλά και άλλων επιφανών αρχαίων συγγραφέων. Το συγγραφικό έργο του Ορειβάσιου υπήρξε πρωτοπόρο, επειδή σε αυτό συγκέντρωσε και διέσωσε με μεθοδικό και εγκυκλοπαιδικό τρόπο όλη την ιατρική γνώση της εποχής του, χωρίς να είναι ένας απλώς ερανιστής, καθώς συμπεριέλαβε σε αυτό και τις δικές του προσωπικές παρατηρήσεις από την εμπειρία του κατά την άσκηση της ιατρικής.¹⁶

Το σωζόμενο έργο του Ορειβάσιου έχει εκδοθεί από τον Antonio Cocchi στη Φλωρεντία (1754), από τους U. C. Bussemaker και C. Daremberg σε τέσσερις τόμους στο Παρίσι (1851-1876) και σε τέσσερις επίσης τόμους από τον H. Raeder (1926-1931), ενώ η «Σύνοψη προς Ευστάθιο» περιέχεται και στη Μυριόβιβλο του Πατριάρχου Φωτίου.¹²

ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΗΣ

Μέσα στο πλούσιο συγγραφικό έργο του Ορειβάσιου υπάρχουν και πολλοσπλήεις αναφορές στο πεδίο της οδοντιατρικής, κάποιες από τις οποίες παρατίθενται ενδεικτικά στην παρούσα έρευνα. Στη «Σύνοψη προς Ευστάθιο» και στο κεφάλαιο που αφορά τα παιδικά νοσήματα, ο Ορειβάσιος περιγράφει τη γένεση της οδοντοφυΐας, αναφέροντας ότι τότε συμβαίνουν φλεγμονές των ούλων και των γνάθων και των τενόντων, καθώς και σπασμοί. Ως βοηθήματα για τους σπασμούς των δοντιών προτείνει να βράσει κανείς ηλιοτρόπιο μέσα σε νερό και να πλύνει το παιδί εκεί μέσα και να ζεστάνει κανείς μύρο από τη Σικύνα και έλαιο ίριδας ή κύπρου (δένδρο που ευδοκίμει στην Κύπρο) και να κάνει επάθειψη.¹⁷

Στις «ιατρικές συναγωγές προς Ιουλιανό», ο Ορειβάσιος παρέχει πληροφορίες για την ανατομία των οστών του κρανίου αλλά και τη γλώσσα, περιγράφοντας την κοινή υφή και συνοχή της με τον βλεννογόνο της στοματικής κοιλότητας, κάνοντας ιδιαίτερη αναφορά και στην αναγκαιότητα της χειρουργικής εκτομής του χαλινού της προς διευκόλυνση της κινητικότητάς της προς όλες τις κατευθύνσεις. Περιγράφει επίσης με ακρίβεια τον αριθμό, τα είδη και τη μορφολογία των δοντιών, συγχέοντας ωστόσο τους προγομφίους, τους οποίους εντάσσει στους γομφίους, θεωρώντας τους επίσης πολύρριζους.¹⁸

Ο Ορειβάσιος κάνει ιδιαίτερη μνεία στις άφθες, οι οποίες περιγράφονται αναλυτικά από τον Γαληνό ως αβαθή έλκη, που μπορεί να παρατηρηθούν στο στόμα με αίσθημα καύσου.¹⁹ Ο Ορειβάσιος προτείνει για τη θεραπεία τους τα εξής: «Κάνει καλό η ίριδα ανακατεμένη με μέλι, ή αν θέλεις και ξερή να τη φυσήξεις απάνω, καθώς και τα κομμένα φύλλα ρόδων και ο ανθος τους. Επίσης ο κρόκος, λίγη σμύrna και από το φυτό του λιβάνου η κηκίδα, η φλούδα, αλλά και το θυμίαμα. Και όλα τούτα να χρησιμοποιηθούν τόσο

μαζί, όσο και το καθένα ξεχωριστά, ανακατεμένα με μέλι, μαζί με αυτά να μπει αραιωμένο μέλι και χυλός από γλυκιά ροδιά».¹⁷

Ο Ορειβάσιος αναφέρεται και σε δόντια τα οποία χαρακτηρίζει «εύσειστα», «βρόμικα», «πονεμένα» και «μελανιασμένα». Αναφέρει ότι «παρηγορεί» από τους πόνους η τοποθέτηση πιπεριού στην κοιλότητα του δοντιού, η χαλβάνη (εκχύλισμα ρητίνης από φυτό που φύεται στη Συρία) πηλασμένη γύρω από το δόντι και κερί μελισσών και αρσενικό λιβάνι και διακλυσμός ξιδιού, λιπαρά αποξηραμένα σύκα και σκόρδο και βρασμένα σμύrna.²⁰ Για τα δόντια που έχουν εξασθενήσει, έχουν υποστεί αποτριβές στις μύλες τους ή είναι «μουδιασμένα» παραθέτει συνταγές, όπως, μεταξύ άλλων, τη μάσηση σκληρής μαστίχας ή μείγματος από ίσα μέρη μελιού και κηρού σε θερμό νερό στον ήλιο έπειτα από πρόσμειξη με το μισό ρετσίνο.¹⁸

Για τα ούλα που αιμορραγούν («πρός τά έν στόματι αίμασσόμενα ούλα») προτείνει το κάψιμο ωμού ταρίχου (αλατισμένου ψαριού) σε μια χύτρα, το λείωσιμο της στάχτης και την επάθειψη του σημείου.²¹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκύπτει και από την έμφαση που δίνει στο θέμα της στοματικής υγιεινής, η οποία φαίνεται να ήταν σε υψηλό επίπεδο κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, με βάση τις σχετικές αναφορές που γίνονται σε διάφορες τεχνικές και μέσα επίτευξης της στα ιατρικά συγγράμματα της συγκεκριμένη εποχής. Σύμφωνα με τον Ορειβάσιο, «το γλίσχρόν των οδόντων αποκαθαίρει» και, ως εκ τούτου, τα δόντια πρέπει να καθαρίζονται έπειτα από κάθε γεύμα. Αναφέρει επίσης ότι οι πολύ σκληρές ή πολύ ζεστές τροφές, αλλά και ο έμετος έχουν βλαπτική επίδραση στα δόντια. Στο πεδίο αυτό φαίνεται και η επιρροή του Ορειβάσιου από τον Διοκλή, καθώς στις «ιατρικές συναγωγές προς Ιουλιανό» παραθέτει το εξής απόσπασμα από το έργο του πρώτου με τίτλο «Υγιεινή δίαιτα»: «Τρίψτε τα ούλα προς τα δόντια και τα δόντια ή με τα δάκτυλα ή με φλισκούνι τριμμένο για πιο λεία επιφάνεια, και μέσα και έξω, και καθαρίστε τα υπολείμματα των τροφών που είναι προσκολλημένα σε αυτά».²²

Η εξαγωγή των δοντιών αποτελούσε την περίοδο του Βυζαντίου την πιο συνήθη θεραπευτική επιλογή, όπως μαρτυρούν βιολογικές ανθρωπολογικές μελέτες σε σκελετικά κατάλοιπα από πληθυσμούς της συγκεκριμένης εποχής.¹ Για την ανώδυνη εξαγωγή δοντιών, ο Ορειβάσιος περιγράφει μια τεχνική του Γαληνού που περιλαμβάνει την τοποθέτηση πάνω στο δόντι μείγματος το οποίο προέρχεται από τη ζύμωση αλευριού με χυμό γαλατσίδας (Euphorbia Peplus).²³

Ο Ορειβάσιος μετέφερε στα κείμενα του λεπτομερώς τις τεχνικές αφαίρεσης των καρκίνων του Αρχιγένους του Απαμέως, αλλά και τις περιγραφές των κακοήθων όγκων του στόματος από τον Ρούφο τον Εφέσιο. Στις «ιατρικές συναγωγές προς Ιουλιανό» αναφέρει, μεταξύ άλλων, τα εξής: «Αναφέρεται δε καρκίνωμα, και όταν δημιουργηθεί έκφυση από κάποιο από τα μέρη του σώματος, πραγματοποιώντας την μεν αύξηση προς τα έξω παρομοίως με τους ακροχορδώνες και τους βοήβους, κατά το είδος δε παρόμοιο με ακροχορδώνα, πιο μελανό και πιο τραχύ, πιο

αδρό δε και πιο στρόγγυλο, που περισσότερο προσομοιάζει ή με βοήβο ή με τους αποκαλούμενους οφθαλμούς των ψαριών ή με μούρο κάπως αγίνωτο ή με πεπόνη ή με κάποιο άλλο τέτοιο...»,²⁴

Ο Ορειβάσιος αναφέρεται στα κατάγματα των γνάθων, «Περὶ γένυος κατεαγείσης», συστήνοντας την επαναφορά της γνάθου στη σωστή της θέση επιδέχοντάς τη με ιμάντες, οι οποίοι θα οδηγήσουν στη σωστή κατεύθυνση το τμήμα της γνάθου που δεν βρίσκεται στη θέση του. Θεωρώντας ότι τη διαδικασία αυτή μπορεί να την κάνει μόνος του ένας ασθενής, συστήνει παράλληλη επισκόπηση με το δάχτυλο στο στόμα, έτσι ώστε αν υπάρχουν σπασμένα οστά, να τοποθετηθούν κατ' αυτό τον τρόπο στη σωστή τους θέση.²¹ Ο Ορειβάσιος αναφέρεται και στη δυσλειτουργία της κροταφογναθικής διάρθρωσης ως αποτέλεσμα ετερόπλευρης ή αμφίπλευρης εξάρθρωσης των κονδύλων της κάτω γνάθου, προτείνοντας την αντιμετώπιση του προβλήματος με την εφαρμογή ασκήσεων που καθοδηγούνται με βάση συγκεκριμένα ανατομικά σημεία, όπως και την επιπρόσθετη χρήση επιδέσμου.²⁵

Αναφορές υπάρχουν τέλος στα συγγράμματα του Ορειβάσιου και σε στοματολογικές παθήσεις, όπως για την περίπτωση της επουλίδας, για τη θεραπεία της οποίας προτείνει τοπική αγωγή με τρίψιμο κάτω από τη γλώσσα μείγματος ξυστής σκουριάς και κηκίδας²⁶ ή του υπογλώσσου βατραχίου, για την οποία παρέχει άλλη συνταγή φαρμάκου, που περιέχει ίσα μέρη αποξηραμένου μίσους (είδος μανιταριού) και ξυστής σκουριάς, προτείνοντας ποηλές φορές το τρίψιμο με αυτό επίσης κάτω από την περιοχή της γλώσσας.¹⁸

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα έργα του Ορειβάσιου αποτέλεσαν πηγή και πρότυπο για τους μεταγενέστερους και είναι πολύτιμα σήμερα, γιατί διασώζουν με μεθοδικό και εγκυκλοπαιδικό τρόπο στοιχεία χαμένων ιατρικών συγγραμμάτων, στα οποία συμπεριλαμβάνονται εκτεταμένες πληροφορίες και για το πεδίο της οδοντιατρικής, η οποία δεν αποτελούσε ξεχωριστή εξειδίκευση σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας και του Μεσαίωνα. Παράλληλα, παρέχουν έμμεσα και πολύτιμες πληροφορίες για την άσκηση της ιατρικής κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, μέσα από διάφορες επεμβατικές τεχνικές που περιγράφονται αναλυτικά. Παρότι δεν λείπει και η αρνητική κριτική για το έργο του Ορειβάσιου, η οποία χαρακτηρίζει ειδικά τις αναφορές του για τη θεραπεία των παθήσεων των δοντιών στο μεγαλύτερο μέρος της ως παράλογα και επιπόλαια συμπεράσματα,²⁷ για την τελική του αποτίμηση θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν η σπουδαία αναγνώρισή του μέσω του μεγάλου εύρους των λατινικών του μεταφράσεων, που έλαβαν χώρα και οδήγησαν στη διάδοσή του στη Δύση, διασώζοντας έτσι την ιατρική του Γαληνού και των άλλων αρχαίων συγγραφέων, κορυφαίων εκπροσώπων της αρχαίας ελληνικής ιατρικής.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ τον αρχαιολόγο-βυζαντινολόγο δρ Κωνσταντίνο Ράπη για την επιμέλεια του κειμένου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΚΟΚΚΑΣ Α. Η Οδοντιατρική στο Βυζάντιο. *Βυζαντινά* 2015, 32: 217-239.
2. ΤΕΜΚΙΝ Ο. The double face of Janus and other essays in the history of medicine. *Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1977: 202.*
3. PHILOSTRATUS, EUNAPIUS. *Lives of the Sophists. Eunapius: Lives of the Philosophers and Sophists.* Translated by Wilmer C. Wright. *Loeb Classical Library 134. Cambridge, MA: Harvard University Press, 31921: 532-533.*
4. Λεξικό Σούδα, Όρειβάσιος; ADLER A. S. *Suidae Lexicon. Τόμ. III. Leipzig Teubner. 1933: 285.*
5. GRANT M, *Dieting for an emperor: A Translation of Books 1 and 4 Oribasius medical complications with an introduction and commentary. Leiden, 1997: 1-2.*
6. ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ Ν. Ο θανάσιμος τραυματισμός του αυτοκράτορα Ιουλιανού και η θαυματουργική εκδοχή του. *Αρχαία Ελληνική Ιατρική* 2016, 33: 258-262.
7. BALDUIN B. The career of Oribasius. *Acta Classica* 1975, 18: 85-97.
8. ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α. *Επιτομή Ιστορίας της Στρατιωτικής Ιατρικής και Νοσηλευτικής στην Ελλάδα. Lege Artis, Αθήνα 2004: 71.*
9. VASILIEV A.A. *Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Τόμ. Α', Μπεργάδης, Αθήνα 2000: 97.*
10. OSTROGORSKY G. *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους. Τόμ. Α' 7η έκδοση Βασιλόπουλος Σ.Α. Αθήνα, 2002: 110.*
11. MOOG FP, KARENBERG A, MOLL F. The catheter and its use in late antiquity and the early Middle Ages. *J Urol* 2005, 174: 439-41.
12. ΠΑΝΤΕΛΕΑΚΟΣ Γ. Η φυσιολογία κατά τους βυζαντινούς χρόνους (330-1453 μ.Χ.). *Διδακτορική διατριβή Ε.Κ.Π.Α. Αθήνα, 2013: 27-35.*
13. SWIST J.J. Medicine in the Thought and Action of the Emperor Julian. *International Journal of the Platonic Tradition* 2018, 12: 13-38.
14. BOURAS-VALLIANATOS P. Galen in Late Antique Medical Handbooks. In: Bouras-Vallianatos P, Zipser B (eds) *Brill's Companion to the Reception of Galen. Brill, Leiden, 2019: 40.*
15. MUSITELLI S. Ancient Surgical Treatment of Hypospadias (From Hippocrates (5th-4th century B.C.) to the 12th century A.D.). *Med Sur Urol*, 2016 5: 176.

16. LASCARATOS J, VOROS D. Fatal wounding of the Byzantine Emperor Julian the Apostate (361-363 A.D.): approach to the contribution of ancient surgery. *World J Surg.* 2000, 24: 615-9.
17. RAEDER J. Oribasii synopsis ad Eustathium et libri ad Eunapium. V.3, *Teubner, Leipzig*, 1926:156-157.
18. ΜΥΛΩΝΑΣ Α. Η στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική στο Βυζάντιο. *Διδακτορική διατριβή. ΕΚΠΑ, Αθήνα 2011: 64-180.*
19. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η οδοντιατρική στον αρχαίο κόσμο. *Ερευνητική μονογραφία. Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα, 2016: 235.*
20. ORIBASE CELSUS C. Oeuvres d'Oribase. Translated and introduced by Bussemaker UC and Daremberg C. V.2, *Imprimerie Nationale, Paris*, 1854: 460-461.
21. ORIBASE CELSUS C. Oeuvres d'Oribase. Translated and introduced by Bussemaker UC and Daremberg C. V.4, *Imprimerie Nationale, Paris*, 1862:142, 547.
22. ΠΑΝΗΣ Β, ΠΑΝΗ Ε, ΠΑΝΗ Π. Η εξέλιξη των μέσων στοματικής υγιεινής. *Οδοντοστοματολογική Πρόοδος 2016, 70: 516-539.*
23. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ DC, ΛΙΟΥΜΙ Ε, ΒΟΥΓΙΟΥΚΛΑΚΙΣ G. Tooth Extraction in Antiquity. *J Hist Dent* 2020, 68:127-144.
24. INCHINGOLO F, SANTACROCE L, BALLINI A, TOPI S, DIPALMA G, HAXHIREXHA K, BOTTALICO L, CHARITOS IA. Oral Cancer: A Historical Review. *Int J Environ Res Public Health* 2020. 17:3168.
25. MYLONAS AI, POULAKOU-REBELAKOU EF, ANDROUTSOS GI, SEGGAS I, SKOUTERIS CA, PAPADOPOULOU EC. Oral and cranio-maxillofacial surgery in Byzantium. *J Craniomaxillofac Surg* 2014, 42: 159-68.
26. ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ Α, Εισαγωγή εις την βυζαντινή θεραπευτική. *Παρισιάνος, Αθήνα, 1983: 150.*
27. SNELL J. A practical guide to operations on teeth: To which is prefixed a historical sketch of the rise and projects. *Carey and Lea, Philadelphia*, 1832: 26.

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Δ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ¹, Γ. ΒΟΥΓΙΟΥΚΛΑΚΗΣ²

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το 1911, με την ψήφιση του Νόμου ΓΩΚΓ' (ΦΕΚ 178/12-7-1911) *Περί οργανισμού του Έθνικού Πανεπιστημίου*, ιδρύεται το Οδοντιατρικό Σχολείο, προσαρτημένο στην Ιατρική Σχολή Αθηνών. Τον επόμενο χρόνο εκπονείται το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών από τον Κωνσταντίνο Σάββα, Καθηγητή της Ιατρικής Σχολής του Εθνικού Πανεπιστημίου, και εγκρίνεται από τον Σύλλογο Καθηγητών της Ιατρικής Σχολής Αθηνών τον Μάιο του 1912. Εξαιτίας της συμμετοχής της Ελλάδας στους Βαλκανικούς πολέμους, το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών γίνεται Νόμος της Ελληνικής Πολιτείας τον Σεπτέμβριο του 1916. Εφαρμόστηκε για 5 έτη και στο μεσοδιάστημα αναθεωρήθηκε εξαιτίας του μεγάλου φόρτου ιατρικών μαθημάτων για φοιτητές Οδοντιατρικού Σχολείου. Παρά τις επιμέρους αδυναμίες του, κατόρθωσε να εκπαιδεύσει τις πρώτες γενιές οδοντιάτρων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται σημαντικές πανεπιστημιακές μορφές, όπως ο Κοσμάς Αραβαντινός (1919), Καθηγητής της Οδοντικής Χειρουργικής, Παθολογίας και Θεραπευτικής, και ο Κωνσταντίνος Αδάμ (1921), μετέπειτα Καθηγητής της Οδοντικής και Ανωτέρας Προσθητικής, οι οποίοι επέδειξαν σημαντικό εκπαιδευτικό και οδοντιατρικό έργο.

Όροι ευρετηρίασης Ιστορία Οδοντιατρικής, Ιστορία Ελληνικής Οδοντιατρικής Εκπαίδευσης, Ιστορία Οδοντιατρικής Σχολής Αθηνών, Οδοντιατρική Σχολή Αθηνών, Οδοντιατρικό Σχολείο, Οδοντιατρική Εκπαίδευση, Πρόγραμμα Σπουδών, Κανονισμός Λειτουργίας, Ιστορία Οδοντιατρικής, Εθνικό Πανεπιστήμιο

¹ Χειρουργός Οδοντίατρος, Ιστορικός των Επιστημών, Διδάκτωρ Ιατρικής Σχολής Ε.Κ.Π.Α.

² Ομ. Καθηγητής Οδοντιατρικής Σχολής Ε.Κ.Π.Α., Επιστημονικός Υπεύθυνος Μουσείου Τμήματος Οδοντιατρικής Ε.Κ.Π.Α.

Υπεύθυνος Επικοινωνίας
Δημήτριος Κουτρούμπας
Θηβών 2, Γουδί
Αθήνα, TK 11527
E-mail: dkoutrou@dent.uoa.gr

ATHENS SCHOOL OF DENTISTRY: THE ESTABLISHMENT IN TERMS OF EDUCATION REFORMATION OF THE FIRST GOVERNMENT OF ELEFTHERIOS VENIZELOS

D. KOUTROUMPAS¹, G. VOUGIOUKLAKIS²

ABSTRACT

In 1911, the School of Dentistry was founded, as a branch of the Medical School of Athens with the enactment of the Law ΓΩΚΓ' (Government Gazette Issue 178/12-7-1911) *On the Organization of the National University*. The following year, the first Program of Studies was prepared by Konstantinos Savvas, Professor of the Medical School of the National University and approved by the Board of Professors of the Medical School of Athens in May 1912. Due to Greece's participation in the Balkan Wars, the first Program of Studies became a Law of the Greek State in September 1916. It was applied for five years but in the meantime, it was revised because of the heavy load of medical courses for the Dental School students. Despite any particular weaknesses, it managed to educate the first generation of dentists, among whom are important university figures, such as Kosmas Aravantinos (1919) Professor of Dental Surgery, Pathology and Therapeutics and Konstantinos Adam Professor of Dental Prosthetics (1921), who demonstrated significant educational and dental work.

Key words History of Dentistry, History of Dental School of Athens, Dental Education in Greece, History of Dental Education, University of Athens, Rules of Procedure, Curriculum, Dental School of Athens, National University

¹ DDS, BA, MA, MSc, Dr.Med

² Emeritus Professor UoA

Correspondence
Dimitrios Koutroumpas
2 Thivon Str, 115 27
Goudi, Athens
E-mail: dkoutrou@dent.uoa.gr

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με την ψήφιση του Νόμου ΓΩΚΓ' (ΦΕΚ 178/12-7-1911) *Περί οργανισμού του Έθνικού Πανεπιστημίου*, ιδρύεται Οδοντιατρικό Σχολείο, αποτελώντας το πρώτο δημόσιο πανεπιστημιακό ίδρυμα αμιγούς οδοντιατρικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Για τη λειτουργία του Οδοντιατρικού Σχολείου, όπως και κάθε πανεπιστημιακού τμήματος, απαιτούνται: α) καθηγητές, β) πρόγραμμα

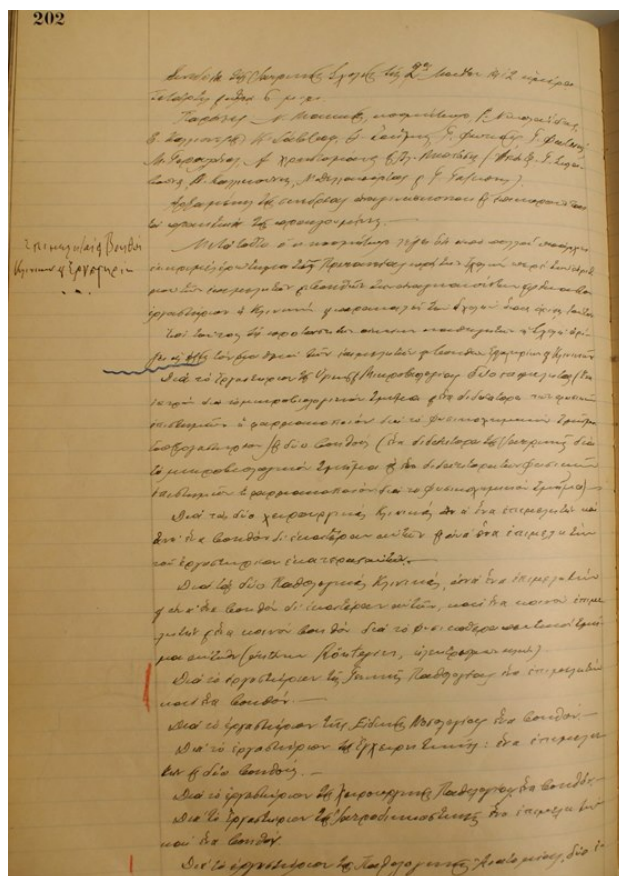
σπουδών και γ) εγκαταστάσεις. Μέχρι πρόσφατα, επικρατούσε η αντίληψη ότι έως το 1918 παρέμενε ανενεργό, χωρίς υποδομές και χωρίς πρόγραμμα σπουδών, παρά τον διορισμό του πρώτου καθηγητή Λ. Κόκκορη.¹ Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι εν λόγω θεωρήσεις είναι εν πολλοίς αυθαίρετες, εφόσον δεν λαμβάνουν υπ' όψιν τους την πληθώρα των πρωτογενών πηγών.

Νεότερες αρχειακές έρευνες αποδεικνύουν πως ο πρώτος Κανονισμός Λειτουργίας του Οδοντιατρικού Σχολείου προηγείται της εκλογής του Κόκκορη ως έκτακτου καθηγητή της *Ὁδοντοϊατρικῆς καὶ Στοματολογίας*, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 30 Μαΐου 1915.² Αυτόνότητα προηγείται και του Βασιλικού Διατάγματος 175 *Περὶ τῆς λειτουργίας τοῦ Ὁδοντιατρικοῦ Σχολείου τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου*, δηλαδή του πρώτου δημοσιευθέντος στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως Προγράμματος Σπουδών, το οποίο εκδόθηκε την 20ή Σεπτεμβρίου 1916. Συγκεκριμένα, ο Πρώτος Κανονισμός εκπονείται από τον Κωνσταντίνου Σάββα, Καθηγητή της έδρας της Υγιεινῆς και της Μικροβιολογίας του Αθήναιου Πανεπιστημίου, και παρουσιάζεται στον Σύλλογο Καθηγητῶν της Ιατρικῆς Σχολῆς Αθηνῶν στις 2 Μαΐου 1912.³ (Εικ. 1)

Ὁστόσο, αποτελεί μια παραδοξότητα η εκπόνηση του Κανονισμού Λειτουργίας του Οδοντιατρικού Σχολείου από τον καθηγητή Σάββα, μιας και αποτελούσε έναν από τους σφοδρότερους επικριτές της ίδρυσης Οδοντιατρικού Σχολείου και σίγουρα τον σημαντικότερο κατά τη συνεδρίαση του Συλλόγου Καθηγητῶν της Ιατρικῆς Σχολῆς, η οποία πραγματοποιήθηκε την 27η Απριλίου 1911, όπου εξετάσθηκε το σχέδιο Νόμου *Περὶ ὀργανισμοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου*. Στην εν λόγω συνεδρίαση και σε ό,τι αφορά το άρθρο για την ίδρυση του Οδοντιατρικού Σχολείου, ο καθηγητής Σάββας έλαβε πρώτος τον λόγο, επηρεάζοντας σε σημαντικό βαθμό την πλειονότητα των καθηγητῶν λέγοντας: «*Ἐπὶ τοῦ 50 ἄρθρου. Ὁ κ. Σάββας φρονεῖ ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ὀδοντοϊατρικὴ Σχολή, ἀλλὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ὀδοντοϊατροῦ νὰ τὸ ἐξασκῶσιν μόνον διδάκτορες τῆς ἱατρικῆς...*» Με τον ὅρο διδάκτορες νοοῦνται οἱ ἀποφοῖτοι τῆς Ιατρικῆς Σχολῆς Αθηνῶν, ὅρος που επικράτησε μέχρι τὸ 1920. Η πιο ακραία θέση του ἦταν «*ὁ κ. Σάββας προσθέτει ὅτι εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ κράτη εἰσέχθη ἡ ἀρχὴ αὕτη καὶ ἐπέτυχεν*».⁴ Ἐν ἐτεῖ 1911 ο καθηγητής Σάββας θεωροῦσε ὅτι ἡ ἀσκηση τοῦ επαγγέλματος τῆς ὀδοντιατρικῆς ἀπὸ ὀδοντιάτρους εἶχε ἀποτύχει ὅπου καὶ ἀν ἐφαρμόσθηκε. Ἀντίληψη ἐκτὸς πραγματικότητας, ἀν ἄβουσε ὑπ' ὅψιν τὰ γιγαντιαία ἄλματα τῆς ὀδοντιατρικῆς ἐκπαίδευσης πρωτίστως σὲς Η.Π.Α.,⁵ σὲ Γαλλία,⁶ ἀλλὰ καὶ σὲν Ἀγγλία.⁷

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ἐναν χρόνο ἀργότερα, σὲς 2 Μαΐου 1912, ο καθηγητής Σάββας, γνωστός πολεμῖος τῆς ίδρυσης Οδοντιατρικού Σχολείου, παρουσιάζει σὲν συνεδρίαση τοῦ Συλλόγου Καθηγητῶν τῆς Ιατρικῆς Σχολῆς τὸ πρῶτο Πρόγραμμα Σπουδῶν τοῦ Οδοντιατρικού Σχολείου. Η επιλογή τοῦ καθηγητῆ Σάββα γιὰ τὴν εκπόνηση τοῦ Κανονισμοῦ Λειτουργίας μόνον τυχαία δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἐντάσσεται σὲς προσπάθειες τοῦ ιατρικοῦ κόσμου τῆς ἐποχῆς ὥστε ἡ Οδοντιατρικὴ νὰ ἀποτελέσει ἐιδικότητα τῆς Ιατρικῆς καὶ ὅχι ἀνεξάρτητο κλάδο τῶν ἐπιστημῶν υγείας με λειτουργοῦς οἱ ὁποῖοι νὰ εἶναι ἀποφοῖτοι ἀντίστοιχων ἀνεξάρτητων ὀδοντιατρικῶν ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων. Τὸ πρῶτο Πρόγραμμα Σπουδῶν, τὸ ὁποῖο ἐντοπίζεται σὲν 80 τόμο

Εικόνα 1. Πρώτο φύλλο (σελ. 203) των χειρόγραφων πρακτικῶν τῆς Συνεδρίας τῆς Ιατρικῆς Σχολῆς τῆς 2ας Μαΐου 1912. (Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικῆς Σχολῆς, Ιστορικό Ἀρχεῖο Πανεπιστημίου Αθηνῶν.)

των χειρόγραφων πρακτικῶν τῶν συνεδριάσεων τοῦ Συλλόγου τῶν Καθηγητῶν τῆς Ιατρικῆς Σχολῆς, μεταγράφηκε καὶ ἔχει ὡς ἀκοιούθως:

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΗΣ 2ΑΣ ΜΑΪΟΥ 1912

[σελ. 203-209] Μετὰ τοῦτο ἡ Σχολὴ προβαίνει εἰς συζητήσιν περὶ τῆς λειτουργίας τοῦ Ὁδοντοϊατρικοῦ Σχολείου ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίου Β. Διατάγματος ὅπερ κατήρτισεν ὁ κ. Σάββας.

Τὸ σχέδιον τοῦτο ὡς ἐτροποποιήθη καὶ ἐνεκρίθη ὑπὸ τῆς Σχολῆς ἔχει οὔτω:

Ἄρθρον 1^{ον}

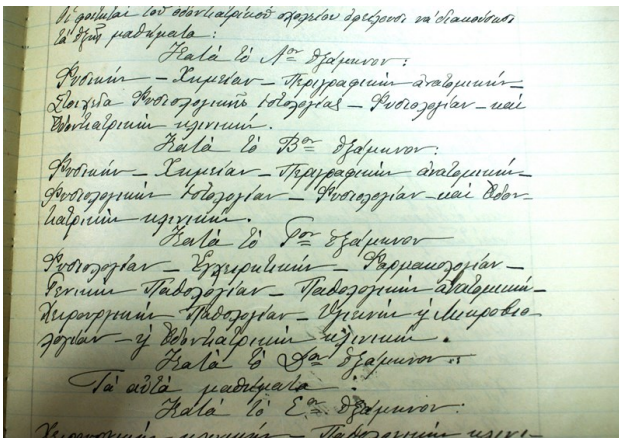
Οἱ φοιτητὰ τοῦ ὀδοντιατρικοῦ σχολείου ὀφείλουσι νὰ διακούσωσι τὰ ἑξῆς μαθήματα: (Εικ. 2)

Κατὰ τὸ Α^{ον} ἐξάμνηνον:

Φυσικὴν - Χημείαν - Περιγραφικὴν ἀνατομικὴν - Στοιχεῖα Φυσιολογικῆς ἱστολογίας - Φυσιολογίαν - καὶ Ὁδοντιατρικὴν κλινικὴν.

Κατὰ τὸ Β^{ον} ἐξάμνηνον:

Φυσικὴν - Χημείαν - Περιγραφικὴν ἀνατομικὴν - Φυσιολογικὴν ἱστολογίαν - Φυσιολογίαν - καὶ Ὁδοντιατρικὴν κλινικὴν.

Εικόνα 2. Απόσπασμα των χειρόγραφων πρακτικών της Συνεδρίας της Ιατρικής Σχολής της 2ας Μαΐου 1912, όπου αναφέρονται τα μαθήματα των εξαμήνων Α', Β', Γ' και Δ'. (Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής, Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών.)

Κατά το Γ^ον εξάμηνο:

Φυσιολογία - Έγχειρητική - Φαρμακολογία - Γενική Παθολογία - Παθολογική ανατομική - Χειρουργική - Παθολογία - Υγιεινή και Μικροβιολογία - και Ώδοντιατρική κλινική.

Κατά το Δ^ον εξάμηνο:

Τα αυτά μαθήματα.

Κατά το Ε^ον εξάμηνο:

Χειρουργική κλινική - Παθολογική κλινική - και Ώδοντιατρική κλινική.

Κατά το ΣΤ^ον εξάμηνο:

Ώδοντιατρική κλινική

Άρθρον 2^ο

Έκαστος φοιτητής του Ώδοντιατρικού σχολείου όφείλει ν' άσκηθῇ πρακτικῶς εἰς τὰ ἐπόμενα μαθήματα:

Κατά το Α^ον και Β^ον εξάμηνο:

Εἰς τὴν περιγραφικὴν Ἀνατομικὴν - εἰς τὴν Φυσιολογικὴν ἱστολογίαν - καὶ εἰς τὴν Ώδοντικὴν τέχνην.

Κατά το Γ^ον και Δ^ον εξάμηνο:

Εἰς τὴν Μικροβιολογίαν - τὴν Παθολογικὴν ἀνατομικὴν καὶ ἱστολογίαν - εἰς τὴν Ἐπίκρουσιν καὶ ἀκρόασιν - εἰς τὴν Φαρμακολογίαν - εἰς τὴν Ἐξαγωγήν ὁδόντων καὶ τὴν σφράγισιν αὐτῶν.

Κατά το Ε^ον και ΣΤ^ον εξάμηνο:

Εἰς τὴν Συφιλιδικὴν καὶ ὁδοντιατρικὴν κλινικὴν.

Άρθρον 3^ο

Οἱ φοιτηταὶ τοῦ ὁδοντιατρικοῦ σχολείου όφείλουσι νὰ ὑποστῶσι τρεῖς δοκιμασίας.

Πρώτη δοκιμασία

Τὴν πρώτην ταύτην δοκιμασίαν όφείλουσι νὰ ὑποστῶσι κατὰ τοὺς δύο πρώτους μῆνας τοῦ τρίτου εξαμήνου.

Ἵνα γίνῃ δεκτὸς εἰς ταύτην ὁ φοιτητὴς τοῦ ὁδοντιατρικοῦ σχολείου όφείλει νὰ ὑποβῇ σὺν τῇ αἰτήσῃ ἀποδείξεις ἀκρόασιος τῶν κατὰ τὸ πρῶτον καὶ δεῦτερον εξαμήνων διδασθέντων μαθημάτων καὶ τῶν πρακτικῶν άσκήσεων.

Τὰ μαθήματα, εἰς ἃ ἐξετασθήσονται εἶνε ἡ Φυσικὴ - ἡ Χημεία - ἡ Περιγραφικὴ ἀνατομικὴ - καὶ ἡ Φυσιολογικὴ ἱστολογία.

Οὐδεὶς δύναται νὰ ἐγγραφῇ εἰς τὸ Ε^ον εξάμηνον ἂν μὴ παρουσιάσῃ ἐνδεικτικὸν ἐπὶ πενταδράχμου χαρτοσήμου ὅτι ὑπέστη εὐδοκίμως τὴν πρώτην ταύτην δοκιμασίαν.

Ἡ ἐξέτασις ἐν μὲν τῇ φυσικῇ καὶ τῇ χημείᾳ εἶνε προφορικὴ, ἐν δὲ τῇ περιγραφικῇ ἀνατομικῇ καὶ τῇ φυσιολογικῇ ἱστολογίᾳ προφορικὴ καὶ πρακτικὴ.

Οἱ μὴ εὐδοκίμησαντες κατὰ τὰς ἐξετάσεις ἐνὸς ἢ πλείοντων μαθημάτων ὑποβῇσονται εἰς νέας τοιαύτας, μετὰ τρεῖς μὲν μῆνας, ἐὰν ἡ ἀποτυχία ἐγένετο εἰς ἓν μάθημα, μετὰ ἑξ δὲ μῆνας, ἐὰν εἰς πλείονα τοῦ ἐνός. Τὸ εξαμήνον τοῦτο λογίζεται εἰς τὸν χρόνον τῆς φοιτήσεως.

Άρθρον 4^ο

Δευτέρα Δοκιμασία

Τὴν δευτέραν δοκιμασίαν όφείλει νὰ ὑποστῇ ὁ φοιτητὴς μετὰ τὸ πέρας τῆς διειτούς αὐτοῦ φοιτήσεως, ἥτοι κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας τοῦ πέμπτου εξαμήνου.

Ἵνα γείνῃ δεκτὸς εἰς ταύτην πρέπει νὰ ὑποβῇ ἀποδείξεις ἀκρόασιος ὅλων τῶν μαθημάτων τοῦ τρίτου καὶ τετάρτου εξαμήνου, ὡς καὶ ἀποδείξεις ὅτι εἰργάσθῃ πρακτικῶς εἰς τὰ ἐν τῷ 2ῳ ἄρθρῳ παραγράφῳ 3 καὶ 4 ἀναγραφόμενα μαθήματα καὶ ἐνδεικτικὸν ἐπὶ πενταδράχμου χαρτοσήμου ὅτι ὑπέστη εὐδοκίμως τὴν πρώτην δοκιμασίαν.

Κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην δοκιμασίαν ἐξετάζεται ὁ φοιτητὴς εἰς τὴν Φυσιολογίαν, τὴν Γενικὴν παθολογίαν, τὴν Παθολογικὴν ἀνατομικὴν, τὴν Φαρμακολογίαν καὶ τὴν Ὑγιεινὴν καὶ Μικροβιολογίαν.

Ἡ δοκιμασία εἰς μὲν τὴν φαρμακολογίαν, τὴν παθολογικὴν ἀνατομικὴν καὶ τὴν Ὑγιεινὴν καὶ Μικροβιολογίαν εἶνε προφορικὴ καὶ πρακτικὴ, εἰς δὲ τὰ λοιπὰ μαθήματα προφορικὴ μόνον.

Ἐὰν ὁ φοιτητὴς εὐδοκίμησῃ κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην δοκιμασίαν, δύναται νὰ προσέβῃ μετὰ τὸ πέρας τοῦ ἔκτου εξαμήνου εἰς τὴν τρίτην ἢ ἐπὶ πτυχίῳ δοκιμασίαν, ἄλλῶς όφείλει νὰ ὑποβῇ εἰς νέας ἐξετάσεις μετὰ τρεῖς μὲν μῆνας, ἐὰν ἡ ἀποτυχία ἐγένετο εἰς ἓν μάθημα, μετὰ ἑξ δὲ μῆνας, ἐὰν ὁ φοιτητὴς ἀπέτυχεν εἰς πλείονα τοῦ ἐνός μαθήματα.

Άρθρον 5^{ον}

Τρίτη ἡ ἐπὶ πτυχίῳ δοκιμασία

Οὐδεὶς δύνатаὶ νὰ προσέβῃ εἰς τὴν τρίτην ἢ ἐπὶ πτυχίῳ δοκιμασίαν, ἐὰν μὴ προσαγάγῃ ἐνδεικτικὸν ἐπὶ πενταδράχμου χαρτοσήμου ὅτι ὑπέστη εὐδοκίμως τὴν δευτέραν δοκιμασίαν.

Ἡ ἐπὶ πτυχίῳ δοκιμασία εἶνε πρακτικὴ, προφορικὴ καὶ γραπτὴ.

Συνίσταται δὲ εἰς τὰ ἑξῆς: (Εἰκ. 3)

- α.) Εἰς ἐξέτασιν ἀρρώστων πασχόντων νοσήματα τοῦ στόματος, καθορισμὸν διαγνώσεως καὶ θεραπείας.
- β.) Εἰς γραπτὴν ἔκθεσιν περὶ τοῦ ἀναμνηστικοῦ, τῆς διαφορικῆς διαγνώσεως τῆς πορείας καὶ τῆς θεραπείας ἀρρώστου πάσχοντος νόσημα τοῦ στόματος.
- γ.) Εἰς πρακτικὴν ἐξέτασιν ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῆς ναρκώσεως καὶ ἀσηψίας καὶ εἰς περιγραφὴν τῶν συνηθεστέρων ἐργασιῶν.
- δ.) Εἰς ἐξαγωγήν τοῦλάχιστον δύο ὀδόντων ἐπὶ ἀσθενῶν.
- ε.) Εἰς σφράγισιν τοῦλάχιστον τριῶν ὀδόντων (ἐνὸς διὰ χρυσοῦ) εἰς καθαρισμὸν ὀκλῆου τῶν ὀδόντων ἀσθενοῦς τινος καὶ εἰς πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τῆς θεραπευτικῆς ἀγωγῆς ἐπὶ ἐνὸς ὀδόντος φέροντος πολυφίτιδα καὶ ἐπὶ ἑτέρου ὀδόντος φέροντος πάθισιν τῶν ριζῶν.
- στ.) Εἰς κατασκευὴν ὀδοντοστοιχίας ἐκ τοῦλάχιστον ἑξ ὀδόντων διὰ τὸ στόμα ὠρισμένου ἀσθενοῦς εἰς τοποθέτησιν ὀλοκλήρου ὀδοντοστοιχίας εἰς κηρὸν, εἰς κατασκευὴν καὶ τοποθέτησιν ἐνὸς ἐνθέτου ὀδόντος καὶ μιᾶς στεφάνης ἐκ χρυσοῦ εἰς τὸ στόμα ἀσθενοῦς.
- ζ.) Εἰς προφορικὴν ἐξέτασιν ἐπὶ ζητημάτων τῆς γενικῆς χειρουργικῆς παθολογίας.
- η.) Εἰς πρακτικὴν ἐξέτασιν ἐπικρούσεως καὶ ἀκροάσεως καὶ
- θ.) Εἰς πρακτικὴν ἐξέτασιν ἐπὶ συφιλιδικοῦ ἀρρώστου.

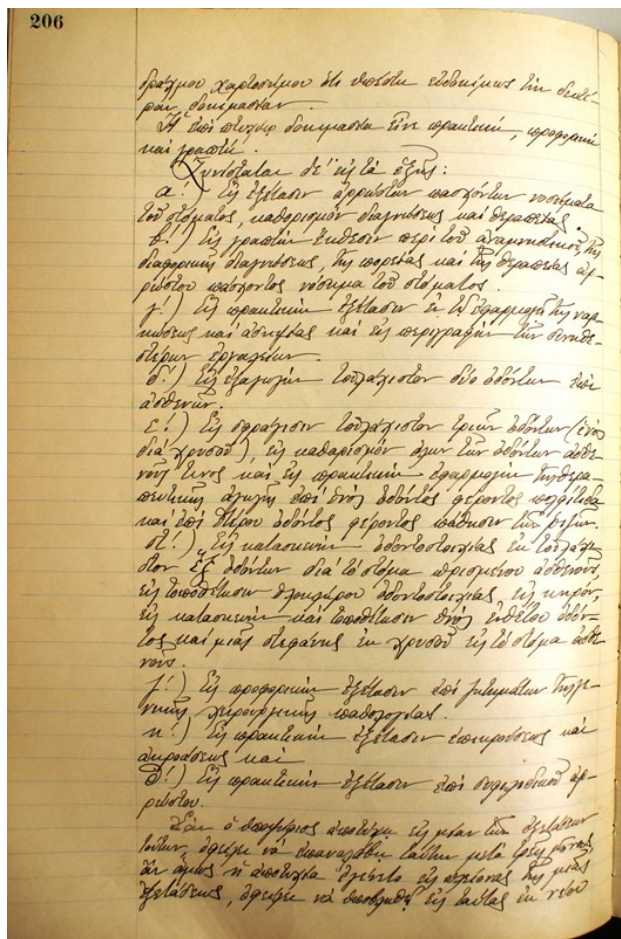
Ἐὰν ὁ υποψήφιος ἀποτύχῃ εἰς μίαν τῶν ἐξετάσεων τούτων, ὀφείλει νὰ ἐπαναλάβῃ ταύτην μετὰ τρεῖς μῆνας, ἂν ὅμως ἡ ἀποτυχία ἐγένετο εἰς πλείονας τῆς μιᾶς ἐξετάσεως, ὀφείλει νὰ υποβῇ εἰς ταύτας ἐκ νέου μετὰ ἑξ μῆνας.

Άρθρον 6^{ον}

Τὸ ἐξεταστικὸν Τμήμα ἐκάστης δοκιμασίας ἀποτελεῖται ἐκ τῶν διδασκόντων τὰ ἐξεταστέα μαθήματα καθηγητῶν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ κοσμήτορος τῆς ἱατρικῆς σχολῆς.

Ἐξετασθαὶ ἐκάστου μαθήματος εἶνε οἱ διδάσκοντες αὐτὸ καθηγηταὶ ἢ οἱ ἀναπληροῦντες τούτους.

Ἡ ἐξέτασις γίνεται εἰς μὲν τὰς θεωρητικὰς δοκιμασίας ἐν τόπῳ ὀριζομένῳ ὑπὸ τοῦ κοσμήτορος εἰς δὲ τὰς πρακτικὰς ἐν τῇ κλινικῇ ἢ τῷ ἐργαστηρίῳ τοῦ οἰκείου καθηγητοῦ.

Εἰκόνα 3. Ἡ σελίδα 206 τοῦ πρώτου Προγράμματος Σπουδῶν σχετικὰ μετὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπὶ πτυχίῳ δοκιμασίας. Συνεδρία τῆς ἱατρικῆς Σχολῆς τῆς 2ας Μαΐου 1912. (Πρακτικά Συνεδριάσεων ἱατρικῆς Σχολῆς, Ἱστορικό Ἀρχεῖο Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.)

Ἡ πρὸς τὴν ἐπὶ πτυχίῳ δοκιμασίαν αἴτησις τοῦ ὑποψηφίου ὑποβάλλεται ἐπὶ χαρτοσήμου δραχμῶν ἑκατὸν πενήκοντα.

Τὸ ἐξεταστικὸν τμήμα τῆς τελευταίας δοκιμασίας ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ κοσμήτορος τῆς ἱατρικῆς, ἐνὸς καθηγητοῦ τῆς χειρουργικῆς κλινικῆς, ἐνὸς καθηγητοῦ τῆς παθολογικῆς κλινικῆς, τοῦ καθηγητοῦ τῆς ἐγχειρητικῆς, τοῦ καθηγητοῦ τῶν ἀφροδισίων καὶ δερματικῶν νόσων καὶ τοῦ τῆς ὀδοντιατρικῆς κλινικῆς.

Ἐκαστον τῶν ἀποτελοῦντων τὸ ἐξεταστικὸν τμήμα μελῶν λαμβάνει ἀμοιβὴν δραχμῶν δεκαπέντε, πλὴν τοῦ καθηγητοῦ τῆς ὀδοντιατρικῆς κλινικῆς, ὅστις λαμβάνει δραχμὰς τριάκοντα δι' ἅπαντα τὰ παρ' αὐτοῦ ἐξετασθησόμενα μαθήματα.

Πλὴν τούτου ὁ υποψήφιος καταβάλλει προσέτι εἰς τὸ ταμεῖον τοῦ Πανεπιστημίου δραχμὰς πενήκοντα διὰ τὰς δαπάνας τῶν πρακτικῶν αὐτοῦ ἐξετάσεων ἐν τῇ ὀδοντιατρικῇ κλινικῇ. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ποσὸν ἀναγράφεται εἰς τὴν πίστωσιν τοῦ ὀδοντοιατρικοῦ σχολείου.

Άρθρον 7^{ov}

Ὡς πρὸς τὸν τρόπον καὶ τὰ τέλη τῆς ἐγγραφῆς τῶν φοιτητῶν τοῦ ὁδοντιατρικοῦ σχολείου εἰς τὸ Πανεπιστήμιον καὶ τὰ διάφορα ἐργαστήρια καὶ τὰς κλινικάς, τὴν ἀνανέωσιν τῆς ἐγγραφῆς καθ' ἕκαστον ἐξάμηνον, τὴν ἔναρξιν, τὰς διακοπὰς καὶ τὸ πέρασ τῶν μαθημάτων καὶ ἐξετάσεων, τὰ χαρτόσημα τῶν ἀποδείξεων καὶ τῶν ἐνδεικτικῶν καὶ τὸ χαρτόσημον τοῦ πτυχίου καὶ τὰ λοιπὰ ἐν γένει ἀφοροῦσιν ὅσα καὶ διὰ τοὺς φοιτητὰς τῆς ἱατρικῆς σχολῆς.

Διὰ τὰς ἐν τῇ ὁδοντοιατρικῇ κλινικῇ πρακτικὰς ἀσκήσεις ὑποχρεοῦνται οἱ φοιτηταὶ τοῦ ὁδοντιατρικοῦ σχολείου νὰ καταβάλλῃσιν εἰς τὸ ταμεῖον τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου δραχμὰς τεσσαράκοντα δι' ἕκαστον ἐξάμηνον. Τὰ ἐκ τῶν ἀσκήτων τούτων συλλεγόμενα χρηματικὰ ποσὰ ἀναγράφονται ἐν τῇ πιστώσει τῆς ὁδοντιατρικῆς κλινικῆς ἵνα δαπανηθῶσι δι' ἀγορὰν ὑλικῶν καταναλωθησομένων ὑπὸ τῶν φοιτητῶν κατὰ τὰς πρακτικὰς ἀσκήσεις αὐτῶν.

Οἱ φοιτηταὶ ἐργάζονται διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν προχείρων ἐργαλείων ὑποχρεούμενοι ἅμα ν' ἀγοράσωσι ἐξ ἰδίων καὶ ἐν ὁδοντογυῖφانون.

Άρθρον 8^{ov}

Ἐπιτρέπεται ὅπως διὰ πᾶσαν ἐν τῇ ὁδοντιατρικῇ κλινικῇ ἐκτελουμένην θεραπευτικὴν ἐπέμβασιν ἢ ἄλλην ἐργασίαν συνεπαγομένην κατανάλωσιν ὑλικῶν καταρτισθῇ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ καὶ διευθυντοῦ τῆς κλινικῆς ταύτης τιμολόγιον ἐγκριθεσόμενον ὑπὸ τῆς ἱατρικῆς σχολῆς καὶ τῆς συγκλήτου. Τὸ ἐν τῷ τιμολογίῳ τούτῳ ἀναγραφόμενον ἀντίτιμον ἐκάστης ἐργασίας ὑποχρεοῦται ὅπως καταβάλλῃ εἰς τὸν βοηθὸν τῆς κλινικῆς ὁ ἀσθενής, ἐφ' οὗ ἐγένετο ἡ ἐργασία ἢ ἡ θεραπευτικὴ ἐπέμβασις.

Ὁ τρόπος τῆς εἰσπράξεως καὶ τοῦ ἐλλέγχου τῶν χρηματικῶν τούτων ποσῶν κανονισθήσεται διὰ τοῦ κατὰ τὸ ἄρθρον 11 τοῦ Διατάγματος τούτου κανονισμοῦ τῆς ὁδοντιατρικῆς κλινικῆς.

Οἱ ἀσθενεῖς δι' οὓς οὐδεμία κατανάλωσις ὑλικοῦ ἐγένετο, εἰς οὐδεμίαν ὑποχρεοῦνται πληρωμὴν διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν αὐτοῖς ἱατρικὴν συνδρομὴν ἢ συμβουλήν.

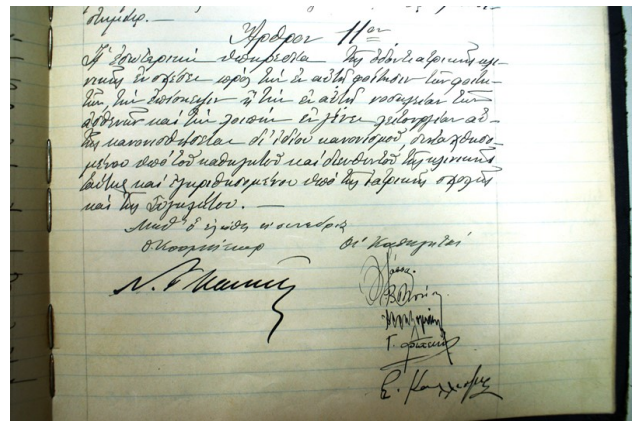
Άρθρον 9^{ov}

Οἱ πτυχιούχοι τῆς ὁδοντιατρικῆς σχολῆς ἔχουσιν αὐτοδικαίως τὴν ὄδειαν τοῦ ἐξασκεῖν ἐν Ἑλλάδι τὸ ὁδοντιατρικὸν ἐπάγγελμα.

Άρθρον 10^{ov}

Αἱ ἀνωτέρω διατάξεις ἰσχύουσιν καὶ πρὸς τὰς ἐπὶ ὁδοντιατρικῷ πτυχίῳ ἐξετάσεις τῶν κατὰ τὸ δεύτερον ἐδάφιον τῆς § 2 τοῦ ἄρθρου 20 τοῦ περὶ ὁργανισμοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου ΓΩΚΓ νόμου τριτοετῶν φοιτητῶν τῆς ἱατρικῆς καὶ τῶν φερόντων δίπλωμα ὁδοντιατρικῆς σχολῆς ἀλληλοδαποῦ Πανεπιστημίου, πρὸς τῇ διαφορᾷ ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος ὑφίσταται τὰς τρεῖς δοκιμασίας ἀλληλοδιαδόχως.

Οἱ κατὰ τὸ αὐτὸ ἐδάφιον καὶ ἄρθρον τοῦ αὐτοῦ νόμου φοιτηταὶ, διδάκτορες καὶ πτυχιούχοι τῆς ἱατρικῆς ὅτι δὲν ὑπόκεινται εἰς νέαν ἐξέτασιν εἰς ὅσα μαθήματα ἔχουσιν ἤδη ἐξετασθῇ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ. (Εἰκ. 4)

Εἰκόνα 4. Ακροτελεύτιο ἀρθρον 11 τοῦ πρώτου Προγράμματος Σπουδῶν. Ακολουθοῦν οἱ υπογραφές τοῦ Κοσμήτορα τῆς ἱατρικῆς Σχολῆς καὶ τῶν Καθηγητῶν τῆς ἱατρικῆς Σχολῆς που συμμετείχαν στὴ συνεδρίαση τῆς 2ας Μαΐου 1912. (Πρακτικὰ Συνεδριάσεων ἱατρικῆς Σχολῆς, Ἱστορικό Ἀρχεῖο Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.)

Άρθρον 11^{ov}

Ἡ ἐσωτερικὴ ὑπηρεσία τῆς ὁδοντιατρικῆς κλινικῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν αὐτῇ φοίτησιν τῶν φοιτητῶν, τὴν ἐπίσκεψιν ἢ τὴν ἐν αὐτῇ νοσηλείαν τῶν ἀσθενῶν καὶ τὴν λοιπὴν ἐν γένει λειτουργίαν αὐτῆς κανονισθήσεται δι' ἰδίου κανονισμοῦ, συνταχθεσομένου ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ καὶ διευθυντοῦ τῆς κλινικῆς ταύτης καὶ ἐγκριθεσομένου ὑπὸ τῆς ἱατρικῆς σχολῆς καὶ τῆς Συγκλήτου.

Μεθ' ὃ ἐλήυθη ἡ συνεδρία.

Ὁ Κοσμήτωρ

Οἱ Καθηγηταὶ

Απὸ τῆ μελέτη τοῦ πρώτου Προγράμματος Σπουδῶν τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολείου οφείλομε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὑπηρετεῖ πιστὰ τὴ στρατηγικὴ τῆς πλήρους ἱατροκοποῖσης τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολείου μέσω τῶν διδασκόμενων μαθημάτων. Ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν μαθημάτων εἶναι ἀμιγῶς ἱατρικά, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν κλινικῶν τοῦ τελευταίου ἐτους, ὅπου οἱ φοιτητὲς παρακολουθοῦσαν καὶ τὶς δραστηριότητες τῆς Συφιλιδικῆς Κλινικῆς, πέρα ἀπὸ τὶς Ὀδοντιατρικῆς Κλινικῆς. Εἰς τοῦ παραπάνω ἦταν πρόβλεψη κατὰ τὶς ἐτήσιες ἐξετάσεις τῶν 2 πρώτων ἐτῶν νὰ μὴν ἐξετάζεται κανένα ὁδοντιατρικὸ μάθημα. Συγκεκριμένα με τὸ πέρασ τοῦ 1ου ἐτους οἱ φοιτητὲς ὀφείλαν νὰ υποστούν τὴ λεγόμενη «Πρώτη Δοκιμασία», ἡ ὁποία περιελάμβανε ἐξετάσεις στα μαθήματα: Φυσικὴ, Χημεία, Περιγραφικὴ Ανατομικὴ, Ἱστολογία, ἀλλὰ καὶ σε κανένα ὁδοντιατρικὸ μάθημα. Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴ δοκιμασία τοῦ 2ου ἐτους, ὅπου οἱ φοιτητὲς ἐξετάζονται στα μαθήματα: Φυσιολογία, Γενικὴ Παθολογία, Παθολογικὴ Ανατομικὴ, Φαρμακολογία καὶ Υγιεινὴ καὶ Μικροβιολογία. Στὶς δε πτυχιακές ἐξετάσεις, οἱ ὁδοντιατρικὲς ἐξετάσεις περιορίζονται μόνον σε κλινικὸ ἐπίπεδο καὶ ἀφοροῦσαν: ἐξέταση ἀρρώστων πασχόντων με νοσήματα τοῦ στόματος, κατασκευὴ ὁδοντοστοιχίας τουλάχιστον 6 δοντιῶν, ἐξαγωγή 3 δοντιῶν, 1 αποτρίγνωση, 1 θεραπευτικὴ ἀγωγή ἀντιμετώπισης πολφίτιδας καὶ μια θεραπευτικὴ

αγωγή σε πάθηση των ριζών. Ταυτόχρονα, στις πτυχιακές εξετάσεις οι φοιτητές υποβάλλονταν σε πρακτική εξέταση επί ζητημάτων γενικής χειρουργικής παθολογίας, πρακτική εξέταση επί κρούσης και ακρόασης ασθενούς, αλλά και συφιλιδικού ασθενούς.

Είναι φανερό ότι η οδοντιατρική εκπαίδευση, όπως εφαρμόστηκε με το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών του Οδοντιατρικού Σχολείου ήταν φανερά υποβαθμισμένη. Επίσης, είναι φανερό ότι ο καθηγητής Σάββας συνέταξε τον κανονισμό λειτουργίας του Οδοντιατρικού Σχολείου χωρίς να είχε υπ' όψιν του αντίστοιχα προγράμματα σπουδών, όπως της École Dentaire de Paris, της Οδοντιατρικής Σχολής του Birmingham ή αμερικανικών οδοντιατρικών σχολών, με κορυφαία την The Baltimore College of Dental Surgery, οι οποίες ήταν ήδη ανεξάρτητες Οδοντιατρικές Σχολές, ενταγμένες σε πανεπιστημιακά ιδρύματα.

Είναι αμφίβολο αν γνώριζε ποιες θεωρητικές γνώσεις έπρεπε να αποκτήσει και ποιες δεξιότητες όφειλε να αναπτύξει κάθε απόφοιτος της οδοντιατρικής· ειδικά για το μάθημα της Οδοντιατρικής Τέχνης, όπως είχε καθιερωθεί να ονομάζεται ήδη από τα χρόνια της Χειρουργικής Σχολής της Ιονίου Ακαδημίας, όπου η Οδοντιατρική υπήρχε ως διδασκόμενο μάθημα.⁸

Ο Κανονισμός Λειτουργίας του 1912 με ελάχιστες διορθώσεις αποτέλεσε τον βασικό πυρήνα (έως και το άρθρο 11) του Βασιλικού Διατάγματος 175 *Περί της λειτουργίας του Οδοντιατρικού Σχολείου του Εθνικού Πανεπιστημίου*, το οποίο εκδόθηκε την 20ή Σεπτεμβρίου 1916 και αποτελεί το Πρόγραμμα Σπουδών με το οποίο ξεκίνησε επίσημα τη λειτουργία του το Οδοντιατρικό Σχολείο το 1916. Η χρονική απόσταση μεταξύ της εκπόνησης του πρώτου Προγράμματος Σπουδών το 1912, του διορισμού του πρώτου καθηγητή Οδοντιατρικής και Στοματολογίας το 1915 και της οριστικής έκδοσης του Βασιλικού Διατάγματος με τον Κανονισμό Λειτουργίας του Οδοντιατρικού Σχολείου οφείλεται στη συμμετοχή της Ελλάδας στους Βαλκανικούς πολέμους. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο μετέπειτα έκτακτος καθηγητής Οδοντιατρικής και Στοματολογίας Κόκκορης, όπως αναφέρεται σε λεύκωμα βιογραφιών του Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου:

«Υπηρέτησεν ως έφεδρος ανθυπίατρος ως ιατρός των συνταγμάτων 19ου Πεζικού και 8ου Πεζικού και μετέσχε των έκστρατειών κατά της Τουρκίας και Βουλγαρίας 1912-1913.

»Έλαβε μέρος εις τὰς μάχας Αϊκατερίνης, Γιαννισών (Πηλιά, Καρά Άσμάκ), Ίωαννίνων, Κιλικίας, Μπένδς και Τζομαγιάς.

»Υπηρέτησε κατά την επιστράτευσιν 1915-1916 ως έφεδρος υπίατρος εις τὸ Α΄ Στρατιωτικὸν Νοσοκομειὸν Θεσσαλονίκης».⁹

Επομένως, καθώς άπαντες οι καθηγητές της Ιατρικής Σχολής του Εθνικού Πανεπιστημίου συμμετείχαν στην πολεμική προσπάθεια της Ελλάδας, ήταν αδύνατον να λειτουργήσει το Οδοντιατρικό Σχολείο πριν από το 1916.

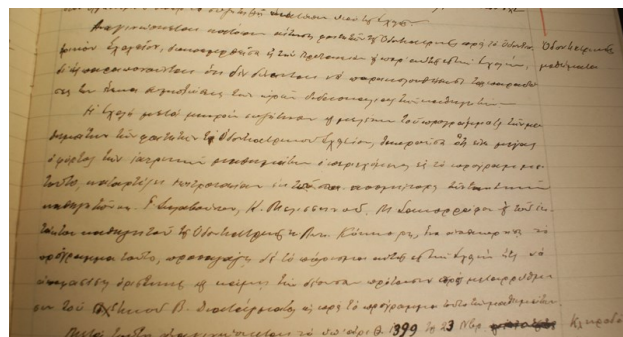
ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΥ Π.Σ.

Το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών κατά την εφαρμογή του αντιμετώπιζε πολλήs δυσκολίες ένεκα αλληλεπικαλύψεων των ωρών διδασκαλίας των ιατρικών μαθημάτων, γεγονός που προκάλεσε τις διαμαρτυρίες των φοιτητών. Έτσι, η Ιατρική Σχολή στη Συνεδρίαση της 27ης Νοεμβρίου 1917 αποφάινεται ότι ήταν μεγάλος ο φόρτος των ιατρικών μαθημάτων τα οποία όφειλαν υποχρεωτικά να παρακολουθήσουν οι φοιτητές του Οδοντιατρικού Σχολείου. Χρησιμοποιείται δε η όχι και τόσο συνηθισμένη έκφραση: «*είνε μέγας ό φόρτος τών ιατρικών μαθημάτων*», οπότε και αποφασίζεται η αναθεώρηση του Προγράμματος Σπουδών από επιτροπή καθηγητών της Ιατρικής Σχολής. Σε αυτή μετέχει και ο πρώτος καθηγητής Οδοντιατρικής και Στοματολογίας Λυκούργος Κόκκορης, όπως προκύπτει και από τη σχετική εγγραφή των χειρόγραφων πρακτικών των Συνεδριάσεων των Καθηγητών της Ιατρικής Σχολής: (Εικ. 5)

«Αναγιγνώσκεται κατόπιν αίτησις φοιτητών της Οδοντοϊατρικής πρὸς τὸ Οδοντοϊατρικὸν Σχολεῖον, διαπεμφθεῖσα εἰς τὴν Πρυτανείαν καὶ παρ' αὐτῆς εἰς τὴν Σχολήν, δι' ἧς παραπονοῦνται ὅτι δὲν δύνανται νὰ παρακολουθήσωσι τὰς παραδόσεις τῶν ἔνεκα συμπτώσεως ὥρων διδασκαλίας τῶν καθηγητῶν.-

»Ἡ Σχολὴ μετὰ μακρὰν συζήτησιν καὶ μελέτην τοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων τῶν φοιτητῶν τοῦ Οδοντοϊατρικοῦ Σχολείου, θεωροῦσα ὅτι εἶνε μέγας ὁ φόρτος τῶν ιατρικῶν μαθημάτων ὁ περιεχόμενος εἰς τὸ πρόγραμμα τοῦτο καταρτίζει ἐπιτροπεῖαν ἐκ τοῦ κ. Κοσμητορος, τῶν τακτικῶν καθηγητῶν κ.κ. Γ. Σκληροῦ, Κ. Μελισσηνοῦ, Μ. Σακορράφα καὶ τοῦ ἐκτάκτου καθηγητοῦ τῆς Οδοντοϊατρικῆς κ. Λυκ. Κόκκορη, ἵνα ἀναθεωρήσῃ τὸ πρόγραμμα τοῦτο, προσαγάγῃ δὲ τὸ πόρισμα αὐτῆς εἰς τὴν Σχολήν, ἥτις νὰ ἀποφασίσῃ ὁριστικῶς καὶ κάμῃ τὴν δέουσαν πρότασιν πρὸς μεταρρύθμισιν τοῦ σχετικοῦ Β. Διατάγματος ὡς πρὸς τὸ πρόγραμμα τοῦτο τῶν μαθημάτων».¹⁰

Δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι η παραδοχή των Καθηγητών της Ιατρικής Σχολής ότι είναι μεγάλος ο φόρτος των ιατρικών μαθημάτων

Εικόνα 5. Απόσπασμα των χειρόγραφων πρακτικών της Συνεδρίας της Ιατρικής Σχολής της 27ης Νοεμβρίου 1917, όπου διαπιστώνεται ότι ήταν μεγάλος ο φόρτος των ιατρικών μαθημάτων και αποφασίζεται η αναθεώρηση του πρώτου Προγράμματος Σπουδών. (Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής, Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών.)

φανερώνει ότι πλέον είχε αρχίσει να γίνεται αποδεκτός από τους ταγούς της Ιατρικής πως η Οδοντιατρική δεν είναι μία ακόμη ειδικότητα της Ιατρικής, αλλά ένα διαφορετικό γνωστικό πεδίο των Επιστημών Υγείας. Είναι η πρώτη επίσημη γραπτή παραδοχή ότι τα διδασκόμενα ιατρικά μαθήματα στα πλαίσια του προγράμματος σπουδών για φοιτούντες σε Οδοντιατρικό Σχολείο είναι πολλή και άρα θα έπρεπε να βελτιωθεί.

Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ 1918

Η τροποποίηση του πρώτου Προγράμματος Σπουδών δεν άργησε και συνοψίζεται την αφαίρεση ορισμένων ιατρικών μαθημάτων και την προσθήκη ενός αμιγώς οδοντιατρικού. Στις 26 Ιανουαρίου 1918 εγκρίνεται παμψηφεί από τους Καθηγητές της Ιατρικής Σχολής Αθηνών η πρώτη αναθεώρηση ως ακολούθως: (Εικ. 6)

«Σχολεῖου θέμα: Ὀδοντοϊατρικοῦ μαθήματα καὶ ἐξετάσεις

»Μετὰ τοῦτο ὁ κ. κοσμήτωρ λέγει ὅτι ἡ ὑπὸ τῆς Σχολῆς καταρτισθεῖσα ἐπιτροπεία διὰ τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων καὶ τῶν ἐξετάσεων τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολεῖου κατέθεσε τὸ καταρτισθὲν ὑπ' αὐτοῦ σχέδιον ὅπερ ἀναγινώσκεται εἰς τὴν Σχολήν.

»Ἡ Σχολὴ μελετήσασα μετὰ προσοχῆς παρεδόχθη παμψηφεί τὸ σχέδιον τοῦτο τροποποιηθὲν ὡς ἑξῆς:

»Τὰ ἐν τῷ Ὀδοντιατρικῷ Σχολεῖῳ τοῦ Ἐθν. Πανεπιστημίου καθ' ἕκαστον ἔτος μαθήματα εἶνε: Ἔτος Α' Ἀνατομικὴ μετ' ἀσκήσεων, Φυσιολογία, Ὀδοντιατρικὴ Κλινικὴ καὶ Ὀδοντιατρικὴ Τέχνη.

»Ἔτος Β' 1) Φαρμακολογία, 2) Εἰδικὴ Νοσολογία, 3) Ὑγιεινὴ καὶ Μικροβιολογία μετ' ἀσκήσεων, Ὀδοντιατρικὴ Κλινικὴ μετ' ἀσκήσεων ἐξαγωγῆς καὶ σφαγίσεως ὀδόντων.

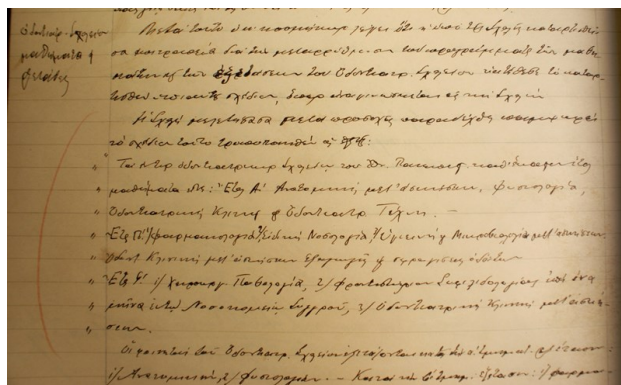
»Ἔτος Γ' 1) Χειρουργικὴ Παθολογία, 2) Φροντιστήριον Συφιλιδολογίας ἐπὶ ἓνα μῆνα ἐν τῷ Νοσοκομείῳ Συγγροῦ, 3) Ὀδοντιατρικὴ Κλινικὴ μετ' ἀσκήσεων.

»Οἱ φοιτηταὶ τοῦ Ὀδοντ. Σχολεῖου ἐξετάζονται κατὰ τὴν α' τμηματικὴν ἐξέτασιν: 1) Ἀνατομικὴν, 2) Φυσιολογίαν.

»— Κατὰ τὴν β' τμηματικὴν ἐξέτασιν: 1) Φαρμακολογίαν, 2) Εἰδικὴν Νοσολογίαν, 3) Ὑγιεινὴν καὶ Μικροβιολογίαν.—

»Κατὰ τὴν ἐπὶ πτυχίῳ ἐξέτασιν ἐξετάζονται τὰ ἐν τῷ Βασιλικῷ Διατάγματι τῆς 20ης Σεπτεμβρίου 1916 (ἄρθρ. 3) ὀριζόμενα διὰ τὴν ἐπὶ πτυχίῳ ἐξέτασιν πλὴν τοῦ ν' ἐδαφίου (τῆς πρακτικῆς ἐξετάσεως ἐπικρούσεως καὶ ἀκροάσεως)». ¹¹

Οι κυριότερες αλλαγές που επέρχονται αφορούν το Α' έτος την προσθήκη του μαθήματος της Οδοντιατρικής Τέχνης και την αφαίρεση των μαθημάτων Φυσικής, Χημείας και Ιστολογίας. Το μάθημα της Οδοντιατρικής Τέχνης δεν μετέχει στις ετήσιες εξετάσεις του Α' έτους, γνωστές ως Πρώτη Δοκιμασία, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη βαρύτητα του μαθήματος στο πλαίσιο του Προγράμματος Σπουδών. Αναντίρρητα στη

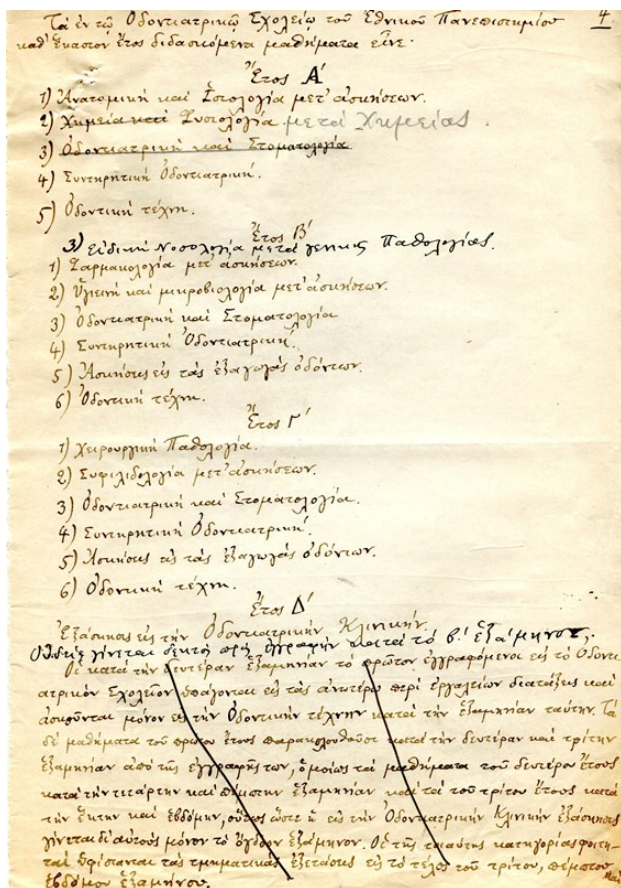
Εικόνα 6. Απόσπασμα των χειρόγραφων πρακτικών της Συνεδρίας τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς τῆς 26ης Ἰανουαρίου 1918 με τὴν αναθεώρηση τοῦ πρώτου Προγράμματος Σπουδών.

συνείδηση των φοιτητών ένα μάθημα μη εξεταζόμενο δεν αντιμετωπίζεται με την ίδια σοβαρότητα με την οποία αντιμετωπίζεται ένα εξεταζόμενο μάθημα. Στο Β' έτος τα ιατρικά μαθήματα από 7 περιορίζονται σε 3 και παραμένουν οι εργαστηριακές ασκήσεις για την εξαγωγή αλλή και την έμφραξη δοντιών. Παραδόξως, στο Β' έτος απουσιάζει το μάθημα της Οδοντιατρικής Τέχνης και οι όποιες οδοντιατρικές γνώσεις λαμβάνονται σε εργαστηριακό-πρακτικό επίπεδο. Στο Γ' έτος δεν πραγματοποιείται καμία αλλαγή.

Κατά το ακαδημαϊκό έτος 1918-1919 λαμβάνουν πτυχίο οι πρώτοι εισαχθέντες του Οδοντιατρικού Σχολεῖου. Επομένως, το 1919 εξέρχονται οι πρώτοι απόφοιτοι, οι οποίοι εκπαιδεύτηκαν με τις πρόνοιες του πρώτου Προγράμματος Σπουδών του 1912. Ανάμεσα στους 20 πρώτους πτυχιούχους διακρίνονται και οι πρώτες 4 γυναίκες οδοντίατροι. Πρόκειται για τις: Αρτ. Καρκαζή, Ελ. Καθαφάτη, Β. Πετούση και Αικ. Παπαδοπούλου-Θεοδώρου.¹²

Το Πρόγραμμα Σπουδών του 1912 θα παραμείνει σε ισχύει μέχρι και το ακαδημαϊκό έτος 1920-1921, καθώς με τον Ν.2506 (Φ.Ε.Κ. 221/28-9-1920) το Οδοντιατρικό Σχολείο αναβαθμίζεται. Η φοίτησή του από τριετής γίνεται τετραετής και η διδασκαλία των θεωρητικών και εργαστηριακών οδοντιατρικών μαθημάτων πραγματοποιείται σε ξεχωριστό κτίριο, ανεξάρτητο από τις εγκαταστάσεις της Ιατρικής. Αποφασίζεται η κλινική οδοντιατρική άσκηση να μεταφερθεί από την Αστυκλινική στο νέο κτίριο. Ενώ πλέον οι διδάσκοντες καθηγητές του Οδοντιατρικού Σχολεῖου απαρτίζουν τον δικό τους Σύλλογο Καθηγητών, ανεξάρτητο από τον αντίστοιχο της Ιατρικής Σχολής. Αναντίρρητα, με το νομικό πλαίσιο του 1920 το Οδοντιατρικό Σχολείο αποκτά ακόμη μεγαλύτερη αυτοτέλεια.

Από τις χειρόγραφες σημειώσεις του καθηγητή Οδοντιατρικής και Στοματολογίας Λ. Κόκκορη (Εικ. 7) προκύπτει ότι στις προθέσεις του ήταν το νέο Πρόγραμμα Σπουδών, το οποίο θα κάλυπτε τις ανάγκες της τετραετούς φοίτησης στο Οδοντιατρικό Σχολείο να έχει ως βασικό πυρήνα για τα τρία πρώτα έτη το Πρόγραμμα Σπουδών του 1912. Ωστόσο, στο Βασιλικό Διάταγμα 116 «Περὶ τῶν διδασκομένων μαθημάτων ἐν τῷ Ὀδοντιατρικῷ Σχολεῖῳ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου

Εικόνα 7. Χειρόγραφο Σχέδιο Προγράμματος από τον καθηγητή Λ. Κόκκορη με βάση προς εκτέλεση επιταγών του Ν 2506, το οποίο δεν εισημοποιήθηκε ποτέ. (Ιστορικό Αρχείο Οδοντιατρικής Σχολής Αθηνών, Μουσείο Τμήματος Οδοντιατρικής Ε.Κ.Π.Α.)

καί τῶν τμηματικῶν καί ἐπὶ πτυχίῳ ἐξετάσεων τῶν φοιτητῶν αὐτοῦ», εκδοθέν στις 5 Ιουλίου 1921, εντοπίζονται σημαντικές ανατροπές, οι οποίες θα πρέπει να αποδοθούν κυρίως στην εκλογή του Ν. Παπαντωνόπουλου ως ειδικού καθηγητή της Οδοντικής Χειρουργικής Παθολογίας και Θεραπευτικής (27-5-1921). Ο Παπαντωνόπουλος ήταν αμερικανοσπουδαγμένος και μαθητής του Dr. Greene Vardiman Black, πατέρα του γνωστικού αντικειμένου της Οδοντικής Χειρουργικής (Operative Dentistry) και είναι ο ακαδημαϊκός που μεταλαμπάδευσε το αμερικανικό μοντέλο οδοντιατρικής εκπαίδευσης στο Οδοντιατρικό Σχολείο. Ενδεχομένως, καταλυτική επίδραση να είχε και η εκλογή του γαλλοσπουδαγμένου Ιω. Κρανιώτη ως ειδικού καθηγητή της Οδοντικής και Ανωτέρας Προσθητικής (27-5-1921).

Αν και οι δύο ως καθηγητές (ειδικά ο Παπαντωνόπουλος) υπήρξαν άκρως αμφιλεγόμενες ακαδημαϊκά προσωπικότητες, εντούτοις κατόρθωσαν να μετατοπίσουν το κέντρο βάρους του Προγράμματος Σπουδών προς όφελος της οδοντιατρικής εκπαίδευσης επιβάλλοντας σημαντικές καινοτομίες. Για παράδειγμα, ο Κόκκορης στο χειρόγραφο σχέδιο Β.Δ. για το Πρόγραμμα Σπουδών τετραετούς φοίτησης στο Οδοντιατρικό Σχολείο κάνει λόγο για μαθήματα όπως Συντηρητική Οδοντιατρική και Οδοντική τέχνη, όροι εξαιρετικά απαρχαιωμένοι ακόμη και για το 1920.

Απεναντίας, στο Β.Δ. υπ' αριθ 116 εντοπίζονται τα μαθήματα της Οδοντικής Χειρουργικής και Οδοντικής Προσθητικής, τα οποία επιβιώνουν μέχρι και σήμερα. Επίσης, εισάγονται τα νεωτερικά μαθήματα, τα οποία διδάσκονταν κυρίως σε αμερικανικές οδοντιατρικές σχολές, όπως: Οδοντική Παθολογία, Οδοντική Παθολογία και Θεραπευτική, Ορθοδοντική, Εξαιρέσεις οδόντων και Οδοντική Ακτινογραφία, Οδοντική και Ανωτέρα Προσθητική. Πρόκειται για μαθήματα που απουσιάζουν από το χειρόγραφο του Λ. Κόκκορη, αλλά δίνουν έναν σαφώς αμερικανικό προσανατολισμό στην ελληνική οδοντιατρική εκπαίδευση, ο οποίος επικρατεί μέχρι και σήμερα στην Οδοντιατρική Σχολή Αθηνών.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τα πρώτα βήματα της Οδοντιατρικής Σχολής Αθηνών είναι συνυφασμένα με τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην ανώτατη εκπαίδευση των πρώτων κυβερνήσεων του Εθ. Βενιζέλου. Παρά τις ηυσιώδεις προσπάθειες του ιατρικού κόσμου της εποχής ώστε η Οδοντιατρική να αποτελέσει ειδικότητα της Ιατρικής, η πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου αντέκρουσε σθεναρά κάθε πίεση και επέβαλε την ίδρυση ανεξάρτητου Οδοντιατρικού Σχολείου¹³ με τον Νόμο ΓΩΚΓ' (ΦΕΚ 178/12-7-1911) *Περί οργανισμού του Έθνικού Πανεπιστημίου*. Τον επόμενο έτος (Μάιος 1912) παρουσιάζεται το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών, η δημοσίευση του οποίου σε Νόμο της Ελληνικής Πολιτείας αναστέλλεται, όπως και η έναρξη λειτουργίας του Οδοντιατρικού Σχολείου εξαιτίας της εμπλοκής της Ελλάδας στους Βαλκανικούς πολέμους. Όμως η αρχή για τη δημόσια και κρατική οδοντιατρική εκπαίδευση στην Ελλάδα είχε γίνει.

Το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως σε μια πολύ δύσκολη πολιτική συγκυρία, όπου ο Βενιζέλος, εξόριστος από την Αθήνα, σχηματίζει στη Θεσσαλονίκη τον Σεπτέμβριο του 1916 την επαναστατική Κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης. Παραδόξως –στην Αθήνα– τον Σεπτέμβριο του 1916 υπογράφεται από τον Αθ. Κανάρη, υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως της Κυβέρνησης Ζαΐμη, και δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως από την κυβέρνηση Νικολάου Καλογερόπουλου (3 έως 27 Σεπτεμβρίου 1916) το Βασιλικό Διάταγμα 175 *Περί της λειτουργίας του Οδοντιατρικού Σχολείου του Έθνικού Πανεπιστημίου*. Μπορεί το Οδοντιατρικό Σχολείο δικαίως να θεωρείται δημιούργημα του Εθ. Βενιζέλου, όπως και να πιστώνεται στην κυβέρνησή του ο διορισμός του πρώτου καθηγητή Οδοντιατρικής και Στοματολογίας στην Ιατρική Σχολή, ωστόσο το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και η λειτουργία του Οδοντιατρικού Σχολείου επιτυγχάνεται από τη νόμιμη συνταγματικά και επίσημη κυβέρνηση της Ελλάδας (με έλεγχο μόνο της Νότιας Ελλάδας) το ακαδημαϊκό έτος 1916-1917, δηλαδή από κυβερνήσεις των Αθηνών αντίπαλες στον Βενιζέλο και στην κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης.

Ο Εθνικός Διχασμός δεν αποτέλεσε εμπόδιο για τη λειτουργία του Οδοντιατρικού Σχολείου το 1916. Γεγονός το οποίο αποδεικνύει ότι το αίτημα για την ύπαρξη ενός πανεπιστημιακού ιδρύματος οδοντιατρικής εκπαίδευσης υπερέβαινε κατά πολύ τα πολιτικά πάθη της εποχής. Το Οδοντιατρικό Σχολείο με τον Κανονισμό Λειτουργίας του καλούνταν να ικανοποιήσει τις ανάγκες της οδοντιατρικής εκπαίδευσης στην ελληνική επικράτεια, αλλή και να παράσχει στην κλινική του ζωτική οδοντιατρική περίθαλψη στους κατοίκους της Αθήνας.

Το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών του Οδοντιατρικού Σχολείου εκπονήθηκε από ιατρούς οι οποίοι επιθυμούσαν διακαώς η Οδοντιατρική να δεθεί πισθάγκωνα στο άρμα της Ιατρικής ως μια ειδικότητά της, γεγονός το οποίο συνέβη σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες. Όμως ο σχεδιασμός του πρώτου Προγράμματος Σπουδών εμπεριείχε το σπέρμα της αποτυχίας, καθώς ο όγκος των ιατρικών μαθημάτων υπήρξε υπερβολικά μεγάλος για φοιτητές Οδοντιατρικού Σχολείου. Το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών παρέμεινε σε εφαρμογή μόλις για 5 ακαδημαϊκά έτη· συντόμως αναθεωρήθηκε, αποδεικνύοντας ότι ήταν αναχρονιστικό και ανεπαρκές για να καλύψει τις ανάγκες εκπαίδευσης σε μια επιστήμη που αναπτύσσονταν ραγδαία τις πρώτες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα. Παρ' όλη αυτά, χάρη σ' αυτό το πρόγραμμα σπουδών του Οδοντιατρικού Σχολείου κατόρθωσαν να εκπαιδεύουν σημαντικές ακαδημαϊκές προσωπικότητες της οδοντιατρικής κοινότητας. Ένας από τους πρώτους αποφοίτους (1919) ήταν ο Κοσμάς Αραβαντινός (Εικ. 8), μετέπειτα Καθηγητής Οδοντικής Χειρουργικής, Παθολογίας και Θεραπευτικής, αλλή και ο Αδάμ Κωνσταντίνος, απόφοιτος του 1921 (Εικ. 9), επίσης μετέπειτα Καθηγητής της Οδοντικής και Ανωτέρας Προσθητικής· πανεπιστημιακοί οι οποίοι επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό την πορεία της Οδοντιατρικής και τη μετάβασή της στη σύγχρονη εποχή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΜΗΤΣΗΣ Φ. Αναδρομές και Μνήμες από το οδοιπορικό της Ελληνικής Οδοντιατρικής. *Omni Press, Αθήνα, 1993: 345.*
2. Συνεδρία της Ιατρικής Σχολής της 30ής Μαΐου 1915, *Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής, τ. 8, σελ. 118.*
3. Συνεδρία της Ιατρικής Σχολής της 2ας Μαΐου 1912. *Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής, τ. 8, σελ. 203*
4. Συνεδρία της Ιατρικής Σχολής της 27ης Απριλίου 1911. *Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής, τ. 8, σελ. 126-127.*
5. GIES WJ. General history of dental education in the United States. In: *Dental Education in the United States and Canada: A Report to the Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching. Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching, N. York, 1926: 38-55.*

Κατάλογος των πρώτων πτυχιούχων του Οδοντιατρικού Σχολείου, κατά το ακαδημαϊκό έτος 1918-19.

Αρ. Σελ.	Όνοματεπώνυμο	Πατρ.	Καθ.
1	Αβραμίδης Α. Βασίλειος	Αβραμίδης	Καθ.
2	Αβραμίδης Α. Κωνσταντίνος	Αβραμίδης	Καθ.
3	Βογιατζής Α. Ευστάθιος	Βογιατζής	Καθ.
4	Ευδελίδης Α. Ευδελίδης	Ευδελίδης	Καθ.
5	Λαζαρίδης Β. Λαζαρίδης	Λαζαρίδης	Καθ.
6	Ουράνης Α. Γεώργιος	Ουράνης	Καθ.
7	Καρναλίδης Β. Κωνσταντίνος	Καρναλίδης	Καθ.
8	Κωνσταντίνος Α. Λεβαντινός	Κωνσταντίνος	Καθ.
9	Κυρίδης Α. Κωνσταντίνος	Κυρίδης	Καθ.
10	Κυρίδης Α. Κωνσταντίνος	Κυρίδης	Καθ.
11	Μουρατίδης Α. Γεώργιος	Μουρατίδης	Καθ.
12	Συρογιάννης Α. Γεώργιος	Συρογιάννης	Καθ.
13	Παπαδόπουλος Α. Γεώργιος	Παπαδόπουλος	Καθ.
14	Παπαδόπουλος Α. Γεώργιος	Παπαδόπουλος	Καθ.
15	Παπαδόπουλος Α. Γεώργιος	Παπαδόπουλος	Καθ.
16	Παπαδόπουλος Α. Γεώργιος	Παπαδόπουλος	Καθ.
17	Richard Cohen	Richard Cohen	Καθ.
18	Λαζαρίδης Α. Γεώργιος	Λαζαρίδης	Καθ.
19	Ανδρέας Α. Γεώργιος	Ανδρέας	Καθ.
20	Ανδρέας Α. Γεώργιος	Ανδρέας	Καθ.

Εικόνα 8. Κατάλογος των πρώτων πτυχιούχων του Οδοντιατρικού Σχολείου, όπου τη δεύτερη θέση καταλαμβάνει ο Κοσμάς Αραβαντινός, μετέπειτα Καθηγητής Οδοντικής Χειρουργικής, Παθολογίας και Θεραπευτικής.

Απόσπασμα καταλόγου των πτυχιούχων του Οδοντιατρικού Σχολείου κατά το ακαδημαϊκό έτος 1920-1921, ο υπ' αριθ. 35 είναι ο Κωνσταντίνος Αδάμ, μετέπειτα Καθηγητής Οδοντικής Χειρουργικής, Παθολογίας και Θεραπευτικής.

Αρ. Σελ.	Όνοματεπώνυμο	Πατρ.	Καθ.
35	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
36	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
37	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
38	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
39	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
40	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
41	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
42	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
43	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
44	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
45	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
46	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
47	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
48	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
49	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
50	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
51	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.
52	Κωνσταντίνος Α. Αδάμ	Κωνσταντίνος	Καθ.

Εικόνα 9. Απόσπασμα καταλόγου των πτυχιούχων του Οδοντιατρικού Σχολείου κατά το ακαδημαϊκό έτος 1920-1921, ο υπ' αριθ. 35 είναι ο Κωνσταντίνος Αδάμ, μετέπειτα Καθηγητής Οδοντικής Χειρουργικής, Παθολογίας και Θεραπευτικής.

6. MORGENSTERN H. La mise en place de l'Ecole dentaire de Paris et de l'Ecole dentaire de France organisation, administration, programme des études Les lois du 12 juillet 1875 et du 18 mars 1880 et la fondation des écoles dentaires. Actes. *Société française d'histoire de l'art dentaire*, 1995: 32-39.
7. GELBIER ST., Dentistry and the University of London. *Medical History*. 2005, 49: 445-462.
8. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ, ΒΟΥΓΙΟΥΚΛΑΚΗΣ Γ. Οι απαρχές της Ελληνικής Οδοντιατρικής Εκπαίδευσης στην Ιόνιο Ακαδημία. *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος*. 2017, 13 (1): 44-55.
9. Βιογραφία Ζώντων Καθηγητών: Επιτίμων, Τακτικών και Έκτακτων, Πρυτανεία Γεωργίου Ζ. Γαζέπη 1918-1919, *Έν Αθήναις: Τυπ. Ταρουσόπουλου*, 1919.
10. Συνεδρία της Ιατρικής Σχολής της 27ης Νοεμβρίου 1917. *Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής*, τ. 9, σελ. 263.
11. Συνεδρία της ιατρικής Σχολής της 26ης Ιανουαρίου 1918. *Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής*, τ. 9, σελ. 274.
12. Κατάλογος Αποφοίτων Οδοντιατρικού Σχολείου για το ακαδημαϊκό έτος: 1918-1919. *Ιστορικό Αρχείο, Μουσείο Τμήματος Οδοντιατρικής Ε.Κ.Π.Α.*
13. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ, ΛΙΟΥΜΗ Ε, ΒΟΥΓΙΟΥΚΛΑΚΗΣ Γ. Η ίδρυση της Οδοντιατρικής Σχολής Αθηνών ως απότοκος της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της πρώτης κυβέρνησης του Ελευθέριου Βενιζέλου. *Στοματολογία* 2021, 78(3): 81-94.

Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΥΡΓΟΥ ΑΓΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΒΟΪΝΟ-ΓΙΑΣΕΝΕΤΣΚΙ, ΣΤΗ ΣΤΟΜΑΤΙΚΗ ΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΗ

Χ. ΘΕΟΤΟΚΑΤΟΣ (ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ)¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο Άγιος Λουκάς Βόινο-Γιασενέτσκι υπήρξε μια μεγάλη προσωπικότητα του ιατρικού και εκκλησιαστικού χώρου τον προηγούμενο αιώνα στη Σοβιετική Ένωση (ΕΣΣΔ). Σήμερα, στα ανεξάρτητα πλέον κράτη της πρώην ΕΣΣΔ, η μνήμη του συνεχίζει να είναι ανεξίτηλη, ως ενός Αγίου ανθρώπου, που διέπρεψε ως μεγάλος χειρουργός, πανεπιστημιακός δάσκαλος, ερευνητής και ιεράρχης. Σε αυτή την εργασία γίνεται μια αναφορά για την προσφορά του Αγίου σε θέματα που αφορούν τη Στοματική Χειρουργική, μέσω μιας επιλεκτικής ανασκόπησης του πανεπιστημιακού συγγράμματός του.

Όροι ευρετηρίσεως Άγιος Λουκάς ο Ιατρός, Στοματική Χειρουργική, Γενική Οδοντιατρική, Valentin Felixovich Voino-Yasenetsky, Войно-Ясенецкий стоматология, Войно-Ясенецкого стволотная анестезия

¹ Οδοντίατρος, Θεολόγος, MSc, PhD

Υπεύθυνος Επικοινωνίας
Email: theotokatos.ch@gmail.com

THE OFFER OF SURGEON AGIOS LUKA VOINO-JASENETSKI, IN ORAL SURGERY

CHR. THEOTOKATOS (ARCHIMANDRITE CHRYSOSTOMOS)¹

ABSTRACT

St. Lukas Voino-Yasenetsky, was a great personality of the medical and ecclesiastical field, in the last century in the Soviet Union (USSR). Today, in the now independent states of the former USSR, his memory continues to be indelible, as a Holy man, who excelled as a great surgeon, university teacher, researcher and hierarch. In this paper, a reference is made to the contribution of St. Lukas in matters related to General Dentistry, through a selective review of his university thesis.

Key words Saint Luke the Physician, Valentin Felixovich Voino-Yasenetsky, Oral Surgery, General Dentistry, Войно-Ясенецкий стоматология, Войно-Ясенецкого стволотная анестезия

¹ DDS, Theologist, MSc, PhD

Correspondence
Email: theotokatos.ch@gmail.com

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Άγιος Λουκάς Βόινο-Γιασενέτσκι, καθηγητής της Χειρουργικής στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου της Τασκένδης, υπήρξε μια μεγάλη προσωπικότητα του ιατρικού και εκκλησιαστικού χώρου τον προηγούμενο αιώνα στην Σοβιετική Ένωση (ΕΣΣΔ). Μέσα από το βραβευμένο πανεπιστημιακό του σύγγραμμα «Очерки гнойной хирургии»,¹ μπορούμε να διακρίνουμε τα χαρακτηριστικά που τον έκαναν, αλλιώς και τον κάνουν, να ξεχωρίζει ως άνθρωπος, ως πανεπιστημιακός δάσκαλος, ως επιστήμονας ιατρός και ως τεχνίτης χειρουργός.

Στην παρούσα εργασία γίνεται μια επιλεκτική ανασκόπηση της μετάφρασης του πανεπιστημιακού συγγράμματός του Αγίου Λουκά *Οчерки гнойной хирургии*, με τον ελληνικό τίτλο *Δοκίμια για τη χειρουργική των πυογόνων λοιμώξεων*,^{2, 3} σε θέματα που αφορούν τη Στοματική Χειρουργική.

Το πόνημα του Αγίου χωρίζεται σε δύο τόμους και πραγματεύεται τη χειρουργική των πυογόνων λοιμώξεων όλου του ανθρώπινου σώματος. Στον πρώτο τόμο, που περιέχει 20 κεφάλαια, συμπεριλαμβάνονται, εκτός των άλλων, και ανατομικές περιοχές που ενδιαφέρουν πρωτίστως τη Γναθοπροσωπική Χειρουργική, δευτερευόντως δε τη Στοματική Χειρουργική. Οι αναφορές αυτές γίνονται στα εξής κεφάλαια: κεφ. 2, με το τίτλο «Ψευδάνθρακες και δοθιήνες», κεφ. 4, «Βαθιές

πυώδεις φλεγμονές προσώπου, φλέγων κόγχη», κεφ. 5, «Εν τω βάθει φλεγμονές προσώπου», κεφ. 6, «Παρωτίτις, σπητικές φλεγμονές της στοματικής κοιλότητας και του φάρυγγα», κεφ. 7, «Περιοστίτιδες και οστεομυελίτιδες των γνάθων», κεφ. 9, «Φλεγμονές τραχήλου».² Στον δεύτερο τόμο συνεχίζει να περιγράφει τη χειρουργική των πυογόνων λοιμώξεων στα υπόλοιπα ανατομικά μέρη του σώματος, περιλαμβάνοντας όμως και ένα παράρτημα που ασχολείται με τη γενική, την περιοχική και την τοπική αναισθησία, που αφορά και αυτό τη Στοματική Χειρουργική.³

Η ΖΩΗ ΤΟΥ

Ο Βαλεντίν Φελίξοβιτς Βόινο-Γιασενέτσκι (Άγιος Λουκάς) γεννήθηκε το 1877 στην πόλη Κερτς της Κριμαίας. Το 1904 ορκίζεται ιατρός στην Ιατρική Σχολή του Κιέβου και το 1917 διδάκτορας Ιατρικής, με θέμα την αναισθησία: η διατριβή του είχε τον τίτλο *Регионарная анестезия (Περιοχική αναισθησία)*.^{4, 5, 19, 20} Το 1917 γίνεται Διευθυντής της Χειρουργικής Κλινικής στο Νοσοκομείο της Τασκένδης. Το 1919-1920 γίνεται Καθηγητής της νεοσύστατης Ιατρικής Σχολής της Τασκένδης στο Ουζμπεκιστάν, στην έδρα της Χειρουργικής και Τοπογραφικής Ανατομίας. Το 1921 χειροτονείται ιερέας, αργότερα Επίσκοπος και στο τέλος Αρχιεπίσκοπος Συμφερουπόλεως και Κριμαίας. Εξαιτίας αυτής του της απόφασης, συνελήφθη τρεις φορές και

εξορίστηκε, το 1923 στην Σιβηρία (Αρκτικός κύκλος), το 1931 στην πόλη Αρχάγγελσκ στη βόρεια ευρωπαϊκή Ρωσία και το 1940 στο χωριό Μεγάλη Μούρτα, κοντά στο Νοβοσιμπίρσκ της Σιβηρίας. Το 1934-1937 τοποθετείται στο Νοσοκομείο της Τασκένδης, ως Διευθυντής του πρώτου τμήματος Χειρουργικής των Πυογόνων Λοιμώξεων στην ΕΣΣΔ. Το 1934 γίνεται η πρώτη έκδοση (από τις πέντε) του πανεπιστημιακού του συγγράμματος με τίτλο *Очерки знойной хирургии* (Δοκίμια για την πυώδη χειρουργική),¹ το 1945 η δεύτερη έκδοση θα βραβευθεί με το Βραβείο Στάλιν Α' βαθμού, η τρίτη θα εκδοθεί το 1955 και η πέμπτη το 2000. Το 1941-1945, κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου, τοποθετείται (ενώ ήταν εξόριστος) ως Διευθυντής Χειρουργός στο 1515 Στρατιωτικό Νοσοκομείο στο Κρασνογιάρσκ. Στο νοσοκομείο αυτό αναπτύσσει μια νέα τεχνική για την αντιμετώπιση των πολεμικών τραυμάτων του γόνατος. Τα κλινικά αποτελέσματα της νέας του τεχνικής ήταν εξόχως εντυπωσιακά.²¹ Το 1952 αντιμετωπίζει ολική τύφλωση και στις 11/6/1961 πεθαίνει ως Αρχιεπίσκοπος Συμφερουπόλεως και Κριμαίας, στη Συμφερούπολη. Στις 25 Μαΐου 1996 έγινε η αγιοκατάταξη του από τη Ρωσική Εκκλησία.^{1, 4-11, 19, 20}

Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΣΤΗ ΣΤΟΜΑΤΙΚΗ ΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΗ

Ο Άγιος Λουκάς, μέσα στο πλαίσιο της εκπόνησης της διδακτορικής του διατριβής, ασχολήθηκε ερευνητικά και πειραματίστηκε στην επίτευξη μεθόδων αποκλεισμού μεγάλων νευρικών στελεχών, αλλιά και στελεχών που ενδιαφέρουν τη Στοματική Χειρουργική. Επίσης, στο κλινικό πεδίο, ο Άγιος δίνει μεγάλη σημασία στη λήψη του ιστορικού και την εξέταση του νεοεισερχόμενου ασθενούς στο νοσοκομείο. Το ιστορικό και η εξέταση δεν περιορίζονται μόνο στο καθαρά ιατρικό πεδίο, αλλιά επεκτείνονται (όπου χρειάζεται) και στο πεδίο που ενδιαφέρει τη Γναθοπροσωπική Χειρουργική, αλλιά και τη Στοματική Χειρουργική. Αφού ολοκληρωθεί το πλήρες ιστορικό του ασθενούς και γίνουν όλες οι απαραίτητες εξετάσεις, κάνει την τελική διάγνωση.

Ο ΑΓΙΟΣ ΛΟΥΚΑΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΙΣΘΗΣΙΑ ΤΗΣ ΣΤΟΜΑΤΙΚΗΣ ΚΟΙΛΟΤΗΤΑΣ

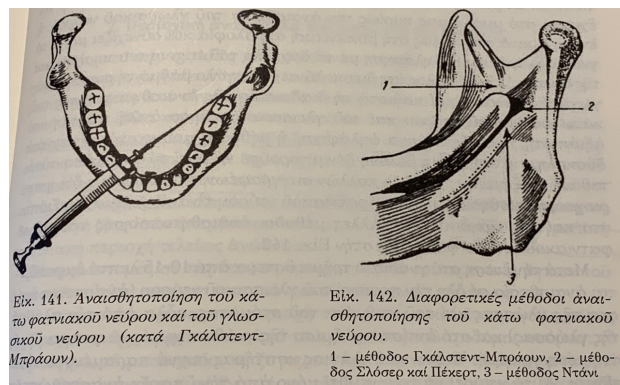
Μέσα στο πλαίσιο της ερευνητικής του προσπάθειας, ασχολήθηκε με την περιοχική και τοπική αναισθησία του σώματος. Έτσι ασχολήθηκε και με την αναισθησία των τριών κλάδων του τριδύμου νεύρου, δημιουργώντας μια πλήρη και εκτεταμένη αναφορά (στο παράρτημα του βιβλίου του) για τις στελεχιαίες (περιοχικές) αναισθησίες της στοματικής κοιλότητας. Για μεν του δευτέρου κλάδου περιγράφει τον αποκλεισμό του υποκογχίου, του άνω-μέσου και οπισθίου φατνιακού, του ρινοϋπερώιου και του μείζονος υπερωίου νεύρου. Για δε του τρίτου κλάδου του τριδύμου, τον αποκλεισμό, του κάτω φατνιακού, του βυκανητικού και του γλωσσικού νεύρου, όπως και την αναισθησία στο

ύψος του γενειακού τρήματος.^{1, 3} Ταυτόχρονα, αναφέρει με σχολαστικό τρόπο την ανατομία της περιοχής που εξέρχονται αυτά και οι κλάδοι τους, όπως και τα ανατομικά στοιχεία εντός και εκτός της στοματικής κοιλότητας, που αναισθητοποιούνται με τον αποκλεισμό τους. Τέλος, παρουσιάζει λεπτομερώς την τεχνική την οποία χρειάζεται να ασκήσει ο ιατρός (σημείο εισόδου, τρόπος εισόδου, βάθος εισόδου και κινήσεις που πρέπει να κάνει στη βελόνα) για την επιτυχή έγχυση του αναισθητικού.^{1, 3}

Ιδιαίτερως δε αναφέρεται στην αναισθησία των νεύρων, κάτω φατνιακού, βυκανητικού και γλωσσικού, που εισήγαγε ο Heinrich Braun όσον αφορά την ιστορία της συγκεκριμένης τεχνικής, που αποκλείει τα προαναφερθέντα νεύρα. Επίσης, και στην ιδιαίτερη τεχνική της ως προς την έμβαση της βελόνας και την έγχυση του αναισθητικού (μέθοδος των Χόλστεντ-Μπράουν).^{1, 3, 6, 12-14}

Η ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης τεχνικής έγκειται στη δυσκολία επίτευξης της έγχυσης του αναισθητικού στο σωστό ανατομικό σημείο για το καλύτερο αναισθητικό αποτέλεσμα. Εξαιτίας δε αυτής της δυσκολίας, πολλοί ιατροί και οδοντίατροι την εποχή εκείνη τη θεωρούσαν αναποτελεσματική, επειδή (όπως αναφέρει ο ίδιος και από τη δική του εμπειρία στην αρχή) αδυνατούσαν να εντοπίσουν το σωστό σημείο έγχυσης του αναισθητικού. Ο τρόπος όμως που περιγράφει ο Άγιος τη συγκεκριμένη τεχνική είναι κατανοητός και γίνεται πιο παραστατικός χάρη στα δύο σκίτσα που φιλοτέχνησε ο ίδιος προσωπικά και φαίνονται στην Εικόνα 1. Με τη βοήθεια αυτή ο Άγιος έδωσε τη δυνατότητα στους ιατρούς και τους οδοντιάτρους της ΕΣΣΔ να χρησιμοποιούν τη συγκεκριμένη αναισθησία ευρέως.^{1, 3, 12} Πρέπει δε να τονιστεί ότι η προαναφερθείσα μέθοδος αναισθησίας είναι κλασική και χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα στην Οδοντιατρική.

Επίσης, ο Άγιος Λουκάς εισήγαγε μια νέα μέθοδο στελεχιαίας αναισθησίας, με τον αποκλεισμό του 2ου κλάδου του τριδύμου. Αυτή η μέθοδός του είναι καταγεγραμμένη στη διδακτορική του διατριβή και είναι χρήσιμη στη Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική.^{7, 13, 15, 16}

Εικ. 141. Αναισθητοποίηση του κάτω φατνιακού νεύρου και του γλωσσικού νεύρου (κατά Γκάλστεντ-Μπράουν).

Εικ. 142. Διαφορετικές μέθοδοι αναισθητοποίησης του κάτω φατνιακού νεύρου. 1 – μέθοδος Γκάλστεντ-Μπράουν, 2 – μέθοδος Σλόσερ και Πέκερτ, 3 – μέθοδος Ντάνι.

Εικόνα 1³

Η ΛΗΨΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΤΟΥ ΑΣΘΕΝΟΥΣ

Ο Άγιος το ολοκληρωμένο ιστορικό το λαμβάνει είτε από τον ίδιο τον ασθενή είτε από τον συνοδό του. Αυτό δε περιλαμβάνει το όνομα του ασθενούς, την ηλικία του, το φύλο του, την ημερομηνία και τον λόγο προσέλευσής του στο νοσοκομείο, όπως επίσης το ιστορικό νόσησής του και τις παλαιότερες ασθένειές του.² Κατόπιν αναφέρει τη θερμοκρασία του σώματος, την πίεση, τους σφυγμούς και το επίπεδο συνειδητότητας του.²

Αφού ολοκληρώσει το γενικό ιστορικό του, ξεκινάει τη μακροσκοπική περιγραφή (από παθολογική άποψη) της περιοχής της κεφαλής και του τραχήλου του.² Κάνει λεπτομερή περιγραφή των παθολογικών ανατομικών ευρημάτων της συγκεκριμένης περιοχής, που σχετίζονται με τραχηλοπροσωπικά οιδήματα και φλεγμονές, όπως και την ψηλάφηση των λεμφαδένων.² Κατόπιν (στις περιπτώσεις των τραχηλοπροσωπικών φλεγμονών) κάνει ενδοστοματικό έλεγχο,² που συνίστατο στην εξέταση των δοντιών τα οποία γειτνιάζουν με τις τραχηλοπροσωπικές λοιμώξεις, αν έχουν τερηδόνες ή αν είναι εύσειστα. Επίσης, παρατηρεί τον βλενογόνο του ούλων, των παρειών, της υπερώας, των παρίσθμιων, αν είναι οιδηματώδης, εξεργητός, εξοιδημένος, αν υπάρχουν συρίγγια, πυορροή ή ελκώσεις. Τέλος, σε συγκεκριμένα περιστατικά προχωράει σε μικροβιολογικές εξετάσεις.²

Η ΕΝΔΟΣΤΟΜΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ

Ο Άγιος Λουκάς κατά τη διάρκεια του ενδοστοματικού ελέγχου περιέγραψε στο ιστορικό κάθε ασθενούς τις παθολογικές καταστάσεις εντός ή πέριξ της στοματικής κοιλότητας που σχετίζονταν με τραχηλοπροσωπικές φλεγμονές. Ειδικότερα, από 17 περιστατικά, 4 αφορούν παιδιά από 11 μηνών έως 10 ετών, 11 ενήλικες από 22 έως 54 ετών, όλα σχετιζόμενα με εξωστοματικά και ενδοστοματικά αποστήματα. Σε αυτά κατέγραψε 3 δόντια με τερηδόνες,² 10 δόντια με κινητικότητα, 1 περιστατικό με φλεγμαίνοντα ούλα,² 2 με εξοιδημένη γλώσσα,² 1 με έλκος και επίχρισμα γλώσσας,² 2 με κακοσμία στόματος,² 5 με τρισμα² και 1 με αγκύλωση της κροταφογναθικής διάρθρωσης.² Σε περιστατικά με αποστήματα, τα υπεύθυνα δόντια που συνδέονταν με αυτά ήταν 5 με σωφρονιστήρες,² 6 με γομφίους,² 1 με τομείς και κυνόδοντες.²

Αναφέρει 7 εξαγωγές δοντιών που είχαν πραγματοποιηθεί πριν από την είσοδο των ασθενών στο νοσοκομείο και σχετίζονται με τα αποστήματα,² μία εξαγωγή που έγινε από «απατεώνα οδοντίατρο»² και 1 περιστατικό με ανεύρεση ρίζας εντός της υπογναθιακής ακρολοφίας.² Τέλος, καταγράφει 2 περιστατικά με επιχείλιο έρπητα,² 2 περιστατικά με απολήματα, 1 με ανεύρεση ενός συριγγίου² και 1 με περιοδοντικό θύλακα.²

Ο Άγιος Λουκάς μέσα στο σύγγραμμά του, αφού έχει κάνει την τελική διάγνωση της νόσου του περιστατικού, σε κάποιες από αυτές τις νόσους κάνει μια παθολογοανατομική ανάληψη των αιτίων και του μη-

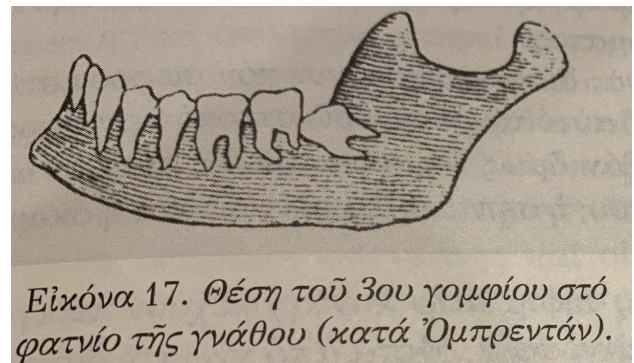
χανισμού δημιουργίας αυτών των τοπικών φλεγμονών. Έτσι, μέσω της περιγραφής της ανατομικής δομής της κάθε πάσχουσας περιοχής, εξηγεί τον τρόπο διασποράς αυτών των τοπικών φλεγμονών στους πέριξ από αυτές ιστούς, που ενδιαφέρουν και τους γενικούς οδοντιάτρους. Κατόπιν δίνει κάποιες συμβουλές στους αναγνώστες του, που θα τους βοηθήσουν να επιλέξουν ως μέρος της θεραπείας των συγκεκριμένων περιστατικών τις εξαγωγές των υπεύθυνων δοντιών, αλλιώς και την αποφυγή διάφορων επιπλοκών, όπως των τραχηλοπροσωπικών φλεγμονών.⁶

ΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΕΣ ΤΟΥ ΠΡΙΝ ΤΙΣ ΕΞΑΓΩΓΕΣ

Ο Άγιος κάνει κάποιες διαπιστώσεις και συμβουλεύει τους αναγνώστες του για ζητήματα που αφορούν και τη Στοματική Χειρουργική και έχουν σχέση με τις εξαγωγές δοντιών τα οποία είναι υπεύθυνα για κάποιες τραχηλοπροσωπικές φλεγμονές.

Έτσι αναφέρει ότι θα πρέπει οι αναγνώστες του:

- 1) Να είναι πολύ προσεκτικοί στις ακροριζικές φλεγμονές του 2ου ή και του 3ου κάτω γομφίου, και ειδικά των ημιέγκλειστων σωφρονιστήρων που βρίσκονται σε πλάγια εγγύς θέση στην κάτω γνάθο. Σε αυτά τα δόντια υπάρχει κίνδυνος επέκτασης της φλεγμονής μέσω του ανιόντος κλάδου, είτε στη μαστική περιοχή είτε στο παραφαρυγγικό διάστημα. Γι' αυτό συνιστά ανεπιφύλακτα την εξαγωγή τους, με αποτέλεσμα την άμεση παροχέτευση του πύου.²
- 2) Να γνωρίζουν ότι η οστεομυελίτιδα των γνάθων δημιουργείται εξαιτίας της μικροβιακής διασποράς των τερηδονισμένων δοντιών με νεκρωμένο πολφό και εντοπίζεται στην κάτω γνάθο και πολύ σπάνια στην άνω.^{2, 17}

Εικόνα: 2²

- 3) Συνιστά να είναι προσεκτικοί στις ακροριζικές φλεγμονές των προγομφίων της άνω γνάθου, επειδή σε πολλούς ασθενείς τα ακροριζικά τους εισέρχονται εντός των ιγμορείων άντρων, με αποτέλεσμα την επέκταση της φλεγμονής εντός αυτών.²
- 4) Αναφέρει ότι οι οστεομυελίτιδες που συμβαίνουν στα νεογνά στην ηλικία των 2 έως 10 εβδομάδων συνήθως είναι αιμοτογενούς προέλευσης και εμφανίζονται είτε λόγω τραυματισμού του λεπτού

βληννογόνου της γνάθου τους από το χέρι της μαίας, είτε εξαιτίας της μη ενδεδειγμένης χρήσης του εμβρυολογικού, είτε ακόμη και εξαιτίας της στενής ηλικίας της μητέρας.²

- 5) Οι οστεομυελίτιδες της γνάθου σε παιδιά παρουσιάζονται εξαιτίας πρωτογενών περιοστίτιδων, είτε εξαιτίας νεκρωμένων δοντιών, είτε ακόμη και από διάφορες μολυσματικές νόσους.²
- 6) Ακόμη τους συμβουλεύει να μη φοβούνται να πραγματοποιούν εξαγωγές δοντιών, αρκεί αυτές να γίνονται με καθαρά εργαλεία και τις ενδεδειγμένες τεχνικές, ώστε να αποφευχθούν σοβαρές επιπλοκές.²
- 7) Τα εύσειστα και πυορροούντα δόντια πρέπει να εξαγονται αμέσως, επειδή η εξαγωγή θα είναι ευεργετικά για τη γρήγορη υποχώρηση της φλεγμονής.²
- 8) Επίσης, για τη θεραπεία των σηπτικών φλεγμονών συνιστά τη χειρουργική διάνοιξη του φλέγμονα, με ταυτόχρονη τοποθέτηση παροχετευτικής γάζας ιωδοφορμίου, ώστε να απομακρύνονται οι νεκρωμένοι ιστοί και να διευκολύνεται ο αερισμός της πάσχουσας περιοχής.²
- 9) Ως τρόπο αντιμετώπισης του τρισμού συνιστά είτε ασκήσεις διάνοιξης του στόματος, είτε μαλάξεις στους ερεθισμένους μυς, είτε τη σταδιακή διάνοιξη της γνάθου με το στοματοδιαστολέα (Γκέιστερ) ή ακόμη με την έγχυση εντός των μαστηρίων μυών διαλύματος 0,5% νοβοκαΐνης με αδρεναλίνη, αμφοτερόπλευρα. Τέλος, εάν και με αυτή την έγχυση δεν λυθεί ο σπασμός των μυών, τότε συνιστά αυτή να γίνει και εντός του έσω πτερυγοειδούς μυός, δίνοντας μάλιστα και λεπτομέρειες για τον τρόπο, τον τόπο, αλλά και το βάθος εισαγωγής της βελόνας. Με τη διάνοιξη του στόματος, η πρώτη ενέργεια του οδοντιάτρου/ιατρού πρέπει να είναι ο ενδοστοματικός έλεγχος, επειδή ο βασικός αιτιολογικός παράγοντας αυτής της φλεγμονής είναι οι κάτω σωφρονιστήρες.²

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η προσφορά του καθηγητού Αγίου Λουκά Βοϊνο-Γασενέσκι στην οδοντιατρική επιστήμη έγκειται βασικά σε τρεις τομείς:

- α) Στον τομέα της αναισθησίας και συγκεκριμένα στη διευκόλυνση της κατανόησης της τεχνικής της στελεχειαίας αναισθησίας του κάτω φατνιακού νεύρου από τους οδοντιάτρους της Σοβιετικής Ένωσης. Όπως επίσης στην ανακάλυψη από αυτόν της στελεχειαίας αναισθησίας και του αποκλεισμού του 2ου κλάδου του τριδύμου.
- β) Στη χρήση απ' αυτόν όλων των πρωτοκόλλων που ισχύουν και σήμερα για την αντιμετώπιση του νεοεισερχομένου ασθενούς, είτε στα επείγοντα εξωτερικά ιατρεία ενός νοσοκομείου είτε σε ένα ιατρείο.

Αυτά δε είναι:

- 1) Η εξωτερική παρατήρηση του προσώπου και της τραχηλικής περιοχής του ασθενούς,
- 2) Η λήψη ενός ακριβούς ιστορικού (ιατρικού και οδοντιατρικού).
- 3) Ο ενδελεχής έλεγχος, όλης της στοματικής κοιλότητας και της περιστοματικής περιοχής.
- 4) Η ψηλάφηση της πάσχουσας περιοχής και των συναφών με αυτήν περιοχών (εξωστοματικά-ενδοστοματικά).
- 5) Η λήψη της θερμοκρασίας, της πίεσης και των σφυγμών του.
- 6) Οι παρακλινικές εξετάσεις που χρειάζεται.
- 7) Συστήνει δε να γίνονται εξαγωγές σε συγκεκριμένα κλινικά περιστατικά, με τις σωστές τεχνικές και αποστειρωμένα εργαλεία.

Τέλος, πρέπει να επισημανθεί, ότι οι παραινέσεις, οι συμβουλές και οι ιατρικές μέθοδοι που ακολουθούσε ο Άγιος για τη θεραπεία των ασθενών γίνονταν με τις γνώσεις της ιατρικής της εποχής εκείνης, δηλαδή χωρίς τη βοήθεια και τη σιγουριά της πενικιλίνης. Η πενικιλίνη ανακαλύφθηκε κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου από τους δυτικούς συμμάχους και αποτελούσε απόρρητο μυστικό τους, εξαιτίας δε αυτού δεν δόθηκε στη Σοβιετική Ένωση.¹⁸

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η προσφορά του Αγίου Λουκά στην Οδοντιατρική Επιστήμη καθύπτει σε πολύ μεγάλο βαθμό την ειδικότητα της Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής και λιγότερο της Στοματικής Χειρουργικής.

Η προσφορά του στην ειδικότητα της Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής είναι σημαντικότερη, εκτεταμένη και άξια ιδιαίτερης προσοχής, τόσο σε ανατομικό, χειρουργικό, αλλά και σε καλλιτεχνικό επίπεδο, λόγω των πολλών ανατομικών σχεδίων που ο ίδιος επιμελήθηκε στο σύγγραμμά του. Σε αυτό η περιγραφή όλων των φλεγμονωδών παθήσεων, όπως επίσης η θεραπευτική αντιμετώπισή τους, αλλά και το τελικό αποτέλεσμα παρουσιάζονται με έναν γλαφυρό αλλά ταυτόχρονα και ζωντανό τρόπο. Αυτός ο τρόπος δίνει την αίσθηση στον κάθε αναγνώστη ότι συμμετέχει προσωπικά σε όλα τα στάδια της νοσηλείας, όπως επίσης και στο χειρουργείο του κάθε ασθενούς του. Η μεταδοτικότητα του Αγίου ως πανεπιστημιακού δασκάλου, μέσω του βιβλίου του, στην παροχή της θεωρητικής γνώσης της Ιατρικής, της πρακτικής γνώσης της Χειρουργικής και της Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής είναι αξιοθαύμαστη.

Όσον αφορά την παροχή πρακτικής γνώσης σε θέματα που σχετίζονται με τη Στοματική Χειρουργική, αυτή περιορίζεται στη λήψη του ιστορικού και του ενδοστοματικού ελέγχου. Επίσης, συμβουλεύει τους αναγνώστες του να προβαίνουν ανεπιφύλακτα σε εξαγωγές δοντιών στα περιστατικά που ο ίδιος συστήνει, χρησι-

μποικώντας ασφαλώς τις μεθόδους ενδοστοματικής αναισθησίας που περιγράφει ο ίδιος στο παράρτημα του βιβλίου του. Πάντως, μέσα στο κείμενο του δεν αναφέρεται πουθενά ότι έκανε κάποια εξαγωγή. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι, επειδή το βιβλίο του αυτό είναι γραμμένο μέσα από την κλινική εμπειρία του, πρέπει ο Άγιος Λουκάς να είχε κάνει και εξαγωγές.

Συνεπώς, από όσα γράφει ο Άγιος στο συγκεκριμένο σύγγραμμα, φαίνεται ότι ασχολήθηκε με τη Στοματική Χειρουργική όπου το απαιτούσε το περιστατικό, επειδή το αντικείμενο της ενασχόλησής του ήταν άλλο, αλλιώς και επειδή δεν ήταν γνώστης της Οδοντιατρικής Επιστήμης.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η προσφορά του Αγίου στη Στοματική Χειρουργική είναι σημαντική στον τομέα της στελεχιαίας αναισθησίας του κάτω φαρυγγικού (ειδικά στα κράτη της πρώην ΕΣΣΔ), αλλιώς και του 2ου κλάδου του τριδύμου. Επίσης, είναι σημαντική λόγω της υπενθύμισης στους οδοντιάτρους να τηρούν πιστά τα πρωτόκολλα ενός νεοεισερχομένου ασθενούς στο ιατρείο, ως προ της λήψης του ιστορικού, του κλινικού και ενδοστοματικού ελέγχου και των παρακλινικών εξετάσεων. Ακόμη, οι παρατηρήσεις, οι παραινέσεις και οι συμβουλές που δίνει ο Άγιος Λουκάς στους ιατρούς σε θέματα που άπτονται καθαρά της Στοματικής Χειρουργικής είναι σωστές, γιατί βασίζονται στα επιστημονικά δεδομένα της εποχής εκείνης.

Τέλος, η προσφορά του Αγίου στη Στοματική Χειρουργική σηματοδοτεί και κάτι άλλο πολύ σημαντικό, δηλαδή την αλληλοπεριχώρηση και την αλληλεξάρτηση της Ιατρικής και της Οδοντιατρικής Επιστήμης, ως ενός ενιαίου επιστητού, που ασχολείται με τον άνθρωπο ως ψυχοσωματική οντότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Войно-Ясенецкий В.Ф. (Архиепископ Лука). Очерки гнойной хирургии. М.- СПб.: ЗАО «Издательство БИНОМ» 5th ed. «Невский Дialect» 2000. 5. Διαθέσιμο στο: http://medotdel76.ru/uploads/files/voyno_yaseneckiy_ocherki_gnoynoy_hirurgii.pdf
2. ΒΟΪΝΟ-ΓΙΑΣΕΝΕΤΣΚΙ (Αρχιεπίσκοπος Λουκάς). Δοκίμια για τη Χειρουργική των πυογόνων λοιμώξεων. Τόμος Α. Επιμέλεια: Γρηγόριος Λακιώτης, Αρχ. Νεκτάριος Αντωνόπουλος, μτφρ. Ζούρου Βερόνικα, Γρηγοριάδου Αγγελική, Τσέληϊου Ανθή. Εκδόσεις Ακρίτας. Αθήνα 2011: 65-78, 67, 70, 71, 72-73, 74, 101-104, 103, 139, 151, 153, 154.
3. ΒΟΪΝΟ-ΓΙΑΣΕΝΕΤΣΚΙ (Αρχιεπίσκοπος Λουκάς). Δοκίμια Δοκίμια για τη Χειρουργική των πυογόνων λοιμώξεων. Τόμος Β. Επιμέλεια: Γρηγόριος Λακιώτης, Μητρ. Αργολίδος Νεκτάριος (Αντωνόπουλος). μτφρ. Ζούρου Βερόνικα. Εκδόσεις Πόρφυρα. Αθήνα 2014: 445-451.
4. Войно-Ясенецкий, В. Ф. Диссертация на степень доктора медицины. Петрозград. 1915. Διαθέσιμο στο: https://opvspb.ru/library/trudy_svyatitelya_luki/meditsinskie_trudy/236/
5. BALOYANNIS J. Saint Luke Metropolitan of Simferopol as physician, surgeon and academic professor. *ENCEPHALO*. 2021, 52: 37-52. Διαθέσιμο στο: <http://www.encephalos.gr/pdf/52-3-02e.pdf>
6. MYLANTYEVA YUA, NEBYLITSIN YUS, PILIPAYT M.T. In the name of God and Surgery. *Novosti Khirurgii* 2010, 18(5): 3-11. Διαθέσιμο στο: <http://www.surgery.by/details.php?&lang=en&year=2010&issue=5&number=1> <https://cyberleninka.ru/article/n/sluzha-bogu-i-hirurgii>
7. ΣΕΒΤΣΕΝΚΟ Γ. πρωτοπρεσβύτερος. «Ασπάζεται υμάς Λουκάς ο ιατρός ο αγαπητός» Η πορεία του επισκόπου και ιατρού Λουκά (Βόϊνο-Γιασενέτσκι) στο χώρο της ιατρικής επιστήμης. Επιμέλεια: Αρχ. Νεκτάριος Αντωνόπουλος, μτφρ. Μουμήλντζε Μαρίνα. Εκδόσεις ΑΚΡΙΤΑΣ. Αθήνα 2011: 133-135, 293, 320-321, 345-346.
8. MORGOSHIYA TS, APCHEL VY. To the 140th anniversary of the legendary Professor of surgery V.F. Voyno-Yasenetsky (Archbishop Luka). *Bulletin of the Russian Military Medical Academy* 2018, 20(1): 257-260. Διαθέσιμο στο: <https://journals.eco-vector.com/1682-7392/article/view/12364>
9. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Αρχιμ. ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΛΟΥΚΑΣ Αρχιεπίσκοπος Λουκάς Βόϊνο-Γιασενέτσκι. Ένας άγιος Ποιμένας και γιατρός χειρουργός (1877-1961). Εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα. 1999: 368-370, 390.
10. KOURKOUTA L, KOUKOURIKOS K, ILIADIS C, OUZOUNAKIS P, KREPIA V, TSALOGILOU A. Saint Luke the Physician, Archbishop of Crimea. *International Journal of Caring Sciences* 2020, 13(2): 1502-1508. Διαθέσιμο στο: http://www.internationaljournalofcaringsciences.org/docs/79_1_kourkouta_historical_13_2.pdf
11. SAKKAS H, SPYROPOULOU P. The legacy of Saint Luke (Valentin Felixovich Voyno-Yasenetsky) to medical sciences. *History of science and technology* 2021, 11(1): 68-83. Διαθέσιμο στο: <https://www.hst-journal.com/index.php/hst/article/view/435>
12. STOLYARENKO P. History of Development of Technology Local Anesthesia in Dentistry, Part. *Danish scientific journal* 2022, 61: 26-42. Διαθέσιμο στο: <https://zenodo.org/records/6782642>

13. Нестеров ИА, Соков ЛЕ, Корнилова ЕЛ, Жарков ПА, Соков ЕП. History of the Development of the Method of Therapeutic Blockes in Russia. *МЕДИЦИНСКИЙ АЛЪМАНАХ* 2018, 5(56): 92-96. Διαθέσιμο στο: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-razvitiya-metoda-lechebnyh-blokad-v-rossii>
14. KMYAZEV VN. Commemorating the Anniversary of Monograph-Dissertation Block Anasthesia of Zemstvo-Surgeon Yasinetkyi-Voino V.F. (1915-2016). *BULLETIN of PIROGOV NATIONAL MEDICAL & SURGICAL CENTER*. 2016, 11(4): 116-119. Διαθέσιμο στο: https://www.pirogov-vestnik.ru/upload/uf/78d/magazine_2016_4.pdf
15. NUCOLSKIY V YU. Professor V F. Voyno-Yaseneckiy (Holy Hierarch Lucas): his life and role in Russian dental school development. *Стоматология*. 2012, 2: 6-8. Διαθέσιμο στο: <https://www.mediasphera.ru/issues/stomatologiya/2012/2/030039-1735201222>
16. TRIFONOV BV, KRAVCHUK EV, OBRAZTSOV AA. IQUESTIONS OF MAXILLOFACIAL SURGERY IN THE PROCEEDINGS OF V.F.VOJNO-YASENETSKYI. *Серия Медицина. Фармация*. 2012, 20(1): 5-7. Διαθέσιμο στο: <https://core.ac.uk/download/pdf/151231091.pdf>
17. ΜΥΛΩΝΑΣΙΑ, ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΠΕΡΜΠΕΛΟΥ Ε, ΠΑΠΑΔΟ-ΠΟΥΛΟΥ Χ Ε. Άγιος Λουκάς ο Ιατρός: η συμβολή του στην χειρουργική αντιμετώπιση των στοματικών και τραχηλοπροσωπικών λοιμώξεων. *Αρχείο Ελληνικής Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής*. 2017, 3: 129-162. Διαθέσιμο στο: http://ikee.lib.auth.gr/record/296510/files/ad2bc6_ab1dfb2e9ac746798d7165c60de1e6eb.pdf
18. SHERSTNEVA E V. The history of development of the Soviet penicillin: fabrication and facts. *Problems of Social Hygiene, Public Health and History of Medicine*. 2019, 27 (4): 507-512. Διαθέσιμο στο: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/31465676/>
19. GLYANZEV SP. Sketches of purulent surgery" of St. Luka (Vojno-JaseneckijVojno-Jaseneckij): a legend book's destiny in the mirror of centuries (by the 140th anniversary of Vojno-Jaseneckij's birth). *Wounds and Wound Inflections the Prof. B. M. Kostyuchenok Journal* 2016, 3(4): 10-23. Διαθέσιμο στο: <https://www.riri.su/jour/article/view/111> <https://cyberleninka.ru/article/n/ocherki-gnoynoy-hirurgii-svyatitelya-luki-voyno-yasenetskogo-sudba-knigi-legendy-v-zerkale-stoletiy-k-140-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-v-f-voyno>
20. MORGOSHIYA TS, APCHEL VY. To the 140th anniversary of the legendary Professor of surgery V.F. Voyno-Yasenetsky (Archbishop Luka). *Bulletin of the Russian Military Medical Academy* 2018, 1(61): 257-260. Διαθέσιμο στο: https://journals.eco-vector.com/1682-7392/article/view/12364/9771/ru_RU
21. KOZHEVNIKOV VS. On the Content of V. F. Voyno-Yasenetsky's Work with the Wounded and the Sick in the Krasnoyarsk Region in 1941-1944. *Bulletin of Kemerovo State University* 2018 4: 39-46. Διαθέσιμο στο: <https://www.semanticscholar.org/paper/ON-THE-CONTENT-OF-V.-F.-VOYNO-YASENETSKY'S-WORK-THE-Кожевников/0bad340c3be06aa8c31e1c552903bb26067d8a9c>